

سرا نیکی ناول

ادھ اور کے

محمد حفیظ خان

آوھ اوھورے لوک

ناول

محمد حفیظ خان

نائلہ ناز لعلوانی

ایم فل سکالر (سرائیکی)

سرائیکی ایریاء سٹڈی سنٹر ملتان

وقار اسلم بھٹی

ایم فل سکالر (سرائیکی)

سرائیکی ایریاء سٹڈی سنٹر ملتان

0306-1446635

آدھ آدھورے لوک

سرائیکی ناول

محمد حفیظ خان

بکے از مطبوعات

ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ ملتان

Saraiki Novel
"Adh Adhorey Lok"

by

Muhammad Hafeez Khan
(Tamgah e Imtiaz)

April 2018

Price: Rs.350

Published by
Multan Institute of Policy and Research
62-B, Sakhi Sultan Colony Multan

Printed by: BPH Printers, Lahore

ISBN: 978-969-9782-16-9

سرائیکی ناول

آدھ آدھورے لوک .

محمد حفیظ خان (تمغہ امتیاز)

اپریل 2018

قیمت: تین سو پچاس روپے

ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ

62-B سخی سلطان کالونی ملتان

raihafeezkhan@gmail.com

ايس ناول دے

اھري

خالد فتح محمد

دے ناں

اے ناول فرضی کردار اے واقعات دے ذریعے حقیقی تاریخی تناظر وچ لکھیا گئے

(1)

اے احمد پوروی عجیب شہر ہے، اتھوں دے ریلوے اسٹیشن داناں تاں دیرہ نواب صاحب پر دیرہ نواب صاحب اتھوں ترائے میل پرے ہے۔ اسٹیشن اتے اصلی دیرے دے درمیان پہلے احمد پور شہر آندے، ول نواب صاحب دی فوج دی چھاوئی تے چھاوئی توں بعد دیرہ نواب دی حد شروع تھی ویندی ہے جیندے نکلوے جیسے بازار دے کجے پاسے صادق گڑھ پیلس دی عالی شان عمارت ہے تے سجے پاسے ریاستی دفتریں دے وڈے افسراں دے گھر ہن۔ صادق گڑھ پیلس، نواب بہاول پور دار ہائشی محل جیڑھا چارے پاسوں ویہہ ویہہ فٹ اچیاں کندھاں دے سبب پینتری فٹ اچے مرکزی دروازے دے اندروں ہک چٹی عمارت دی صورت وچ نظر دے جیڑھی گھائے گھائے ساوے کچھوچ درختاں وچوں کتھاؤں لگی ہوئی تے کتھاؤں ول ول جہات پیندی اے۔ مرکزی دروازے توں چٹی عمارت توڑیں ہک فرلانگ لمبی سڑک ہے جیندے ڈوہیں پاسوں سرڈ دے اچے اچے بوٹیاں دی قطار اے تے ایس قطار وچ ہکو حتی وتھ تے ٹینشن کھڑے

ہوئے نواب صاحب دے باڈی گاڑ پھرے تے ہن۔ گاڈ رجنڈے لے تے وڈیاں
وڈیاں واٹوئیاں نچھاں والے اے چوٹے نینگر نواب صاحب دی آپڑیاں چون تے رکھے گنیں
جہاں وچ اکثریت محل دے نیڑے دی دستی محراب والے دے لشاری بلوچاں دی ہے۔

محل دے سجھ اُبھار والے پاسوں دی کندھ ونج وینڈڑ ہئی، بھل ہوسی کوئی ڈوں
میل لمبائزں جیندے اُتے ہر پنجاہ فٹ توں بعد برجیاں تے ہر بُرجی وچ پھرے اُتے ہک
سنتری تے سنتری کول تلواردے نال نال توڑے والی بندوق جیندے نال فائر کرن کیتے
کپڑے دی واٹوئیاں تھکدی کول بھاء لاکراہیں کجھ دیر توڑیں بندوق چلن دا انتظار کرینداتے
ایں دوران جے دشمن سر تے چُج ونبجے تاں ول بندوق سٹ تے تلوارتوں کم گھنیںد اہا۔ لیکن
بُرجیاں وچ موجود اناں سنتریاں دی زندگی وچ نہ تاں بندوق چلاون دی نوبت آئی تے نہ
تلواردی۔ کیوں جو ریاست بہاول پور دا امن امان پورے ہند سندھ وچ مشہور ہا۔ نہ تاں
کہیں نے ہک عرصے توں ریاست تے چڑھ مار کیتی تے نہ نواب صاحب دامزاج حملہ
آوری والا ہا۔ پوری ریاست وچ اسکول، کالج اتے ہسپتال بنڑوائے۔ ہر شہر دا آپڑاں پاور
ہاؤس لہذا بجلی وافر اُتے نہری نظام تے گراڑے کنٹرول نال زراعت سُودھی تے اجناس
ماندی ای نہ ہئی۔ نہ چوری چکاری تے نہ کوئی قتل یا ڈاکہ۔ سزیندا ہا جو پلس دے ہتھیاراں
کول ول زنگال لگ ویندا جیکوں ول ول لہا ونزاں پوندا ہا۔

اے جولائی 1947ء دی کوئی اُکرس ماری شام ہئی۔ کمیٹی دا ہر کارہ مونڈھے
تے پوڑی لڈکراہیں ہک ہتھ وچ مٹی دے تیل دا پپا وٹھی تے گلیاں محلیاں وچوں تھیندا ہویا
دیرے دی بزار وچ تقریباً ویہہ ویہہ فٹ دے فاصلے تے پُورے ہوئے لکڑ دے تھمبیاں
وچ ٹھوکویں وڈے لالیناں دے شیشے صاف کرن توں بعد اناں وچ مٹی دا تیل بھرتے
بلیندا ودا ہا جو اندھارا تھیون توں بعد وی اندھارا نہ راہوے۔ ایویں سویرے فجر دی اذان

توں پہلے لائین و سماون وی ہوندی ذمے واری ہی۔ اوڈے صادق گڑھ پلس دیاں اُچیاں
 کندھاں تے لگے ہوئے شیشے والے لیمپ وی بل گئے پرائندے باوجود عجیب جیہا اندھارا
 اندھارا ہا۔ وادھو نے آپڑیں لوئی تیلی دی دوکان بند کریندے ہویاں دھچر دھو بی کو ہنکل
 ماری۔

”ادیار..... لگدے بکر وال ٹھہر چا یا آندے۔“

”ساون ہے تاں بکر وال وی آسی، کیہڑی انوکھڑی گالہہ ہے۔“..... دھچر نے
 وادھو کوں ولدی ہنکل ڈتی۔ اتنی دیروچ وادھو دوکان دے در بھیر کراہیں دھچر کول آ بیٹھا
 جیڑھا جو تکھے تکھے دوکان دے اگوں لاتھے استری والے پھٹے تے اُن دھوتے کپڑیاں دے
 بنگ کوں اندر ڈو دھکیئد اپیا ہا۔

”گالہہ چھڑی بکر وال ٹھہر دی کانتی، اے تاں آسی تے ڈوں چار بھینگاں پانی
 دیاں چھنڈک تے کھنڈ پُنڈ ویسی، اصل گالہہ تاں ایس رو لے دی ہے جو ریاست کتھاں
 ویسی۔ نوں ملک پاکستان نال ر لسی یا پہلے آلی کار ہندوستان وچ راہسی۔“ دھچر دے اُلاون
 وچ زچکائی ہی۔

”یار! تیکوں ساکوں کیا، بہاول پور پاکستان نال ر لے یا ہندوستان نال، میں
 ایویں لوئی تیلی کرنی ہے تے توں لوکاں دیاں میاں دھونزیں نی۔ اے رولا کہیں واسطے ہے
 تاں ایس بھین دے بھنڈ ویسے حکیم رام لعل کیجے۔ اے جیڑھی چار چو باریاں اُچی ماڑی
 بنزائی بیٹھے ناں، اتھائیں چھوڑ تے بھجواں پوسس۔“ وادھو سڑک دے اُوں پار حکیم رام
 لعل دی دوکان ڈوڈیدھے ہوئے تھوڑے جیسے اُچے بمارے نال اُلازاں جیڑھی جو ہالی
 توڑیں وی مریضاں نال بھری پئی ہی۔

دھچر وبل تے کھنگور یا ماریا..... ”ہولے بول یار، کوئی سنو سی تاں کیا کھیسے،

ہالی پاکستان کتھوں پیا بنزدے۔ چنگا جی ہے شودا حکیم وی، گھر بھاویں جو احمد پور ہس پر خدمت پورے دیرے دی کریندے، ہر ویلے حاضر تے نہ کوئی لو بھتے نہ کوئی لالچ۔ ہتھ وچ شفا تاں اخیر ہے۔“

”پر ہے تاں کراڑ.... شفا کوں اساں گھول پیوئیں۔“ وادھو نے خندق نال ہر کوں چھنڈ کیا تے ول یکدم انداز بدل تے ہولے ہولے من من کیش....

”یار دَ چھر! سُنوئیں نہر واپڑیں بھین بھیندا پئے دو لہے صادق سیں کول۔“

”ونج وونج.... نہر واد باقی ہن ایہو کم رہ گئے....“ دَ چھر سامان سانجھ کراہیں دوکان دی درسال دی تھری وچ دردے مٹھے پکیندا اپیا ہا۔

”پوری گالہہ تاں سُن.... اَنج نبی بخش خدمت گار آیا ہامیڈے کول، اوہو آدھا پیا ہا جو کوئی لکشمی ہے نہر وادی بھین، دو لہے سیں کوں ملن آندی پئی ہے جو ریاست کوں ہندوستان نال ای راہون ڈتا ونجے.... پاکستان نال رل تے کیا ملیسی.... نواں ملک تے بکھا ملک.... جناح صاحب کول تاں ملازماں کوں تنخواہیں ڈیون دے پیسے وی کوننا ہوسن، ملک کتھوں چلیسی۔“ وادھو دالاکھ اچیرا تھی گیا ہا۔

یکدم زوردی گاج دی آواز آئی، کتھائیں بجلی ڈٹھی ہی تے نال ای مینہ دی درھے پھا شروع تھی گئی۔

”اَجھونج گیو سے گھر....“ دَ چھر طنزاً آپڑیں آپ نال الایا تے پُسن توں بچن کیے دوکان دے اگلے چھہردی اوٹ وچ تھی گیا۔ ”یار ایویں خوا مخواہ دیاں گالہیں وچ لو اچھوڑی.... بکی کوں بخار ہاتے بھر جائی تیڈی پنزدی بیٹھی ہوسی۔“

”اے رنیں دا کیا ہے، اناں خوش نی تھیونزاں ہوندا بے شک پٹھے لوک کھڑو....“ ایں گالہوں بھرا سچ تے اپنی کیتی کر....“ وادھو ڈٹھدے مینہ دے پانی وچ ہتھ اڈ

تے منہ تے چھنڈے مارن لگ پیا۔

”اودھو اودھو یار..... رناں توں بغیر ای گھرنی و سدے، رُل ویندن“

وادھو ٹھنڈا ساہ بھرتے پیراں دے بھرنے بہہ تھیا..... ”میڈی رن وی بھجائی
طرحاں سوہنی ہووے ہا، پتر جئی ٹیٹھی ہووے ہا تاں ول میں وی اوندی تا نگھ وچ ٹھنڈے
خُکارے بھراں ہا۔“

”ٹھنڈے خُکارے تاں توں وی بھریندیں پر ڈسیندا زوی، میسا ہمیں پورا۔“
دھجروی زچکائی چھوڑیند دی جس چاون لگ پیا۔ ”اچھا..... اے تاں ڈس جو اومائی لکشمی
آندی کڈن پئی اے“.....

وادھو نے زور دا پنجکا ماریا..... ”یار اومائی لکشمی جانڑیں یا سا ڈا صادق جانڑیں،
میکوں کیا پتہ“.....

”یار وادھو! میکوں تاں اے کوئی چکر لگدے۔“ دھجرنے بارش رکن دی تا نگھ وچ
گاہہ بدلن دی کوشش کیتی۔

”چکر کیا ہے، بس آپ تڑاپی ہے۔ ریاست بہاول پور دی کنوں لاتے ملتان
توڑیں ایڈے وڈے علاقے دی آدھل اے۔ ریاست رلدی اے ہندوستان نال تاں
پاکستان دے پکے کجھ نی بچد اتے جے رلدی ہے پاکستان نال تاں ایوں سمجھ جو نہر وکوں ہاں
والا ہتھ پوسی آ۔ اے بیکانیر تے جیسلمیر لگھ کنوں وی ہولے ہون بہاول پور توں بغیر۔ ایں
گاہوں ہر کوئی چاہندے جو آساں دھرو گھنوں بہاول پور کوں۔“ گاہہ مُکا وادھو لبسا ساہ
چھکیا۔

”میڈی گاہہ دا جواب نوی ڈتا۔“ دھجرنے چکائی نال الانزاں
”ہن میکوں نی جو پتہ کڈاں ڈھکے بی بی لکشمی دوہے سیں کول تاں جواب کیا

ڈیواں۔ جی میکوں پتہ ہاڈس چھوڑم۔“ وادھو دے آلا وچ دی زچکائی آگئی۔ مینہ وی مٹھا
تھیند اتھیند اولدا چوکھیرا تھی گیا ہا۔ وادھو ڈوہیں ہتھاں نال سر پکڑ کراہیں ولدا پیراں دے
بھرنے نٹھ بیٹھا۔ ”یار نراض نہ تھیویں، سارے ڈ۔ نہہ دی دکانداری نے تاں جیڑھا چیتا پیتا
سوچتا اے مینہ وی انج زولی کھڑے۔ اگوں گھر ویسوں تاں ولدا اوہو ہکو سوال جو کہیں حکیم
کوں ڈکھاؤ ہا تاں شایت کوئی بال بچہ تھی پوئے۔“ وادھو دامنہ، بٹھاڑ بن تے کجھ بیادی
ڈھلا تھی گیا ہا۔

”یارتیکوں کئی دفعہ تاں آکھے جو حکیم رام لعل کوں ڈکھا، کئی بے اولاداں دی اولاد
تھی گئی اے، پرتوں تاں اصلوں قسم چاتی ہوئی اے نہ ڈکھاؤن دی۔“ دچھر موقع ڈکھتے
ولدا شروع تھی گیا۔

”میں اوترک تاں مرویاں پرایں کراڑ کوں ہتھ کاٹنا ڈکھیاں۔“ وادھو کوڑتج
تے اٹھی کھڑا تھیا۔

دچھر کھل پیتا تے وادھو دے مونڈھے تے ہتھ رکھتے آکھنیں ”یار نہ تاں دوا
دار ودا کوئی مذہب ہوندے تے نہ حکیم دا۔ دوا، دوا ہوندی اے تے حکیم، حکیم“

”آپڑیاں بچتاں آپڑیاں کول رکھ۔ ہر شے داندھب ہوندے، دوا دواوی تے حکیم دا
وی۔ حلال حرام دافرق ہوندے تے توں میڈے ایمان دی پاڑ نہ پٹ، کہیں بے دے سر
ونج تھی۔“ وادھو نے سٹلی دی خالی بوری دی گتھلی بنڑا تے سرتے رکھی تے وسدے مینہ
، چ گھر ڈوڑ پیا۔

(2)

”بے کھاناں جندے، بے کھا، جندے پکھی کھاسوتاں ول اے کجھ تاں
 تھیسے“۔ حکیم رام لعل دیرے نواب دے وڈے بازار دی آدھل وچ آپڑیں دکان تے بیٹھا
 پردے دی اوٹ وچ پروبھری بیٹھی زنانی دی وینی اُتے نبض آلی جاتے ڈوں انگلیں رکھ
 کراہیں بیماری تاں کجھی بیٹھا پرہن خود زنانی کنوں اوندی تصدیق چاہندا پیا ہا۔ زنانی دی
 خموشی تے بجائے رنج تھیون دے اُلٹا کھل پیا۔

”ڈسیندی نی جو گھر آلا ویسے مار آیا ہاتے او ہے کھا دن“۔ زنانی کجھ وی نہ بولی
 تے شرم کنوں ہی وی سنگو گئی پر اوندی چُپ تے سنگون توں لگدا پیا ہا جو حکیم صاحب دی گالہہ
 ای سچ ہے۔

”جندیاں دا ایڈا گوشت کھاسوتاں ڈھڈالو ویسی ضرورتے ہن ڈھڈالوئی کھڑے
 تاں دواوی کھاتے درد کوں وی پچا، اجموٹھن ب ویسی آ“۔ حکیم نے پرچی تے دوا لکھ تے
 نکلدے کوں بنزوان کیسے ڈتی تے تندیر وچ بیٹھی ڈو جھی زنانی کو اُلوایا ”ہاں بی بی، وینی

اگوں کر۔

حکیم رام لعل سٹھیر کا لنگھ کراہیں بیٹھ تر یاٹھ سالان دا تھی گیا ہی۔ احمد پور داجم
 پل کئی پختاں توں تے پیشہ ایہو ہکو حکمت۔ سویرے سویرے دیرے نواب دی بازار وچ
 آپڑیں مطب تے باہندا تاں رات تھی ویندی پر لوکیں دارش اتجھا جو گھٹن کوں نہ آندا۔ تخت
 پوش تے بہہ کراہیں ہک پاسوں جو اناں دی قطارتے ڈوجھے پاسوں زنانیاں دی تے ادھ
 وچ کپڑا اڈیا ہو یا۔ تخت پوش دے چارے پاسوں نکوے خدمت گار، نسخے دی پرچی
 وٹھیندے، سدھا دوا آلے چھوٹے حکیم کول جیڑھا نسخہ پڑھ کراہیں پڑیاں بنڑا تے نال
 دے نال مریضاں کوں ٹوری رکھیندا۔ حکیم رام لعل کول دواوی ہی تے شفاوی پر آپڑیں
 مونہوں دھیلا نہ منگدا۔ کہیں ڈے ڈاتاں سر اکھیں تے نہ تاں پرواہ کانتی۔ ایندے باوجود
 سارے ڈ۔ نہہ وچ اتنا کما گھندا جو آپڑیں گزران دے نال نال کئی ٹھکیاں دا بارا چائی کھڑا
 ہی۔

حکیم رام لعل دا گھر احمد پور دے ہاتھی بزار دے نال دی گلی وچ ہا جیڑھی مڑھی ڈو
 ویندی ہی۔ ڈوں منزلہ مکان تے چھی کمرے۔ چھوٹ جیہا دلان تے دلان دے اگوں ہکی
 جہی پوچوں رسوئی جتھ نیلے ساوے تے رتے رنگ دے نکلے نکلے لگے ہوئے جہاں
 وچ کجھ نکلے دھوپ سندور دے وی ہن برکت، بخت تے بہتری کیجے۔ حکیم دے گھر دے
 چھی کمریاں وچوں ہک تلواں کمرہ اوندی بڈھی ماء دا ہا جیڑھی کڈن دی جھوک لڈا گئی ہی،
 ڈوجھا دندا آپڑاں اتے تر جھا مہماناں کیجے ہاتے اتلی منزل تے ہک اوندی دھی ٹلسی دا،
 ہک وچ ٹریک بسترے تے باقی دے تر جھے وچ اوندی ڈال داٹکا نہ ہی۔ گھر آون والے
 مریضاں کوں حکیم صاحب اکثر مہماناں آلے کمرے وچ ڈیکھدا جیندا جو ہک دروازہ گلی
 ڈو گھلدا ہی۔

ثلسی حکیم دی وڈی دھی، ہوسی کوئی ویہہ اکویہہ سالاں دی، املک ملوک تے
 گردلی، قد چھیکواں، رنگ صاف، آگا پیچھا ماسلاتے نور وچ چھمک طرحاں دی لچک تے
 مستی۔ حکیم دی ذال اٹھے ویلے ہلکیندی راہندی جو پیچھا چادر وچ گنج تے فری کرتے بے
 کھڑی کرتاں وی منہ سامیں تھی کراہیں جو مرد ذات دی دیدا کیا اعتبار، زرا اندھپ تے
 اصلوں اندھیا۔ پر ثلسی کے توڑیں آپڑاں آپ کھیندی، انگ انگ وچ جوانی کڑکارے
 مارے تاں کوئی کیوں رتھ دھیمیں دھیمیں ٹورے، پیراں وچ آپ کنوں آپے پیرنگ لگ
 ویندن تے نینگرا یویں پھولیاں مارڈدی ہے جیویں تکھی ہو وچ گڈی لوڈے کھا کھا ہی توں
 ہی تہہ منگدی اے۔ ثلسی گھر دے کمیں کاریں وچ تاں ول وی ایڈے اڈوں چادر وریڑھی
 وڈی راہوے ہا پر جنیں ویلے ڈھڑ ڈھڑ کریندی پوڑیاں چڑھدی تاں وڈے گھیردی چادر
 وی اوندا پیچھا کج وچ تھولی پئے ویندی۔

ثلسی پنج جماعتاں تاں محلہ بھلو رام دے زانے اسکول توں پڑھیاں تے
 چھویں دا اجن ادھ ہا جو اسکول توں اٹھا گھدی گئی۔ گالہہ اے ناں ہی جو چٹ ہی،
 اعتراض اوندے ہوون والے سوہرے سوڈھی مل کوں ہا جو چھوہریں سانگے پنج جماعتاں
 کافی ہوندن، اگوں تے پڑھے تاں ول ایکوں تھلیسے کون کیوں جو اوندا منگیند اوشتو داس
 تاں اصلوں لکن ہا۔ ہوندے دا پتہ تے نہ تاں ہوندے دا۔ منگنی نکلے لایں گالہوں تھی گئی جو
 سکامات ہاتے ماسی کوں انکار کون کریندا۔ وشتو بھاویں جو سولہاں ستارہاں سالاں دا تھی
 گیا ہا پر ماہ دے مرن توڑیں سمد اماہ نال ہا۔ غضب دا ڈرو، نیندر وچ وی ڈرا کلا خواب ڈکھ
 کراہیں چیرکاں نکل ویندیاں ہن۔ سکول دامنه تاں کیا ڈیکھداں ہا، ڈاہ یاراں سالاں دی
 عمراں وچ ای پیو دی لونی تلی دی ہٹی تے جوبیٹھا۔ چھی ست سالاں دی محنت توں بعد ایں
 جوگا تھی گیا جو اے دی غیر موجودگی وچ کم کوں ریڑھ سکے۔ ریڑھن ایں سانگے جو ہک

ڈھلڈ چھو ہر جیکوں کہیں دی گاہہ وی دیر نال سمجھ آندی ہئی ایس توں سوایا کر کیا سکد ابا جو
 جھٹ گھڑی کم ٹوری رکھے نہ تاں دکان بند کرنی پوندی ہئی۔ محلے دے چھو ہر چھٹکر وی تا نگھ
 رکھیندے ہن جو کبھڑے ویلے ہئی تے وشنو باہوے تے اداوکوں نکا نکا تے غاپے
 لاؤن۔ ایس واردات دی کور کدوا وشنودے پوکوں تھئی تاں اداکھے کلبے پتر دے مستقبل
 کنوں مایوس تھی کراہیں بہوں زور دی حاجت ویلے وی بس آون و نجن کریندا۔ ایندے
 باوجود جو وشنوللن کہیں کم دانہ ہا، اداوکوں یقین ہا جو حکیم رام لعل دی دھی نال شادی دی صورت
 وچ گھٹو گھٹ ایذا اچھ ضرور مل پوسی جو باقی دی حیاتی کیتے اوندی روٹی مانی دی فکرتوں
 جان چھٹ ویسی۔ سوڈھی دی کوشش تاں پوری ہئی جو تلسی جھٹو جھٹ اوندی نونہہ بن کراہیں
 اوندے گھر آن باہوے پر مسئلہ اے ہا جو وشنوتلسی کنوں پورے پنج سال چھوٹا تے اوندے
 سامنڑیں نکدا لگدا ہا۔ ایندے باوجود سوڈھی مل کئی دفعہ کوشش کیتی جو تلسی دامکلا و تھی و نچے
 پر حکیم صاحب ہر واری نال ویندا جو وشنو ہالی ایس جو گانی تھیا جو گھرتے گھر آلی کوں سنبھال
 سکے یا اناں دی سدھ لہہ سکے۔

ڈوجھے پاسے تلسی کیتے وی اے سا نگا ابجھا ان بھاندا گراں ہا جیکوں نہ اوندنگل
 سکدی ہئی تے نہ اگل، چھڑی اُبتے کریندی و دی ہئی۔ جنیں ویلے کڈ ہائیں وشنو اوندے
 گھر آندا تاں تلسی سارے ذر و لاتے کوٹھے دی چھت تے چڑھ ویندی تے پڑ چھتی وچ
 لگ کراہیں اُتھاں لا تھیاں پر انیاں بے کار چیزاں کوں و لدے سروں نکھیرن بہہ راہندی۔
 وشنو اداوکوں کہیں پاسوں وی جو آن نہ لگدا ہا۔ اداواں اوندے کیتے نکدا جیہا ہک چھو ہر ہا،
 جیندے وچ تیزی تے نہ طراری ہتھوں آلس دی پنڈ۔ تلسی کوں رہ رہ کاوڑ چڑھدی جو ماسی
 آخر اداوکوں جمایا کیوں۔ بے جم ای پیا ہا تاں ول ضروری ہا جو اوندے متھے ماریا و نچے۔
 جو آن تاں اداوکوں آپڑاں پیوی نہ لگدا ہا۔ سزوی ہئی جو اوند اپو بہوں و ڈا حکیم ہے پرا بچھا

حکیم کبیرے کم داجیز ہا آپڑیں زنانی دی طبیعت وی ٹھیک نہ کر سکے۔ ایویں خواخوہ چوی گھننے اُبلدی و دی راہندی تے پئے کوں گھر وژدے سارای سنگھاں تے چا گھندی۔ تلسی کوں کاوژ لگدی جو اے کجھا جو آن اے جیز ہا وژدے اسیکا ڈیون دی بجائے آپڑیں کوٹھے وچ لگ باہندے۔ تلسی کوں ایں گاہہ دی سمجھ وی نہ آندی ہئی جو اوند امار سو ڈھی جنیں ویلے دی اُناں دی ورسال لگھدے اوندی مادی کاوژ پتہ نی کینتے وان وٹیندی ویندی ہے تے اُمرادیاں کھلاں آپ کنوں آپے گلہاں توں سمند و دیاں۔ سمجھ تاں ایں گاہہ دی وی املک کا کتا ہئی جو سو ڈھی صرف ہوں ویلے ای اُناں دے گھر کیوں آندے جنیں ویلے جو اوند اپو آپڑیں مطب تے ہوندے۔ اوندی مادی بھاند دے باوجود سو ڈھی تلسی کوں ایں گاہوں وی نہ بھاند اہا جو اوندی دید اوکوں آپڑیں بت وچ گندھوئے طرحاں پڈ دی جا پدی۔ چھوہر کوں ایویں لگدا جو اوند آگا پچھا اُن کجا کہیں چوک وچ لاتھے۔

تلسی کوں شاید مرد ذات دے ناں توں ای نفرت تھی و نچے ہا جو اونیاض کوں نہ ڈیکھ گھندی۔ فیاض اوندے پودے مطب تے دوادیاں پڑیاں بنڈانوں کیتے ڈوں سال پہلے ملازم تھیاتے آپڑیں عقلمندی تے ایمانداری کارن ڈیہناں وچ ای پورا مطب سنبھال کراہیں نکا حکیم سڈ بجن لگ گیا۔ پنساری کنوں اصلی دوائیں دی خریداری، اُناں دی رگڑائی تے وڈے مرتباناں توڑیں سنبھائی اتجھا کم ہا جیند اسدھا صفاناں تعلق حکیم رام لعل دے نسخے دی تاثیر تے شفا نال ہا۔ جڈاں دا اے کم فیاض نے سنبھالیا حکیم اصلوں بے چنتا تھی گیا۔ حکیم صاحب کیکی میکی واسطے ایڈے اوڈے تھیند اتاں اُبالہیاں نینگر مریضاں دی ایہا کوشش ہوندی جو فیاض کو ہتھ ڈکھا ویندیاں تھوون۔ پہلے پہلے تاں فیاض نے آپڑیں آپ کو گل حکمت توڑیں رکھیاتے حکمت کنوں بھویندارہ گیا پر جیس ویلے خود حکیم صاحب اوندی سرت شناس ڈیکھ کراہیں گنڈ چا تھی تاں جو آن ڈکی اُتے آ گیا۔ شروع شروع وچ

مریضاں تے اوند ااعتبار جماون کیتے حکیم رام لعل ایویں سڈ چا ماریا ”فیاض حسین او فیاض حسین..... ذراتوں ڈیکھ کیا تکلیف ہے ایس نکلی کوں“۔

فیاض حسین بھیج تے حکیم صاحب دے سجے پاسوں آن بیٹھاتے پردے دے ڈوجھے پاسوں بیٹھی بیٹگر دی، پردے دے باہروں آئی وینی دی نبض والی جاتے سجے ہتھ دیاں ڈوں انگلیں رکھ کر اہیں لکھنے کھن بعد پورے پگ نال آکھئیں..... ”سنیں ڈکھو ترا تھیا کھڑے“.....

حکیم صاحب خوش تھی تے اوندی کنڈ تھپی تے آکھئیں ”چل ونج ہن.. ترے ڈنہہ دی دوا بنزائی آ“۔

فیاض پر و بھرا تھیا تاں حکیم نے چھوہر دی ماء کوں سڈ مارتے ہولے ہولے آکھیا جو مائی نکلی کو مٹانے دی گرمی تھیون لگ پئی ہے، شادی کر چھوڑ ہن ایندی۔ ہالی تاں تریزا تریزا پیشاب آندا پے تے علاج وی تھی ویسی، پر عارضی ہوسی آ..... پکا علاج ایندے منکلاوے وچ اے۔

فیاض دوا چاتے آیا تاں حکیم صاحب ہک واری ول چھوہر دی ماء دے گن وچ مٹھسکار ماریا ”اے گھن دوا ترے ڈنہہاں دی، ہک پڑی ڈنہہ وچ ترے واری ترے منگر پانی دے نال تے اے ہئی قلمی شورہ نہا کیں اُتے جھیرن کیتے، باقی اوندی ذات کرم کر لئی“۔ ایس طرحاں ڈنہہ وچ ڈوں ترے واری فیاض دا امتحان گھنن توں بعد حکیم رام لعل گدی توں اٹھنا شروع کر ڈاتاں جو ایس دوران فیاض مریض ڈیکھ سکے۔ لیکن ایندے باوجود کونو ضرور رکھیندا جو فیاض دے گدی تے باہون نال ای زانائیاں آلے پاسے ہک اچوی جنی کیوں مچ دیندی ہے تے آرام نال پٹھیاں زانائیاں دی وی ایہا کوشش ہوندی جو حکیم رام لعل دے ولدے سروں گدی تے باہون کنوں پہلے پہلے او فیاض کوں ہتھ ڈکھا

گھنٹن۔ اے سب کچھ ڈیکھ کر اہیں حکیم رام لعل مُسک پونداتے اوکوں آپڑیں جوانی دے
ڈنہہ یاد آویندے جڈاں زانائیاں بغیر کہیں بیماری دے چھڑا آپڑیں نبض اُتے اوندیاں
انگلیں داسیک محسوس کرن تھم تھی باہندیاں ہن۔

فیاض حسین وچ وی نینگریں دی جھک ایویں اُجائی کا سنا ہی۔ سوہنا پو بکا ننگر،
چھی فٹ قد، کتک پکیا سلونزاں رنگ، ونگرے وال، گھائیاں مچھاں تے کولی کولی چتوہیں
ڈاڑھی تے بلوچ تھیندا ہا محراب والے دا۔ تہوں چرویں اکھ تے اکھ وچ بے معلوماں
سُرماجیندے نال ڈناراں کچھ کچھ کالیاں تھی کر اہیں بیاں وی تیکھیاں تھی گیا ہن۔ فیاض
حسین دا پونڈیر حسین نواب صاحب دے باڈی گارڈ دستے وچ شامل ہاجیندے سکھے جو آن
آپڑیں سجا پو ہڈ قد پاروں گاڈر جو آن سڈیندے ہن۔ نذیر حسین دی سک تاں ایہا ہی جو
اوندا پتر وی باڈی گارڈ دستے وچ بھرتی تھی ونجے پر اوندا روح رجوع فوج آلے پاسے ہا
ای کا تا۔

شروع شروع وچ نذیر حسین نے بہوں کوشش کیتی جو کہیں طرحاں فیاض کوں
فوج ڈو وند لایا ونجے۔ اُونور حضور دے ویلے پریڈ واسطے اٹھیند اتے پتر کوں وی نال گھن
ویندا۔ بینڈ جنیس ویلے پہلی لام والے ریاستی ترانے ”کھڑی ڈیندی آں سنہیڑے اناں
لوکاں کوں اللہ آن وساوے ساڈیاں جھوکاں کوں“ دی دُھن ونجید اتاں باڈی گارڈ دستے
دے جواناں دے قد میں دی مستی نال پریڈ گراؤنڈ دی دھرتی ہلواڑ تھی ویندی پر ایندے
باوجود فیاض حسین دا دل نہ لکیا۔ نذیر حسین کوں بہوں ارمان ہا جو اوندا پتر ڈاہ جماعتاں پاس
کرتے وی روٹی روزگار آلے پاس نہ آندا پیا ہا۔ ایویں لگدا جو اُو کوئی بے چین روح ہے
جیکوں سمجھ نہ آندی پئی ہی کہ اونے کرنا کیا ہے۔ نذیر حسین نے اوکوں کوئی ہنر سکھاون دی
سبیل وی کیتی پر ہر کم دا پہلا ڈیہاڑا ای جھیکوئی ڈیہاڑا ثابت تھیندا۔ ایس جھک تان وچ

ہک ڈنہہ فیاض کوں بخارتھی گیا۔ پہلے تاں جو ان پرواہ نہ کیتی پر جنیس ویلے بیماری ویزھ
 یڑھ کر گئی تاں نذیر حسین اوکوں حکیم رام لعل کول گھن گیا۔ حکیم دامطب ڈیکھ کراہیں فیاض
 کوں آپڑیں بیماری بھل گئی۔ اوکوں ایویں لکیا جو اوتاں کئی سالوں توں ایں جاء دی گول وچ
 ہا۔ نہ صرف گول بلکہ کوئی پک جیہا بھلا ندر اہا جو رب نے باقی دی حیاتی اوند ا مقسوم اتھائیں
 رکھائیں لکھ چھوڑے۔

حکیم رام لعل کوں مطب دی اچیری گدی تے بیٹھا ڈیکھ کراہیں فیاض کوں ایویں
 لکیا جو کوئی راجہ ہے آپڑیں تخت تے بیٹھا، رعایا وچ شفا تقسیم کریندا بیٹھے۔ فیاض کوں اوند
 مریضاں دی نبض تے سچے ہتھ دیاں ڈوں انگلیں رکھ کراہیں بیماری نبھن وی جادو دا کوئی
 منتر لکیا کہ جیندے وچ کوئی رمز گھسی ہوئی ہئی۔ فیاض واسطے اے سھو کجھ وی حیران کن ہا
 جو اوزانیاں جہاں دی شکل تاں کیا پچھاواں وی کوئی نہ ڈیکھ سکدا ہا، حکیم دے ہتھ وچ
 آپڑیاں ویزیاں پکڑا بانڈھیاں ہن بھادویں جو پردے دی اوٹ ہوندی ہئی پئی۔ اے ڈیکھ
 کراہیں فیاض تاں مداری دی بانسری طرحاں مندر تیج تے رہ گیا۔ بیماری شماراں دان
 ونیندی گئی تے ڈوجھے ڈنہہ چنگا بھلا نواں نرویا تھی تے پو دے اگوں آن بیٹھا جو بابا سکس
 میں حکمت سکھساں حکیم رام لعل کنوں۔

نذیر حسین پہلے تاں ادھر تیج تے پتر کوں غور ناں ڈٹھاتے ول زور دا پچکا مارتے
 کھل پیا۔ کھل جھلجی تاں مسکدیاں ہویاں آکھن لکیا ”بھل بھئی جو آن بھل، دو لہے
 صادق سکس دے باڈی گارڈا شینہہ جیڈا پتر ہن حکمت سکھسی تے اووی کراڈ کنوں۔“

”بابا سکس! جے اے کراڈ دا دارو کر سکدے تاں اوں کنوں حکمت سکھن وچ
 میکوں کیہڑا میہنزاں اے۔“ فیاض دے الا وچ بھادویں جو لتھے بخاردی کمزوری ہئی پر لگدا
 ایویں ہا جو نیتی توں اوں ہنڈاں کائنی۔

”پر پتر حکیم رام لعل چھڑا کر اڑای نہیں، گراڑا وہی ہے، اُونے کتھوں تیکوں
شاگرد بلہاؤنڑیں۔“ نذیر حسین ہک دفعہ ول راہ ماری کیتی۔

”چلوٹساں نہ آکھو میں خود گالہہ کر گھنداں۔“ اے آکھ تے فیاض حسین اُنھی
کھڑا تھیا پر نذیر حسین یو اُتھی سوچن پئے گیا جو چھوہر کوں تھیا کیا ہے۔ پتر کوں ہتھوں دیندا
ڈکھ کر اہیں اُونے ہنکل ماری ”کھڑو وئے پتر کھڑ... میں جُلداں تیڈے نال، توں کروا
تے راہسیں تر لے کر اڑ حکیم دے میڈے کنوں۔“

(3)

حکیم صاحب دے گھر دے دروازے دی کنڈی کھڑکی تاں چھت تے دھوتے
 کپڑے سکویں سٹ تے تلے لہندی ٹلسی کوں ایویں لکیا جیویں اے ٹھک ٹھک درتے نیں
 بلکہ اوندے دل تے تھئی ہے۔ اونیں اُبالہہ وچ ڈوں ڈوں پوڑیاں کٹھیاں بلا نگھیاں تے
 پیر زمین تے لگدے سارای ڈر ڈونجھی پر ڈیڈھی توڑیں مُجڈے مُجڈے یکدم پیر جھلنے پنے
 جو اوندی ماء منہ بنڑائی کپڑے دے پک تھیلے کوں تڑیاں کنوں ایں طرحاں لڑکائی آندی ہئی
 جیویں کہیں پلٹ شے کوں چائی آندی ہووے۔

ٹلسی داہاں دھڑچ تھیا۔ ضرور اوندے پونے فیاض دے ہتھ کوئی شے گھر بھیجی
 ہوسی تے اوندی ماء کوں کہیں مسلمان دی ہتھ لگی شے کنوں ایویں نفرت ہئی کہ جیویں اوندا
 سھو کجھ بد بودی ماری زوڑی بن گیا ہووے۔

”اماں! فیاض اے؟..... ٹلسی نے ول ای کجھ چھوڑیا

”بیا کون..... اوہو ہے مویا مسلا..... ہزار واری آکھم تیڈے پیو کوں کہ

ایں بلا دے ہتھ گھر کوئی شے نہ بھیجی کر پر ولد اہو کوں بھیج چھوڑ بندے.... وڈا حکیم بنڑیا
 دے، پاکی پلٹی دی سدھ ای کائی“۔ ٹلسی دی ماء تھیلا چاتی بو بولائی ویندی ہئی۔
 ”اماں ہولے بول.... اوسن گھنسی“..... ٹلسی ڈنداں کوں چھپڑتے بولی۔
 ”تے سُن گھنے، میڈی تاں جان چھنسی“..... اے آکھ تے راہی نے تھیلے
 کوں بھکاتے تخت پوش تے سنیاتے خود سقاوے دے باہروں پئی پانی دی ولٹوئی وچوں
 پانی منگروچ پاہتھاں تے جھیرن بہہ گئی۔

ٹلسی ترے ڈنہاں توں فیاض دے آون دا انتظار کریندی پئی ہئی تے جے آج
 آیا دی سئی تاں اوندے کیا بھانڑیں۔ پتہ نی فیاض کوں ڈیدھے ساری ای اوکوں کیا تھی ویندا
 ہا۔ ایویں لگدا کہ جیڑھے مرددا تصور اوندے دماغ وچ ہے اُو فیاض کوں سامڑیں بلہاتے
 لیکیا گئے۔ جڈاں سال سوا سال پہلے اُوں پہلی واری فیاض کوں آپڑیں ابے نال گھر آندا ڈٹھا
 تاں اصلوں وی تھی تے رہ گئی۔ پہلے تاں بُت وچ وسماٹ شروع تھیاتے ول مٹھیاں
 مٹھیاں چوڑنگاں نے گردھال مچا چھوڑیا۔ ٹلسی کوں سمجھ نہ آندی پئی ہئی جو کرے تاں کیا
 کرے۔ ہُن تیں تاں اونے آپڑیں پیوتوں علاوہ چھڑے ڈوں مرداں کوں نیڑے توں ڈٹھا
 ہا، ہک اوندانکیند اوشنوتے ڈوجھا اونداسو ہراسو ڈھی مل۔ پر انہاں ترہیاں وچ کوئی وی
 اتکھی گالہہ کا سنا ہئی کہ جیڑھی انہاں کوں ٹلسی سانگے مرد بنڑاوے۔ لیکن فیاض دی تاں
 گالہہ ای کجھ بنی ہئی۔ اوتاں اُو، اوندانکچھاواں وی چنگا بھلا تر جو آن لگدا کہ جیندا سوچ
 کراہیں وی ٹلسی دے بُت وچ مستی دیاں لہراں لوڈے کھاؤن لگ پوندیاں ہُن تے
 اوندانکچھ و پانی تھی ویندا۔ اوندادل کریندا جو فیاض اوکوں ہتھاں نال چبولے،
 ولہڑے، لگی پاوے کجھ ایں طرحا گھٹ کے جو اوندی ہک ہک پسی کئی کئی جا میں توں تڑکچ
 تڑکچ ونجے۔

اتنا تاں ٹلسی وی جائز دی ہئی جو فیاض مُسلا ہے تے ہک مُسلے تے ہندوانی دا
کیہا سنجوک۔ پر کیا کریندی ایس سنجوک دے نہ ہوون نے ای بے معلومے سانگے وچ کجھ
اتجھی چھک گندھ چھوڑی کہ جینے اوکوں سر کنوں لاتے پیراں تیں ”فیاض“ بنزا
چھوڑیا۔ ٹلسی کوں سمجھ نہ آندی ہئی جو تھیا کیا ہے۔ فیاض نے تاں پہلی واری اوکوں اکھ
چاتے وی نہ ڈٹھا ہا کہ ایس گھر وچ کہیں جوان چھو ہراناں نشان وی ہے۔ اونے آپڑیں
ڈاڈی کنوں سُنزیا ہویا ہا جو جوان چھو ہر کوں جوان چھو ہر دی خوشبو سٹ نُجھکے پاروی آویندی
ہے پر اے کیہو جیہا گھر وچ جینے و تراں تے آئی چھو ہر کوں وی اکھ بھال تے نہ ڈٹھا ہا۔ پر
اینڈے باوجود ٹلسی کوں آپڑیں بُت وچ وسماٹ دے نال نال کجھ اتجھیاں سریراں وی
جاگدیاں ہویاں محسوس تھیاں ہن کہ جہاں دا احساس کہیں زنانی کوں مرد دے بھرویں
انداز وچ ڈیکھن نال ای تھیندے۔ کئی ڈیہاڑے ٹلسی ایس غرقی وچ رہ گئی جو اے کجھ مرد ہا
کہ جینے اوکوں پوری بھال نال ڈٹھا ای کائنی پر وُل وی پورے دا پورا ڈیکھ گئے۔ ٹلسی کوں
آپڑیں ایس گویڑ تے ایس گالہوں وی پورا یقین ہا جو عورت دی زبان تاں کوڑ مار سکدی ہے
پر اوند ا جسم کوٹنا۔ جسم دی گواہی تاں ست پردیاں وچوں وی صاف چکھانی ویندی ہے۔ سب
توں اُتے سب توں پچی۔

کجھ ڈنہہ گذرے، عین ڈوپہاراں ویلے حکیم صاحب دے گھر دی گنڈی
کھڑکی۔ رادھی سقاوے وچ پانی ویندی پئی ہئی ایس گالہوں ٹلسی اے سوچ کراہیں کہ
کتھائیں بابا نہ ہووے، تکھے تکھے بھجی تے دردی گنڈی کھول تے خود ڈیڈھی دی اُوٹ وچ
تھی گئی پر باہروں کوئی آواز نہ آئی۔ ٹلسی سمجھ گئی جو کوئی غیر اے تہوں ریاستی رواج دے
مطابق ترے واری ہولے ہولے تاڑی مارئیں اے ڈسن کیتے جو گھر وچ کوئی مرد کوئی
بیٹا۔ تاڑی دی آواز سن کراہیں باہروں کوئی بولیا ”فیاض ہاں میں.... حکیم صاحب کجھ

سامان بھیجے گھن گھنؤ۔

فیاض دا الاسُن کراہیں تلسی دادل پہلے ڈکلی تے وِل ڈرگن تے آگیا تے اوکوں
 آپڑیں کناں وچ ٹھا کے تھیندے محسوس تھیون لگے جیویں دل دا بلارا سینے دی بجائے کناں
 وچ آگیا ہووے۔ تلسی تکھے تکھے ڈیڈھی دی اوٹ وچوں نکل تے فیاض دے سامنزیں آ
 گئی۔ فیاض نے لُحطے کیپتے اکھ اُتوں تے چاتی تے وِل جلدی جلدی جھکی جھون گھت تے
 کپڑے دا تھیلا اگوںہا کر چھوڑیا۔ تلسی دادل کیجا جو تھیلا پکڑ تے وِلدا فیاض دے منہ تے
 ڈے مارے جو اوکوں ڈیدھا کیوں نی پیا۔ لیکن جیویں ای اُگوں تے تھئی اوندی سردی چادر
 پتہ نی کیہڑی شے نال اڑی تے اڑتے اُتھائیں رہ گئی تے اوندے ہتھ وچ چھڑا تھیلا رہ
 گیا۔ آن دی آن وچ اونداسر ڈلی اُمب جیہا وجود فیاض دے سامنزیں ہا۔ اوہ اُلے پیراں
 اندر ڈوہجی تے بس ایہو یاد رہ گیا جو فیاض پٹیاں پٹیاں اکھیں نال اوکوں ڈبھی ویندا ہا۔ کجھ
 اگوں تے وِنج تے وی تلسی کوں آپڑیں پیچھے تے ڈھیر ساریاں لگیاں کویلیاں دے پتق
 بکیندے محسوس تھئے تاں اوندے گردن بھنواتے پچھو آں ڈٹھا۔ فیاض اُتھائیں دا اُتھائیں در
 وچ کھڑیا حیرانگی نال اُوں بھجدی چھوہر کوں ڈبھی ویندا ہا۔ تلسی کوں ایویں لکيا جو اماں دی
 آواز چوانتی آلی کارا وندیاں کناں کوں ڈمھیندی پئی ہے جو آہدی نہ ہم آپڑاں آگا پچھانج
 تے رکھیا کر، کہیں نندھے ڈیکھ گھدا تاں جو ٹھا کر رکھیں آ۔

تلسی بھجدی ہوئی آپڑیں کمرے وچ وڑی تے وڑتے ساگن بہہ گئی۔ اوکوں
 فیاض دا اثر ڈیکھداں کتھاؤں نندھپ نہ لگدا پیا ہاتے نہ اُکٹھاؤں جو ٹھی تھی ہی۔ بس
 ہک سرشاری ہی، سرور ہا جیڑھا کہیں مور کوں آپڑیں پرکھنڈا تے والہا نہ رقص دے بعد
 محسوس تھیندے، کہیں گویے کوں آپڑیں زندگی دی سب توں اُچے سُر اں والی گائیکی، کہیں
 مصور کوں آپڑیں خوبصورت ترین تصویر دی نمائش تے کہیں تیز باؤ لڑکوں مخالف بیٹس مین

دیاں وکٹاں اڈاون دی صورت حاصل تھیندے۔
 کجھ لکھنے بعد اوند ساہ وچ ساہ آیا تاں اڈون آ لے رنگے پنگ دی جیر جی پانی
 والے پاسوں بیٹھی ہائی ہوں پاسوں پچھو ایس تھی تے ایس طرحاں دے بک تھی جو جگہاں
 گوڈیاں تیں تلوں تے لڑک تے پلدا یاں پیاں ہن۔ ”کیا ہر چھوہر ایویں آپڑاں آپ کہیں
 دل بھاندے کوں ڈکھاتے اٹھرتج ویندی ہوسی۔ کیا اوسھو کجھ جیردھامانج رکھن کوں آہدی
 اے، چھوہریں دی فطرت دے خلاف کیوں ہوندے۔ اگر اے سھو کجھ ایویں ہے تاں
 ول اسان فطرت دے خلاف کیوں رُدے ہیں۔ کیا اے ساڈا بڈھیا تے وکھو وکھ دیاں
 بیماریاں ساڈے کیجے فطری تقاضیاں دے برعکس زندگی گزارن دا عذاب تاں نہیں۔“ تلسی
 حیران ہئی کہ اے ساریاں گالہیں ایں ویلے اوندے دماغ وچ کیوں آندیاں ہوں۔ پتہ نہیں
 کڈن اڈونے اے دی کتاب وچ پڑھیا ہا جو عورت کوں ماہواری دی بندش تھی و نچے تاں اڈو
 شکل کنوں بدشکل تھی تے املک نچرتج ویندی اے۔

”تے اے بندش جے عورت دے اٹھن باہون، کھاون پیون، پاؤن ہنڈاؤن
 تے آپڑیں آپ دے اظہار تے لاڈتی و نچیں تاں کیا اڈو عورت رہ سگسی“..... اوکوں آپڑیں
 گالہہ دا کوئی جواب نہ ملیا تاں اٹھی تے بہہ گئی۔ اوند اڈل کریندا پیا ہا جو ول کتھاؤں گنڈی
 کھڑکے، اڈھج تے دروازہ کھولے تے اگوں فیاض کھڑا ہووے تے ول.... تے ول اڈو
 اوکوں آپڑیاں اکھیں وچ لکا گھنے، آپڑاں سھو کجھ ڈکھاؤن کیجے۔ کہیں بندش توں بغیر کیوں
 جو اڈو فطرت کوں آپڑیں خلاف نہ کرنا چاہندی ہئی۔

”اڈوے فیاض وی کہیں نویں کھڑاندو وچ پیر پیر لہندا ویندا ہا۔ اڈو نے ہک
 چھوہر دے جسم کوں عورت دے جسم دارو پ وٹیندے ڈٹھا ہا۔ اڈو ہالی تیں تھی آپڑیں آپ
 کنوں پکھی ویندا ہا جو عورت دے جسم وچ اے مستی کتھوں آندی ہے۔ خون وچ ہوندی اے

یا ماس وچ۔ بے خون وچ ہوندی اے تاں ایکوں وَل وَل چھمکاں مار چھمکیند اکون اے تے بے ماس وچ ہوندی اے تاں ایکوں لُو ڈے کون ڈیندے، تھڑکیند اکون ہے۔ کیا کہیں نینگر دا جسم ایڈاوی جادو گر تھی سکدے جو ڈیکھن والے کوں برتوں لاتے پیراں تیں مُندر چھوڑے۔ کیا اوند اے مُندر یکن کہیں ونجی ہوئی شے دی تلاش ہئی یا کوئی حیاتی دی نویں رمز اوندے اُتے کھلدی پئی ہئی۔ بے اے تلاش ہئی تاں کدھ دی ہئی۔ کیا کہیں سُجان دی تلاش؟..... پر کجھی سُجان تے کجھی رمز..... نہ کہیں دامنڈھ تے نہ کہیں داپاند۔

کیا کتھائیں تلسی تے فیاض اپنی اپنی سُجان دی تلاش وچ تاں نہ ہن! ہک دا جسم اوند اہوون دے باوجود اوند اہوون نہ ڈتا ویندا پیا ہاتے ڈوجھا آپڑیں ہوون یا نہ ہوون دی آدھل وچ لکھیا ہو یا ہا۔ تلسی تے فیاض ڈوہیں آپڑیں آپڑیں ہوون دی سُجان وچ مَن مرضی کرن چاہندے ہن تے شاید ایہو شعوری بحر انہاں کوں ہک بے آلے پاسے چھکی آندا ہا۔ پر ڈوہیں آپڑیں آپڑیں گھر والیاں دی کھچل وچ سمجھ نہ سکدے پئے ہن جو اے کیا تے کجھی سُجان ہے جیڑھی سُجاتی ای نی ویندی پئی۔ سُجان جساماں نال ہوندی اے یا جسم آپڑیں سُجان خود گولیندن، اے اکتھی چیزھی گنڈھ ہئی جیڑھی ڈوہیں کوں گھلدی نہ پئی ہئی۔

اُوں ڈنہہ تاں فیاض کوں پتہ ای نہ لکھیا جو اُوکیں طرحاں پیریں رُدا احمد پور توں دیرے نواب عید گاہ توڑیں مچ گئے۔ ترے میل دا اے پندھ عام طور تے نانگیاں تے کیتا ویندا جیڑھے گلو آلی چنگی توں رُدے ہن تے اتھائیں ای اناں دا اڈھ ہوندا ہا۔ پر آج تاں اے سار اپندھ ایس طرح سُسیا جو سُس تے اوندے پیراں وچ آ گیا۔ عید گاہ تاں مَن حکیم رام لعل دے مطب توں ڈوں چار منغاں داپندھ ہئی۔ ایس سارے پندھ دا سوچ کراہیں فیاض دیاں جگہاں وچ پہلے تاں تر وڑ جیہا محسوس تھیا، وَل رڑاں تے رڑاں دے

بعد و سٹاٹ تے چھیکو وچ اوشدھ تھی کراہیں دیرے دا بزار شروع تھیون کنوں پہلے نکلے
چوک وچ بنڑے ہوئے فوارے دی وینڈی دے نٹھ بیٹھا کہ جتھوں کجے پاسے ہک پکی
سڑک نواب صاحب دے محل دی ڈنہہ لاء والی فصیل دے نال نال ویندی ہوئی وڈے در
دے سامنڑیں وچ زلدی ہئی۔

فیاض دا چیتا گردان تے چار پھیرے گردا ای گردا باجوائے تھی کیا گئے تے ہن
تھسی کیا۔ کیا کہیں تریت دا وجود ڈیکھن والے تے ایس طرحاں دا اثر وی کریندے جو
آپڑیں موجود کنوں ناموجود وچ دھک ڈتا ونجے۔ اوتاں آپنی منزل دی تلاش وچ ہا پر
اوندی منزل کتھ اے۔ کیا اُونے حکیم صاحب دے مطب تے ونج تے نبھاس نال لوکیں
دیاں بیماریاں بھردن یا تلسی دے جادو گر بوتے وچوں جیون دی کوئی رمز گولنی اے۔ ہالی
توڑیں تاں اوکوں اے سدھ وی کاٹنا ہئی جو اصل تلسی ہئی کیہوی، اوجیندا اُونے آگا ڈٹھا ہا
یا ول اوجیدھی اوکوں پیچھے بھر بھجی ہوئی نظر آئی ہئی۔ سوچیندے سوچیندے اوندی سرت
جواب ڈے گئی جو عورت ہے کیا، اے کجھی مخلوق ہے جو چھڑا ڈیکھن وچ ای ہوش رلا ڈیندی
ہے، چیتا بھنوا ڈیندی اے۔ کیا ہے ایندے وچ، کدھ دی بنڑی ہوئی ہے۔ ایندی پنس
رَس کیا ہے اے دل گھس کیوں ہے۔

فیاض کافی دیرتوں ڈوہائیں ہتھیں نال سر پکڑتے جھکی جھون گھستی بیٹھا ہا۔ کجھ
دیر بعد اوندے دماغ وچ یکدم ہک نواں گویڑ آیا۔ ”اے سھو کجھ ہن تیں اوندے نال
کیوں نی تھیا۔ اُونے ڈھک چھوہریں ڈٹھیاں ہن، کئی نینگریں دی گرولی ویریں پکڑتے
نبض کجھی ہوسی پر نہ تاں کہیں دے ڈیکھن نے اوندے اندر کوں ہلایا تے نہ کہیں دی نبض دی
نور نے ایندے دل دی نور دے نال ریل میل کیتا۔ کیا ہر نینگریں نی ہوندی تے جے ہر
نینگر تلسی نی ہوندی تاں تلسی وچ ایڈا خاص کیا ہے، ایڈا انج کیا ہے جو ڈیکھن والا چھوہر

آپڑیں سُنجان بھل کراہیں محض آپڑیں گول وچ، آپڑیں تلاش وچ نکل پوندے۔“

فیاض دے بُت وچ جیویں ولدے سردوں ساہ پئے گیا۔ اُونے آسمان ڈوڈٹھا
 - شام تھیندی پئی ہئی تے آندیاں سردیاں دی ٹھڈی ڈیل نے اوندے جسم وچ مٹھا مٹھا
 جلول مندھا ونزاں شروع کر ڈتا۔ اُونے اُنھی تے فوارے وچوں نکلدے پانی دی مہنکار
 کوں ڈوہیں تلیاں دی بھلی وچ بھر کراہیں منہ تے مھنڈے مارے تاں ایویں لگیا جو
 ہنڈیں ہنڈیں و سسے بٹھے دی بلدی کیری تے کہیں نے پانی دا ابجھا کراٹر کا کیتے جیندے
 وچوں ٹھاڈل دی بجائے سیک نکلد اپیا ہا۔ ڈوں ترے چھنڈیاں توں بعد اوندی ذہنی اچوی
 کوں تھولا جیہا بٹھا ملیا تاں ولد ا فوارے دی و نرینڈی تے بٹھ بیٹھا۔ ”کیا ہن تیں جیڑھی
 سُنجان دی تلاش وچ اُگھا بریا پھر داہا اُچھڑی تلسی دی تلاش ہئی۔ کیا تلسی ای اوند ا چھڑیا
 ہو یا وجود ہے جیکوں لہمن دی جستجو نے اوکوں نواب صاحب دی فوج دی ملازمت ای نی
 کرن ڈتی تے نہ ای کوئی بیا کم تے سدھا کہیں مقناطیس آلی کار چھک کراہیں اوکوں آپڑیں
 پو دے مطب تے آن کھڑا کیتا۔ کوئی عورت کیس طرحاں کہیں مرد دا وچھڑیا ہو یا وجود تھی
 سکدی اے تے اُدوی تلسی جی چھوہر۔ نہ جیندے نال کوئی تعلق نہ کوئی واسطہ۔ اُد کتھ نجی
 جائی تے میں کتھ۔ اوند اندھب انج تے میڈا انج۔ تے جے تلسی میڈی جستجو، میڈی گول
 نی تاں میڈی گول کون ہے، میں کیکوں گولیند ا وداں۔ میڈی سُنجان کیا ہے، کوئی میکوں
 کیوں نی سُجڑیندا۔ اے کجھا گردا میڈے وجود کوں ویرھی و دے جو میں آپڑیں آپ کووی
 نی سُنجان سکد اپیا۔“

(4)

آج تاں وادھو گھر وڑ دیاں ساری امی کاوڑ داٹو کراہرتے رکھی آیا ہا۔ آون سیتی
 گجھ کان قصور نہ ہوندے ہوئے وی ڈوں ترے بچو ذال کوں زپ چھوڑ یونس۔ ”گندی
 رن آ..... ہن تیں کوئی بال بچہ جم چھوڑیں ہا تاں میکوں دھیلے دھیلے دے بندیاں کنوں
 نکلے نکلے دیاں گاہیں نہ سز نیاں پوون ہا۔“

وادھودی ذال مہراں تاں بچو کھاتے ولیندی سلیندی گئی پروادھودی ماء کو کاراڑا
 گھت ڈتا۔

”حیا کروادھو آ..... کیوں ماری ویندیں شودی کوں..... تاں حکیم کول گھن
 ویندیں تے ناں رب دی رضا منیدیں.... ہن آپ ڈس اے شودی ونجیں تاں کیہڑے
 پاسے ونجیں..... وادھودی ماء نونہہ کو ہاں نال لاتے ساکن بہہ گئی۔“

”اماں توں نہ وٹپ کیتی کراہیں سنڈھ دی..... ایہہ کہیں جوگی ہووے ہا تاں
 ہن تیں ڈاہ واری گھن تھئی کھڑی ہووے ہا..... سارا قصور ایں حرامزادی دا ہے۔“ وادھو

ذال مہراں ڈوالردا پیاہا۔

”خبردار میڈے موئے ماء پوکوں ناں پڑسیں پیا“۔ وادھودی ذال سس دی
 وکیز چھڑواتے کھڑکی تھی گئی۔ ”میں تاں سنڈھ ہاں ناں، دفع کر میکوں تے بنی گھن آہیں
 گھر وچ..... میں وی تاں ڈیکھاں جو چوکھے ڈیہناں بعد بال کھیڈ دے! میں دلان
 وچ“۔

”ڈیکھ ڈیکھ چڑھتاں تاں ڈیکھ گندی رن دیاں..... مانہہ دے اٹے وانگوں
 آکڑاں ڈکھیندی پئی اے.....“ وادھو نے ولدے سروں ذال کوں ڈوں چار تھپ
 بے چھنڈک چھوڑے۔

وادھو دا ذال کوں تھپ مارن کوئی نویں گالہ نہ بنی، روز ڈیہاڑے دی کہانی ہی
 پر آج تاں کجھ اَنو کھڑی چوٹ لگی ہی مہراں کوں جینے اوندے بت دے ریشے ریشے وچ
 کہیں جھتے جن کوں واڑ چھوڑیا۔ پہلے تاں اُو چھڑی کھڑکی تھی پر ہن تھپ کھاتے اُونے
 ساکدے وادھو کوں گپی کنوں پکڑیا تے ڈڈھ وچ گوڈے دے ہکوڑ پیڑے نال اُوکوں کچے
 دلان وچ کند دے بھرنے سٹ کراہیں سینے تے چڑھ بیٹھی۔ وادھوں دی گردن ہن
 اوندے ڈوہیں بہتھاں وچ ہی تے گھوگھے دے وٹ نال اوندیاں اکھیں باہر ڈونکل آیاں
 ۔ لگدا ہا جو کوئی جن مہراں دے موتے وچ جران کیتی ودا ہا جیڑھا آج اوندے منہ تے آ
 گئے۔ وادھودی ماء پہلے تاں بگی بگی تھی اے سب کجھ ڈیدھی رہ گئی جو کرے تاں کیا کرے پر
 جنیں ویلے پتر دے گرگاٹ نکلن شروع تھے تاں اُو پاگلاں طرحاں بھیج تے مہراں کوں کند
 ہچھوں وڑھ کراہیں آپ ڈو جھکن لگی۔ کجھ ناں بنزیا تاں مہراں دیاں ڈوہیں بانہیں وچ
 بانہیں اڑاتے گھوگھا چھڑ وادھو دی کوشش کیش پر کون ہووے جیہڑا مہراں دی وکیز وچ
 آئے وادھو کوں چھڑ وادھے۔ ایوں لگدا ہا جو وادھو دا ساہ بنزیاں نکلیا سونکلیا۔

پتر کوں مردا ڈیکھ کراہیں اُونے چلبانزیریں وچوں چزانھ چاتی تے ڈوں ترے
 مہراں دی کندتے رکھوئس پر سب کجھ آجائی۔ مہراں دے گوگھے نال وادھو جیہا جو ان وی
 کہیں ادھ موئے پکھی طرحاں اوندے چڈیاں وچ پھڑکدا پیا ہا۔ وادھودی ماء کوں کجھ ناں
 بُھیا تاں اُو باہر ڈونجی جو کہیں کوں امداد واسطے سڈے پر باہر لی گلی مینہہ توں بعد املک سُج
 ڈس دی پئی ہئی۔ کھمن ہُن وی ہولے ڈا ہڈھے کھمدی پئی ہئی تے کن من داتروکا کہیں
 ویلے گھٹ تے کہیں ویلے ودھ، رکن دے آثار پرے توڑیں نہ ہُن۔ وادھودی ماء نے
 پاگھاں آلی کارائیڈے اوڈے سڈ مارے پر کہیں پاسوں کوئی جواب نہ آیا۔ بڈھڑ کوں یقین
 تھی گیا جو آج وادھو نہ بچیا۔

ایں توں پہلے جو منہ سر پٹیندی وادھودی ماء کوئی بیا کدھت کریندی، اوندے
 گھرتوں ڈوں گھر چھوڑ کراہیں گلی دے موڑ توں کوئی جو ان وڈی سڑک تے ویندا نظریا۔
 وادھودی ماء تکھے تکھے اُون ڈونجی تے بانہہ کنوں گھلیندی ہوئی اوکوں پک آن وچ گھر گھن
 آئی۔ وبلے ہوئے نینگر کوں اوندے کو کے راڑے توں چھڑی ایہا سمجھ آئی جو گھر وچ کوئی
 اچھا مسئلہ تھی گئے جیندے کیجے اوندی فوری لوڑھ ہے۔ جیویں ای اُونینگر گھر وڈیا تاں اندر
 دا نظارہ ڈیکھ تے ادھر تیج گیا۔ پک چوکی نینگر پک چنگے بھلے جو آن دے سینے تے کہیں
 شیرنی طرحاں بیٹھی ڈوبا ئیں ہتھاں دے پورے زور نال اوکوں گھوگھا چاڑھی پئی اے تے
 او کہیں چام چٹھے وانگوں اوندیاں چڈیاں وچ پھاتا پھڑکدا پیا ہا۔ باہروں آئے نینگر نے
 آپڑیں ڈوبا ئیں ہتھ مہراں دیاں وڈیاں وچ گسئی اہُن دے انداز وچ گھتے تے تلے
 پھاتے جو آن دی گردن نچھو واون دی کوشش کیجی پر نینگر دی پگڈوڑا اڑی ہئی۔ باہر لے نینگر
 نے پک پھیری ول زانی دے زور دا مزودہ لایا تے ڈوں ترے واری پورے بت دا زور
 لا کراہیں پکے جھکے وچ گردن توں اوندے ہتھ پھو اچھوں تے ایں طرحاں دھکنیں جو اُو

کنڈ دے بھرنے وَنج ڈنھی۔ وادھودی ماء دے کُراٹ کہیں ویلے اُچے تھیندے ہن تے کہیں ویلے جھکے۔

”اوے اے تاں وادھو ہے“..... باہروں آئے نینگر نے تقریباً موائے ہوئے وادھودی نبض تے ہتھ رکھیا تاں اُوہالی نمکدی پئی ہئی۔ ”ناں رو اُماں نال رو.... نچ پنے پتر تیزا“۔ اے آکھ تے اُوہا ہر لائینگر وادھو دے ہتھاں دیاں تلیاں مسلن لگ پیا۔ ہالی اُو نے مسلن شروع ای کیتا ہا جو کنڈ دے بھرنے ڈنھی مہراں نے وُلد اساہ پٹیا تے نپ مار کراہیں وادھو دے سینے کول چڈیاں وچ گھت تے اُجن باہون ای لگی ہئی جو باہروں آئے نینگر نے ہک ہتھ اوندی گت وچ گھتیا تے ڈو جھا اوندی کھبی کچھ وچ ڈے تے ایویں اُتوں تے چائس جیویں گاری وچ پھسے ہوئے چوہے کول چمٹے نال چوہیندے۔ مہراں اوندے وکیز وچ آون دے باجوہ بھٹکارے مریندی پئی ہئی۔ مہراں دیاں بھٹکاریاں نال دجھہ باہر لے چھوہر دا کھبا ہتھ وُل وُل اوندی کھبی چھاتی نال رگڑیندا پیا ہا اُتھ اُوندا دیگڑے جیڈا پچھاوی کہیں چکی دے پو طر حاں اوکوں دانہ دانہ پہیندا پیا ہا۔ کچھ منٹ بے گزرے پر ہالی توڑیں مہراں باہر لے چھوہر دے قابو وچ ای نہ آندی پئی ہئی۔ چھوہر وی لگدا ہا جو بھترج گئے۔ ہک پاسے جو آن چھوہر دے ماسلے بُت داسیک تے ڈو جھے پاسے اوندی قہردی وحشت، اناں ڈوہائیں نے رُل کراہیں اوند اچیتا گردان کر ڈتا۔ اوکوں سمجھ ای نال آندی پئی ہئی جو ایں صورت حال وچ اُو مٹھان دی اُنت تیں آئے رَس بھرے پھونڈے زناویں بُت دی چسولی پُخس چاوے یا اوندے وچ جران کیتی بیٹھے بھونترے ہوئے جن کول قابو کرے۔

ایں دوران مہراں نے ہک واری وُل زور لیندے ہوئے باہر لے نینگر دے منہ تے چک پاون دی کوشش کیتی۔ چک تاں نہ پیا پر نینگر نے اوندی گت کول بنی چھک ڈے

تے گردن ایس بے دردی نال نوائی جو اوندے ہوٹھ باہر لے چھو ہر دے ہوٹھاں دے
 املک نیزے آگئے۔ اتنے نیزے جو اُوچھو ہر مہراں دے ساہ دے شکارے تاں کیا
 اوندے ہوٹھاں دی گرمی وی محسوس کرن لگ پیا۔ اے شاید ایس کیفیت دا اثر ہایا مہراں دے
 بُت وچ کہیں بے معلومی کمزوری دی کوئی ڈلیک جو اوندی وحشت آپ کنوں آپے تلہو ہیں
 تھیندی گئی تے کجھ دیر بعد اُو اوندیاں بہیں وچ جھو جھدی پئی ہئی۔ چھو ہر نے اوکوں
 باتھاں تے چا کراہیں کھڑے تے چا لٹایا تے و لدے سروں وادھودی سُدھ لاہون لکیا
 جیرھا اٹھیا تاں بیٹھا ہا پر بیٹھا زمین تے ہاتے ماء اوندی اوندیاں تلیاں اڈھیندی پئی
 ہئی۔ باہر لے چھو ہر نے ہک نگاہ و ل مہراں ڈو ڈٹھا پر اُو ہن بالکل مکی، کھڑے تے سستی،
 خرخر ہوکوں ڈیدھی پئی ہئی۔ رناں وچ وی ایڈاز ورتھی سکدے ایندا اندازہ اُوں نینگر کوں پہلی
 واری تھیندا اپیا ہا۔

اُوں چھو ہر نے وادھودے نیزے وچ تے ہک دفعہ و ل اوندی نبض ڈٹھی۔ نبض
 پہلے کنوں تکھی ہئی۔ ”سب خیر مہراے پر و ل وی ایکوں اُدھ سیر جتی کھیر گرم کرتے پلا
 چھوڑو۔“

”تیکوں میں کتھائیں ڈٹھا ہونے“۔ وادھودے سنگ وچوں مہین جتی اواز نکلی۔

باہر لا چھو ہر مُسک پیا۔ ”پر میں تاں تیکوں روز ڈیدھاں وادھو کا کا۔ تیڈی دکان
 دے سامٹیں تاں ہوندا میں حکیم رام لعل کول۔ ناں میڈا فیاض ہے۔“

وادھو نے فیاض کوں غور نال ڈٹھاتے و ل تکھے تکھے آپنی ہمس ڈکھا ونڑوں کیتے
 اٹھن دی کوشش کیش پر ایڈا تکھے اٹھیا نہ گیا۔ فیاض نے اوکوں اُتھائیں بیٹھے راہون دا
 اشارہ کیتا تے گھروں باہر نکل گیا۔

وادھو نے فیاض کوں ویندا ڈیکھ کر اہیں ہک واری دید مہراں ڈکھنوائی، جیرھی سر

دے وال کھنڈائی کھنڈے تے! ایس طرحاں اُنھی بیٹھی ہی جیویں کوئی چتاں دی ماری زنائی
 جن کھیڈن توں بعد شل تھی بیٹھی ہوندی اے۔ وادھو دے بُت وچ خوف دی سریر جئی
 چڑھی تے اوتکھے تکھے اُنھی تے فیاض دے پچھوں پچھوں گھروں باہر نکل گیا۔ اوکوں یقین
 تھی گیا ہا جو مہراں تے ضرور کہیں جن دا سایہ ہے نہ تاں کوئی رن کیویں ایس طرحاں کہیں
 جو ان کوں گھوگھا چاڑھ سکدی ہے۔

(5)

فیاض گھر پہنچتا تاں عشاء دی نماز تھی چکی ہئی۔ محراب والے دی وڈی مسیت
وچوں جھیکدی نمازی اصلوں بڈھڑے ہوون پاروں ہولے ہولے باہر نکلدے پئے
ہن۔ گھر دے دالان وچ اوندے پوندیر حسین تے اوندے چاچے محمد حسین دے نال نال
انہاں ڈوبائیں دے سوتر جان محمد دا اُچا بلارا صاف ڈسیندا پیا ہا جو ترہیے نماز پڑھتے نماشی
دی چو کڑی جمائی بیٹھے ہن جیندا چوتھا سا تھی فیاض داماما محمد مراد ہوندا ہا۔ پر جڈن دی اوندی
رات دی ڈیوٹی صادق گڑھ محل دے وڈے گیٹ تے لگی محفل وچ باقی ترے رہ گئے ہن۔
فیاض نے انہاں سمجھائیں کوں سلام کیتا تے چپ کرتے چلہا نزیں ڈوڈر گیا جھ
اوندی ماء اوندی تا نگھ وچ وے سے چلے دی بھاء ول ول گھتریندی بیٹھی ہئی جو کہیڑے ویلے
فیاض آوے تے اے اُوکوں بھاجی بھلکا گرم کر ڈیوے۔ نذیر حسین، محمد حسین تے جان
محمد ریاستی سیاست دیاں گالہیں وچ ایڈھے رُدھے ہوئے ہن جو کہیں نے نہ تاں فیاض
کوں آندا ڈٹھاتے نہ اوندے سلام دا جواب ڈتا۔ فیاض دی ماء نے پتر کوں ڈٹھاتاں ساہ

وچ ساہ آئس۔

”کتھاں رہ گئیں پُتر آج میڈی تاں جند ٹنکی کھڑی ہئی۔“

”اماں ہن اے ٹھہر مینہہ میڈے وسوں تاں باہر ہن۔“ فیاض نے چوکی گھیلی تے چلہا نزیں نال جڑتے بہہ گیا تے ماء اوندی چلے تے تو ارکھ کراہیں پھلکا سکیں لگ پئی تے بھاجی والی منگری کوں انگارے کھتورتے اُتے رکھ چھوڑئس۔

”اماں مانی ڈیندی پئیں تاں میں حقہ تازہ کا ننا کریاں اے کیہتے۔“

”نہ کریں توں تازہ، میں پہلے کرتے ڈتی بیٹھی آں۔“

”اچھا..... دیر نال آون دا کجھ تاں فائدہ تھیا۔“..... فیاض بے چنتا تھی تے گرم تھیندی روٹی بھاجی کوڈیکھن بہہ گیا جیرہی توے توں لتھی سو تھی۔

ڈوجھے پاس نذیر حسین، محمد حسین تے جان محمد وچ تھے دی واری تے ایہو جھگڑ چلدا پیا ہاجو پاکستان بنن دی صورت وچ ریاست کیندے نال رلی تے کیندے نال رلدی پئی ہے۔ نواب صاحب دے بارڈی گارڈ دتے دے ملازم ہوون سانگے تریہے آپڑیں آپڑیں گوڑی کوں مدحق سمجھدے پئے ہن۔ نذیر حسین تے جان محمد ایں گاہہ تے پگ ہاجو ریاست بہاول پور پاکستان وچ شامل تھے بغیر رہنی سکدی جو ایندا قدرتی سنجوک ہے وی پاکستان نال تے ہوسی وی پاکستان نال پر ڈوجھے پاسے محمد حسین دی گاہہ وی سٹن دی کا ننا ہئی جو ریاست نے جے پاکستان نال رلنا ہوندا تاں ول نواب صاحب مانی لکشمی کوں کیوں سڈی بیٹھا ہا۔ آخر کوئی گاہہ تاں ہوسی ناں۔ نہ منزویں ہووے ہاتاں بندہ ایویں دوروں ڈناڈے چھوڑیندے۔ پر پگ ٹکڑی دلیل ہوون دے باوجود محمد حسین کول کوئی ابجھا ٹھوکواں ثبوت ناں ہاجیرہا اوندے گوڑی دی ضمانت بن سکدا۔ ایہو حال نذیر حسین تے جان محمد دا ہا کہ جہاں کول ہاں دی ہیل توں علاوہ کوئی اتکھی بوخوشبوناں ہئی جیرہی ریاست

دی پاکستان وچ شمولیت دی دلیل بن سگدی۔

ریاست بہاول پور دیاں گلیاں بزاراں چھوڑ پھیر کوئی اتکجا گھر نہ ہاجھ روز
ذیہاڑے ایہورولا نہ مچدا ہودے کہ پاکستان بزنن توں بعد نواب صاحب دافیصلہ کیا
ہوی۔ فیاض دے گھر وچ ڈ۔ نہہ کوں تاں ول وی کجھ سکھ ہوندا پر عشاء توں بعد گھٹ ودھ
ڈوں گھننے توڑیں اے بحث مباحثہ تاں روز دا معمول بن تے رہ گیا کہ جیندا آخری جواب،
آکھن دی حدتیں نواب صاحب نے ریاستی عوام تے چھوڑ رکھیا ہا۔ پر عوام کنوں وی تاں کوئی
پکھے ہا۔ اؤں ویلے توڑیں تاں جو کجھ ہا اؤنواب صاحب دے کول ہا۔

مانی کھا کراہیں فیاض کوں ایویں لکیا جو اوندے بت دی ہک ہک تیند وچ ہڈیاں
سمیت غضب دا تھکیرا ہولے ہولے سمد اویندے۔ اؤ اٹھیا تاں اوندے کنوں اٹھیا نہ گیا۔
ول وی پورے بت دی سھو جان ویہڑ سیہڑ تے اؤ کہیں نہ کہیں طریقے اٹھیا تے پیو چاچیاں
دے جھگڑ کنوں پرو بھرا تھی کراہیں نویں سالہ تے سہا نجزیں دے ون دے ادھ وچ موکلی
جاء تے پنے ماچے اُتے ونج ڈٹھا جتھ اوندی ماء نے کھیس سرہانہ پہلے ای چار کھیا ہا۔ ایں جا
تے مینہ دے بعد دی ٹھنڈی ہیل کجھ چوکی تھی پئی گھلدی ہئی۔ ٹھاڈل نے نشہ کیتا تاں
سرہانے تے سر زکھن نال ای فیاض دیاں اکھیں ملہاریاں تھیونزوں لگ پیاں تے ڈیدھے
ای ڈیدھے اؤٹھے مٹھے گراڑے مارن لگ پیا۔

بندراں نے جھوکاں لایاں تاں خواب کیویں ناں مسافر تھیندے۔ پہلے تاں
فیاض کیجے اؤ ہونہت دا زولا، اندھاریاں وچ تھہا کے اُتے اُپڑیں ہوون یا نہ ہوون
دا عذاب۔ اؤ ہو پد انزاں خواب۔ جے اؤ ہے تاں کتھ ہے، جے نیں تاں کیوں نیں۔ بھل
ہے تاں اُپڑیں آپ کوں لہدا کیوں نی تے جے کوئی تاں ہن تیں اؤندا ہوون محسوس کیوں
تھیند اؤدے۔ خواب وچ ڈھک سارے خوابیں دا گرو دھال تے خواب دے اندر خواب۔

دنجی ہوئی سُجان دی تلاش تے ہر پھیری ول ول ہکو سوال جو اوندی کوئی سُجان وی ہے یا کوئتا۔ کیا ایہا نکلی جنی وستی محراب والا ای اوندی سُجان ہے۔ جے اے وی نیں تاں کیا اے ریاست بہاول پورا وندی سُجان بنزی جیندی اُپڑیں سُجان ہک بہوں وڈا سوال بنزی کھڑی ہے۔ پاکستانی بہاول پور یا ول ہندوستانی بہاول پور۔ ہونہہ! دجھ نواب صاحب دی مرضی، دجھ نواب صاحب دا حکم، اُتھاؤں دا بہاول پور۔

فیاض دے خواب کیا ہن بھنوالیاں ہن..... بھوں ای بھوں، چکرا ای چکر تے جنیں ویلے اے چکر اوندے کھنڈے کوں ای چاتے بھنواؤن شروع کریندے تاں کوئی گرولا جیا ہتھ آتے اوندے بھاؤندے کھنڈے کوں جھل گھندا۔ کنی عرصے توڑیں تاں اے سمجھ ای نہ آندی ہئی جو اے کون ہے تے کیندا ہتھ اے۔ کہیں ویلے کہیں شنگرداؤتا جیندے اُتے رنگ ای رنگ تے اناں رنگاں وچوں کہیں رنگ داسنڈا فیاض کوں آپڑیں والے پاسے اُلرینداں راہندا۔ پر انہاں رنگاں نے آج آپڑیں وجود کوں تلسی دے جو بن دا چولا پو اچھوڑیا ہا۔ فیاض کوں اے زناویں رنگ کڈھائیں ایڈے دل کھنڈیں نہ لگے ہن تے نہ کڈھائیں رنگاں دی جنس دی سمجھ آئی ہئی۔ ہکو جنی پنگھ ہئی ہک بے دے وچ ہک ہک تھئے، ساہ گھندے اُتے جاگدے اناں سھے رنگاں دی کہ دجھ عقل حیران کہ کبھڑے رنگ کوں فرآکھے تے کیوں مادی۔ اناں رنگاں وچوں کہیں ویلے کوئی رنگ فیاض بنزں ویندا تے کہیں ویلے تلسی جیندا ماسلا پیچھا چکی دے پڑاں وانگ مھو جھدا، مھمیریں پیندا کہیں بے جہان داسنڈھ سنیہا جا پدا۔ پر جنیں ویلے ایں سمھو راند وچ وی فیاض کوں آپڑیں آپ دے ہوؤن دا بھرواں احساس نہ تھیا تاں اوکوں آپڑاں ساہ بخارے اُتے ہاں کتاوے کھاندا محسوس تھیں لگ پیا۔ او چھر کی بھرتے اُنھی بیٹھا۔ مینہہ دے بعد دی بے معلومی پھوار دے نال لوڈے کھانندی ہوا کجھ ہئی وی تیز تھی چکی ہئی تے اوندے کھنڈے

دے کھے پاسوں اُچے سہانجڑیں دا گھانا وَن وی نھو لدا کھڑا ہئی۔ فیاض نے وِبل تے ایڈے اوڈے دید بھنوائی، پرے پرے توڑیں دلان وِچ کجھ وی تاں او پرانہ ہا، گھر دے سکھو فردا پڑیاں آپڑیاں جنیں تے سٹے پئے ہن۔

فیاض نے اسماں ڈوڈ کیکھ تے ٹائم دا اندازہ لاون دی کوشش کیتی پر ٹھہر پاروں کجھ سمجھ نہ آئی تاں وِلدا سر ہانے تے سر رکھ کراہیں سوچن لگ پیا جو خواب وِچ ڈیدھا کیا پیا ہا۔ خواب تاں یاد نہ آیا پر نندر نے ولدے سروں آون وِچ دیر نہ کیتی۔ نندر کیا آئی، نویں سروں خوابیں دی ہک وِچ وینڈ تندر تے تندر تے چھیکو تے کجھ بے خوابیں دا انبار۔ پر اُج تاں ہر خواب وِچ چھڑی ہکو مورت، ہکو صورت مہراں دی مورت، مہراں دی صورت۔ اوکوں آپڑیں کھے ہتھ وِچ جلوں جیا تھیا۔ اے جلوں کیا ہا، سواد ای سودا ہا۔ اوندیاں اکھیں دے اگوں ہک واری وِل رنگیں دی پینگ تے پینگ وچوں ہر ہک رنگ دی آپڑیں آپڑیں پھوارا وندے بُت اُتے ٹھڈڑے کڈھ کراہیں سُردیاں سریراں جگیندی پئی ہئی۔ اے سُرد تے اے پُخس جیڑھی مہراں دے وکیر وِچ آئے ہوئے بُت نے اوندے بُت وِچ جگائی ہئی، فیاض کیجے املک او پری ہئی۔ کیا سکھو عورتاں دا قُرب ایویں ای چسولا ہوندا ہوسی۔ کیا سکھے تریمتیں آپڑیں آپ وِچ کہیں مٹھڑے تے چسولے اُمب دی رَس لکائی وِدیاں ہوندیاں ہوسن۔ اوکوں مہراں دے ہوٹھ یاد آئے جیڑھے اوندے اتنے نیڑے آ گئے ہن جو انہاں وِچ مٹھے مالنے دی ڈلی جیہاں ڈلیکاں وی صاف نظردیاں پیاں ہن۔ فیاض کوں ایویں لکیا جو انہاں ڈلیکاں وچوں مٹھا رَس بتر کراہیں اوندے ہوٹھاں کوں سیراب کروسی پر اوندے ہوٹھ ایڈے نیڑے آتے وی ایڈے نیڑے نہ آسکے۔

اے عورت دا کیہو جیا وجود ہا کہ جیندے وِچ ناگ پئے شوکدے ہن تے ناگ کیہو جنے ہن کہ جہاں وچوں زہردی بجائے عجیب جنی مستی تریڑ دے نلکے نلکے قطریاں

وانگوں فیاض دے بُت وچ بسدی پئی ہئی۔ اے تریڑ جھہ جھہ ڈھانڈی ہئی اُتھوں اُتھوں
 اوندے ماس کوں ایویں ڈالی ویندی ہئی جیویں مٹھان دے زور کوں کماڈ لُج ویندے۔ پر
 ایں ڈلے وَنجَن وچ ای کہیں درد دی بجائے اکتھی پُخس ہئی کہ جیندے اگوں آپڑاں ہووَن
 یا نہ ہووَن بے معنی لگدا پیا ہا۔ عورت دا اے روپ اُونے پہلی واری ڈٹھا ہا کہ جیندے وچ
 زاکت اوندے ماس وچ تاں ہئی پر احساس وچ کوئتا۔ نسوانیت اوندے جُٹے وچ تاں ہئی
 پر غصے وچ کوئتا۔ عورت تے اے ویلا کیہڑے ویلے آندے جو اُو آڈھے وَنجَن دی بجائے
 آڈھ چھوڑیندی ہے، مطلوب تھی تے وی طلب گارتے مفتوح ہوندے ہوئے وی فاتح بن
 ویندی ہے۔ کتھ لکائی راہندی ہے آپڑیں طاقت کوں۔ شاید آپڑیں ملوکی دے اولے وچ
 ۔ بنجواں دے پردے وچ نہ تاں ناز نہوریاں وچ۔ شے کیا ہے، مٹھی تھی راہوے تاں عرضو
 بندناں تاں دھر تاں تاوَن لُھتیاں دی کھیڈ۔ ایں طرحاں اُکھیز مرہیسی جو گانا مہن رکھیسی۔

فیاض خواہاں وچ وی اُج آپڑیں سجان دی تلاش بھل کراہیں تلسی تے مہراں
 دے بُتیاں وچ گتاوے ودا کھاندا ہا۔ کتھائیں ٹھڈڑی چھاں ہئی تاں کتھائیں بھاء دی
 کھیڈ۔ کتھائیں رنگاں دیاں وَنگاں ہن تاں مکھن ماکھی وچ گندھیا ہو یا کنڑک دی مانی دا
 چسولا بھورا۔ فیاض کوں ایویں لکیا جو ایں لذت دی اوٹ وچ عورت تاں خود کتھائیں ہک
 اکتھی طاقت ہے جیڑھی مرد کوں پوری حیاتی ہنگوائی راہندی ہے پر ایں مخفی سرکش طبع دے
 باوجود آپ توں اُچی طاقت دا طواف کرن چاہندی ہے، چار پھیروں تے ہر ویلے، اوندی
 کمزوری بن تے۔ اُتے ایہو اُوڑاں ڈکھا ڈکھا سہائی راہندی اے، رجھائی راہندی اے،
 وَنجائی راہندی اے۔

فیاض کوں لکیا جو اُو بند روچ ہوندے ہوئے وی جاگدا پئے۔ اُونے تلسی دے
 چسولے اُوڑیں تے مہراں دے رسولے بُت وچ آپڑیں آپ کوں گولن دی کوشش کیتی پر

کتھاؤں محسوس ای نہ تھیا جو اووی کوئی وجود رکھیندے۔ اُونے تھہبا کے مارتے آپڑیں آپ
کوں لمھیا پر اُو کتھائیں ہووے ہاتاں خود کوں محسوس تھیوے ہا۔ اُون ڈٹھا جو ٹلسی دارنگاں اُو
وڑاں تے مہراں دا گر دلاؤ تا، ڈوہیں اوندے نہ ہووَن تے مُسکدے ہن۔ فیاض دے
تھہبا کیاں وچ بیادوی جنون آ گیا۔ جے اوند ا کتھائیں وجود نہ ہاتاں اے کون ہے جیڑھا
آپڑیں آپ کوں گولیند ا پئے۔ اے سوچ تے اُو کوں چھر کی جی آئی تے وبل تے اُنھی بیٹھا۔
لے لے ساہ گھنن نال ساہ وچ ساہ آیا تاں اُون نے آپڑیں آپ کوں، آپڑیں
ہوون کوں و لدے سروں محسوس کریندے ہوئے ٹھڈا شکارا بھریا تے اسمان ڈو ڈیدھے
ہوئے چار پھیرے دیدھنوائی۔ ہالی فجر ویلے کوں چنگلی بھلی دیر ہی۔ دور دلان دے ڈو جھے
سرے تے اوندے ماہیہ وڈے ماچے تے کھیس پاتی ہک بے کول کنڈ کیتی ایویں سٹے پئے
ہن جیویں جو غُستان وچ نالونال ڈوں قبراں تے چادران چڑھیاں پیاں ہوون۔ فیاض
آپڑیں خواہاں دی گردش وچوں ہالی توڑیں باہر نہ نکل سکیا ہا۔ کیا اے وی عورت مرد
ہوسن۔ کیوں نہ ہوسن۔ تے جے اے ہن تیں عورت مرد ہوسن تاں اناں ڈو ہائیں دے
رنگ کتھاں گئے۔ اناں دی پُرس رس کیوں بے چسولی تھی گئی۔ اناں دا وجود ہک بے
کوں آپڑیں منے چھیکیند ا کیوں نی۔ کیا ہک خاص عمر توں بعد ڈوہیں جی آپڑیں جنسی سُجان
ونجا باہندن۔ بھل جے اے سچ ہے تاں اُو آپڑیں سُجان دی تلاش وچ ایڈا گالہا کیوں تھیا
و دے۔ پئے کرے اتجھی سُجان کوں جیڑھی بندے کوں ہک جیہاڑے آپڑیں آپ توں
وی بیگانہ کر ڈیندی ہے۔ اوتاں ہک انسان دے طور تے آپڑیں سُجان چاہندا ہا پر ایس عمراں
دا کیا کرے جیڑھی اُو کوں بنیادی جنسی سُجان توں وی اُو پر ا کر ڈیندی اے۔

فیاض کھنڈے توں اُنھی کھڑا تھیا۔ ٹھڈی ہیل کجھ ہی وی ٹھڈی تھی گئی ہی پر
ہن مینہ دی مہین پھنکار دی بجائے ٹھڈی گری ہوا ہی جیندے وچ سویر دے نندرا کے

نے ملہا ر دی جاگ ل اچھوڑی ہی۔ اوکوں ایویں لکیا جو ٹکسی تے مہراں اوندے بے گھبے آ
تے بہہ گن۔ ڈوہیں پاسے ہک احساس ہا گروں وچ لیسویں سیک دا، جیندے بُت وچ
لہندے سارا ای اوندیاں اکھیں آپ کنوں آپے ملہا ریاں تھیندیاں گیاں۔ ایں کنوں پہلے
جو فیاض دیاں اکھیں ول نوٹیندیاں، اوکوں محسوس تھیا جو مٹانہ پڑیندے۔ اوتکھے تکھے اٹھیا
تے دلان دی ڈو جھی ٹگر وچ بنڑیں ہوئے پخانے دی بجائے سوہانجریں دے گھانے وں
دے ڈو جھے پاسے کندھ تال ٹگر لاکرا ہیں کھڑے تڑے مٹرن شروع تھی گیا۔ سکھ دا ہک لبہ
احساس ہا کہ جیند امل لایاں نہ لایا ونج سٹکید اہا۔ طبیعت دے قدرتی تقاضیاں کوں تسکین تھی
تاں سارا بُت لولہا تھیند اگیا تے فیاض ودا کھنڈے تے آتے دَر ب تھیا۔

(6)

دھچر سویر دا پُچھ پُچھ تے تھک گیا پروادھو نے تاں جیویں پُچ دا روزہ رکھ گھدا
 ہا۔ نہ کوئی آلا نہ کوئی بول۔ نہ کوئی حال حوال نہ کوئی گول پھروں۔ اے سھو گجھ وادھودی طبع
 دے خلاف ہا، ہمیں گالہوں تاں دھچر کوں پُچھد اپیا ہا۔ ڈوہیں بلیتن دے سنگتی ہن، پک بنے
 دا اچا ساہ گھداوی محسوس کریندے ہن۔ پر آج تاں وادھو نے کمال کر چھوڑی، گردن دے
 پھیر وں وڈا سا رارو مالا و لیٹی ودا ہا بھل ڈ سیندا نہ ہا جو تھیا کیا ہے۔ پہلے تاں وادھو گجھیا جو
 بخار تھیا و دس پر ہتھ لایاں رنگ ٹھڈے دے ٹھڈے۔ نہ کوئی سردرد نہ کوئی ڈند دی پڑ۔ دل
 اتجھا ہا کیا جو وادھو ڈسن نہ چاہندا ہا۔

عام طور تے ایہو تھیندا جو اناں ڈوہیں دی بٹ کڑاک ای چلدی راہندی تے کم
 کارای۔ وادھودی تاں لونی تیلی دی دکان ہئی، آئی چلائی چلدی راہندی لیکن ایں دوران
 دھچر دھوئی پنچوی جھوی جوڑے کپڑیاں دے استری کر گھندا۔ پر آج تاں اوندے کنوں
 شام تیں پنج جوڑے وی مشکل نال استری تھئے، کیوں جو نہ تاں یاردا بلار اتے نہ

کھنکھورا۔ نماشی تھسی تاں وادھو دکان بند کرن دی بجائے جمنی بال تے گدی تے بیٹھا
ریہا۔ دھچر داہاں اوکھا تھیا تاں اووی بگھدی استری دے کولے تاسلے وچ منڈھاتے
وادھودی دکان دے اگوں پئے نیکے موڑھے تے آن بیٹھا۔ کجھ دیر تاں پُپ ریہا جو مہنا ٹرنا
گا ہک وادھودی دکان کھلی ڈیکھ کراہیں آندا ویندا پیا ہا پر جنیں ویلے واند تھسی تاں اُونے ہک
واری ول وادھوکوں اَلوایا پر وادھو نے کوئی جواب ڈیون دی بجائے منہ ڈو جھے پاسے پھیر
گھدا۔

پہلے تاں دھچر کوں بہوں خندق آئی تے دل کئیس جو دکان بند کرتے گھر ڈو
پاندھی تھیوے پر جنیں ویلے اُون وادھوکوں چب کڈھیندا ڈٹھا تاں رہ نہ سکیا تے اگو نہا تھی
تے گدی تے پیراں بھر بیٹھے وادھوکوں بھاگل پا گھدس۔ وادھو دھچر دے دے ہاں نال کیا
لکھا، آپ کنوں آپے ڈسکن پئے گیا۔ ہنجوں ہن جو منہ پُسا ئی ویندے ہن۔ دھچر سمجھ گیا جو
یار کوں ڈکھ کہیں جاہر جن دانی بلکہ کوئی اندر دی چو بھ ہے۔ وادھو ایس حال وچ وی کجھ ڈسن
کوں تیار نہ ہا بس پُپ پُچپتا رُنی ویندا ہا۔ ہن تاں دھچر کوں یقین تھی گیا جو کجھیا دھک ولی
وارث نہ ہوون توں علاوہ بیا کیا تھی سکدے۔

”صبر کروادھو خان..... اللہ دی ذات جوڑا پتراں دا ڈیسی آ، تے اووی حیاتی
آلا..... بس توں مونجھانہ تھی، دل کوں نہ لا“..... دھچر نے ہک واری ول وادھو
کوں لگی پا گھدی پر اے دلا سہ وی کم نہ آیا تے وادھو دے ہنجوں کجھ بے وی بر وادھو ن
لگ پئے۔

”یار تیکوں آہدا تاں ہاں جو حکیم رام لعل کوں ڈکھا گھن پر توں تاں قسم چائی و دیں
میڈی گاہہ نہ منزں دی“..... دھچر نے ڈردے ڈردے ہک واری ول کھس مس کہیتی
کیوں جو کجھیا گاہہ تے وادھو اوندی گچی پئے ویندا ہا۔ پر آج تاں وادھو کھسکیا ای تاں تے

اُوئیں ڈسکیاں چڑھیا رہ گیا۔ دھچر سمجھ گیا جو گالہہ کجھ بنی ہے، وادھو ایویں روون آ لانه ہا۔
 ”اویار بھجائی تاں کجھ گھٹ ودھ نی آ لانی؟“ دھچر نے ہک واری ول پنیرا
 بدلیا۔ لکیا جو بن تیر نشانے تے لگے۔ وادھو نے تھٹ ڈوہیں ہتھیں نال اکھیں اگھیاں تے
 اکڑتے بولیا ”جرات ہے اوں گندی رن دی“..... دھچر سمجھ گیا جو جھیرے دامنڈھ
 گھروں بدھیا پے تہوں تاں جو آن دکان تے دیرہ لائی بیٹھے۔

”میں چاہندا تاں چیر رکھیندا اوں او ترک رن کوں پر جاتراں دی کھیڈ وچ
 کون ہتھ پاوے“۔ وادھو ہک واری ول بھرتج بیٹھا۔
 ”جاتراں دی کھیڈ؟“..... دھچر حیران تھی تے پچھیا
 ”ماء ڈلاونی..... بیا کجھ نیسی بھجیا تاں جن کھیڈن پئے گئی ہے..... منہ تے آ
 کپیس گندی رن دے، گوگھا چا چاڑھس میکوں اوندے جن نے“۔
 ”کڈن؟“.....

”گل شام کوں..... اوتاں حکیم دا چھوہر اُتھوں لنگھدا پیا ہاتے میکوں پھڑوا
 گھنڈس تاں تاں اوں رن نے میڈا منز کا بنن چھوڑیا ہا“۔ وادھو دے ہاں توں کا وڑ دا دکل
 لٹھا تاں ساہ سوکھا تھی گیا۔ پر ڈو جھے پاسے اے دکل دھچر دے دماغ وچ حیران کر بیٹھا۔ اُو
 تاں سن تے حیران ہا جو وادھو دی ذال کوں سایہ کیویں تھی گئے۔ ”یار کہیں بھوپے کوں ڈکھا
 بھر جانی کوں..... میں سُنوم جو مز پچی والے بھوپے کول انا گھنا ڈے کراہیں خمیس دی شام
 کوں جن کھڈ واؤ تاں گراڑے کنوں گراڑا سایہ وی وان وٹیندا اویندے“۔
 ”دفع کرس گندی رن کوں..... میں تاں اُوئیں سویرے کا وڑ ڈیندا پیا ہیس“۔
 وادھو نے دھوتی چھنڈ کی تے گدی توں اٹھی کھڑا تھیا۔

”اُو عقل کوں ہتھ مارتے چھوڑا ایں کا وڑ شاؤ زکوں۔ کیوں رلیندے شو دی کوں،

تیم چھوہر ہے بھجائی ساڈی“..... دھرووی اے آکھ تے اُنھی کھڑا تھیا۔

”کاوڑتاں ہُن تھی تے راہسی..... میں نی رہ سکد ایں سنڈھ دے نال“...

وادھووی سارے ڈ۔ نہہ دی بیوسیت چھوڑ کراہیں تکھے تکھے دُکان بند کرن لگ پیا۔

”اچھایا ریڈی مرضی..... جو دل وچ آوی کر..... پر اے تاں ڈس جو گھر

ویندا پائیں ناں؟“۔ دھرووی پڑیں دُکان دے مہٹے جوڑن لگ پیا ہا۔

”میں تاں شکل ای نہ ڈیکھاں اوں چندری رن دی..... مسیتاں سے ہن

دیرے نواب وچ، سُم پوساں کہیں وی مسیت وچ“۔ لگدا ایویں ہا جو وادھو چھڑا مہراں نال

ای نی بلکہ پورے دے نال نراض ہے۔

اتنی دیر وچ ایویں آواز آئی جیویں کئی موٹراں احمد پور والے پاسوں آتے صادق

گڑھ محل آلے پاسے مڑ گیاں ہوون۔ وادھو تے دھڑ سب کجھ بھل کراہیں دُکاناں وچوں

باہر نکل آئے تے آواز ڈو کو کرن لگے جو کئی موٹراں ہن تے ایں ویلے آیاں کیا کرن

ہن۔ کجھ بے دُکاندار وی پوچس سانگے بزار دے اُدھ وچ آتے کھڑ گئے تے اکھیں دیاں

اشاریاں نال ہک بے کنوں کچھن کیجے خود سوال بن گئے۔ حکیم صاحب دی دُکان وچوں

کجھ مریضاں دے نال نال حکیم صاحب دے چھوہر وی باہر ڈونکلے جہاں وچ فیاض وی ہا

پیا۔ فیاض تے وادھو نے پکے ویلے ہک بے کون ڈٹھا پر ڈو ہاں دے مہاندریاں تے انجو

اُنج تاثر واضح طور تے محسوس کیجے ونج سکیندے ہن۔ وادھو نے بظاہر نفرت نال جھکی

جھون چا گھستی تے امر ادا گئی تے ہتھ پھیرن لگ پیا۔ صاف لگدا پیا ہا جو جو آن دیل پگدی

کھڑے۔ جنیں ویلے جو فیاض دیاں اکھیں وچ اوندے کیجے ترس ہا، صلہ رحمی ہئی۔ وادھو کوں

ڈکھ کراہیں فیاض اوندے پاسے ایں گالہوں اُلریا جو اوندہ حال حوال چا دے پر فیاض کوں

آپڑیں پاسے آندا ڈکھ کراہیں پہلے تاں وادھو آپڑیں آپ وچ ای لگن لکھیا تے ول جلدی

نال دکان دی تھلی تے چڑھ گیا۔ فیاض کوں ملن توں آخر وادھونہ بھو اوے ہاتاں بیا کیا کرے ہا۔

اے سھو گجھ ڈکھ تے ارمانی تھیا فیاض اُتھامیں رُک گیا تے ایڈے اوڈے کٹھے تھئے لوکاں دیاں گالہیں آلے پاسے توجہ کیشس جیڑھے جو دیرے آون والیاں موٹراں بارے آپو وانزیریں اندازے لیندے پے ہن۔ گجھ دا خیال ہا جو ضرور قائد اعظم تے انہاں دی سنگت ہوسی ایں گالہوں جو نہرودی بھین و جے لکشمی پنڈت دی آمد کنوں پہلے ای اُونواب صاحب کوں بل تے ریاست بہاول پور کوں پاکستان وچ شامل کرن دا اعلان کراون پے چاہندن پر اکثریت کوں یقین ہا جو ہووے نہ ہووے اے ضرور و جے لکشمی پنڈت ای ہے جیڑھی رات دے کھانے ویلے نواب صاحب کوں ملن آئی ہے۔ ایں آن وچ و سوچڑھویا وی بوہڑ والے چوک کنوں بچھا ہویا آیتے پرے کنوں ای بوکن لگ گیا جو مال اسباب سھو ہتھ ہتھیکڑا رکھو، گجھ نہ گجھ ضرور تھیون والا ہے۔

نہو گلیار نے جیندی بزار وچ اجناس دے و پارودی دکان ہئی و اتھی تے اگوہاں تھیاتے و سوکوں ٹھل کراہیں پکھن لکھا جو کیا تھیون والا ہے تے کہو جیہا مال اسباب سانجھ سنبھال رکھوں۔

”پورا پتہ تاں میکوں ای کائی پر محل دے وڈے دروازے وچ پوریاں پنچ موٹراں وڑن، کیا آکھی پوریاں پنچ موٹراں“۔ و سونے ہوکدے سوکدے سچے ہتھ نال پنچ انگلیں دا بجا بنزیندے ہوئے ڈسایا۔ ”میڈا خیال ہے جو ضرور انگریز وائسرائے دا کوئی افسر ہے جیڑھا نواب صاحب کوں چتاون آئے جو ریاست بھادیس جو کرے پر پاکستان نال نہ لے“۔ و سوچڑھوئے تکھے تکھے ہک ہی دزرکھی۔

”کیوں نہ ونجے ریاست پاکستان ڈو.... ہائیں کیوں نہ ونجے۔ کیا قصور کیئے

پاکستان نے۔ ہوؤں مسلمان تے زلوں کراڑیں نال، اے کیوں تھی سگدے۔ میں
آہاں یا تاں ریاست ایویں راہوے خود مختیار امن امان دے نال نہ تاں ول پاکستان ای
ٹھیک اے۔“ نُوکھل یار ڈاڑھی تے ہتھ پھریندا یکدم خدق وچ آ گیا۔

”اومیاں پتہ کہیں کوں ہے کائنا جو قائد اعظم آئے، لکشمی آئی ہے یاد اَسرائے دا
کوئی افسرتے ایویں مُفتا گرو دھال مچائی کھرے اُو۔ مسئلیاں کوں عقل نال سوچیندے،
ایویں ہر شے کوں د بڑ دوس نی کر چھوڑیندا.... جو ہونزیر، اوتھی تے راہسی۔ فیصلہ دولہا
سئیں کرنے تے اُو جو کرہی ٹھیک کرہی، ریاست تے ریاستی عوام دے حق وچ کرہی۔
چلو ہن جلدے بنز و گھر و گھری، بال بچہ تا نگھ وچ ہوسی۔“ مولوی نورالحق نے جھیکڑی
دھک اتجھالاتا جو جمع خود بخود ویلا تھیون لگ گیا۔

فیاض نے وی حکیم صاحب دی دکان وچ ورن توں پہلے ہک واری ول وادھو
ڈو ڈٹھا جیر دھا بیلا پئے کراہیں کانی اکھ نال اوکوں تاڑی بیٹھا ہا۔ فیاض اوندے ایس رویے
تے حیران ہوؤن دے باوجود اے سوچ تے مُسک پیا جو کل دے جھپڑے دے بعد وی
جو آن آپڑیں وانی پیا و نجن ڈیندا۔

(7)

تلسی دا کئی ڈیہاں توں عجیب حال ہئی۔ نہ کوئی بکھ نہ کوئی تریہے۔ آلس ای
آلس ہئی گجھ ایس طرحاں دی جو اصلوں گھیل تھی تے رہ گئی۔ نہ کپڑے بدلاؤن دی سرت
تے نہ کہیں کم کارڈ و روح رجوع۔ بس چھڑیاں اُبا سیاں اُتے تروڑ۔ ماء دے کھڑکے تے
اُٹھی تاں باہندی ہئی پر بُت وچ گھومری گھستی بیٹھے مٹھے مٹھے جلول دا کیا کرے جیڑھا ہر
سک کوں پر و بھرا کرتے ایہو ہکو تقاضا کریندا ہا جو کوئی اوکوں ایس طرحاں مندھے، چھچھولے،
نپڑے تے ول چھنڈکا مار کر ہیں ساری آلس باہر ڈو چھنڈک چھوڑے۔

تلسی جنیں ویلے وی ایس ”کوئی“ دی سوچ سوچیندی تاں اوندے تصور وچ ہکو
ای مہاندر اُ بھر دا..... فیاض دا۔ اوکوں ایویں لگدا جو اُ فیاض ای ہے جیڑھا اوندے چھکے
کوں ڈاؤن پا کر اہیں، اوندی آلس نپڑتے ولدے سروں اُشاک کر سکدے۔ تلسی گجھ
گجھ سمجھدی ہئی جو اوندے بُت دی اچھی کوں جے کوئی شانت کر سکدے تاں اُ فیاض ای
ہے۔ پر اوکوں سمجھ نہ آندی پئی ہئی جو فیاض نال دل دی گالہہ کرے تاں کیویں کرے۔ اُو

تاں کئی کئی ڈہہاں دے بعد جھکی جھون گھت تے آندے تے وِلدا جھکی جھون گھتی
 واپس رُویندے۔ لیکن ایں ساری راند وچ اُو فیاض دا جھکی واری حیران تھی تے اُوکوں
 ٹر ٹر ڈیکھداں ہالی توڑیں نہ بھل سگی ہئی۔ ٹلسی دا اوس نہ چلدا ہا جو اُو فیاض کوں سڈ واوے
 تاں کیویں سڈ واوے۔ اوکوں ایں گالہہ دا وی چنگی طرحاں احساس ہا جو اُو اول آخر
 ہندوانی ہے تے ہندوانی راہسی وِل وی پتہ نی دل ایہو کیوں کریندا ہا جو اُو چھی گھننے فیاض
 توں اُو لے گھولے تھیوے پئی۔ پہلے پہلے تاں ٹلسی کوں مرد ذات دی ایں کشش دا احساس
 ای کوننا ہا۔ گھر وچ پک پھو ہا جیڑھا سویرا گیا رات کوں وِلدا ہاتے وِل آپڑیں کمرے وچ
 وڑ ویندا تے اُوں توں بعد چکھوں گھر وچ کہیں نہ کہیں بہانے اٹھے ویلے سوڈھی دیرہ لائی
 رکھیندا تے ٹلسی دی ماء اوندے توں صدقے قربان۔ ایں گالہوں ٹلسی کیجے مرد ذات دا
 تصور پک اُن بھاندے گراں آلی کارہئی جیکوں کھا ونزاں نہ وی ہووے تاں منہ وچ
 چوڑاں عورت دی مجبوری ہوندی اے۔ اُوکوں اے سوچ تے وی اُبتے شروع تھی ویندے
 جو پریشی تاں بھادیں وشنونال پر سوڈھی کون آپڑیں آپ کوں کیویں چکی جیڑھا ہندا
 تاں کھبے کمرے وچ اوندی ماء نال ہا پر دید اوندی ہوندے اُنک اُنک وچ سوراخ کریندی
 راہندی ہئی۔

ڈوں مردیں دے ڈیکھن دا فرق ٹلسی کوں اُوں ڈیہاڑے محسوس تھیا جڈن جو
 اُوکوں جھکی واری فیاض نے ڈٹھا ہا۔ سوڈھی دا ڈیکھن ایویں ہا جیویں جو اُو بھرے بزار
 وچ ننگی تھی گئی ہووے پر فیاض دا ڈیکھن ایں ہا کہ اُوکوں آپڑاں سھو گھ ڈکھاتے وی
 پردے دا احساس تھیا ہا۔ پک دا ڈیکھن زری اذیت تے بنے دا ڈیکھن کمال محبت۔ ٹلسی
 حیران تھیدی جو اوندے احساس دے بالکل برعکس چاچا سوڈھی اوندی ماء کوں کیویں
 بھاندے تے فیاض دا آون اُوکوں کیوں نی بھاندا۔ کیا ایں وی تھیندا ہوسی جو پکو مرد ڈوں

عورتاں وچوں ہک کوں بنی طرحاں لگے تے ڈو جھی کوں بنی طرحاں۔ آخر اُو کبھڑی شے
 ہوسی جیڑھی ہک واسطے تاں ماکھی ہووے تے بنے واسطے گوڑی رسول۔ اُوکوں کجھ کجھ سمجھ
 آندی ویندی ہئی کہ ضروری نی جو عورت ہوں مرد کیتے ای بنڑی ہووے کہ جیندے نال اُو
 پرندی اے تے بال جمیندی ہے۔ ہو سکدے جو اونداجھ کہیں بنے مرد دے میچے اُتے
 اُکیریا گیا ہووے کہ جیندے نال اونداسماجی مُکلاواتاں نی تھیند اپر اُوراہندی ہوندی بن
 تے ہے۔ ہک بنے دے میچے تے بنڑائے گئے مرد عورت بھاویں دجھ وی جمن جاوِن اُو
 ہک نہ ہک جیہاڑے کتھائیں نہ کتھائیں آپس وچ ضرور مل تے راہندن، جسمانی
 بنجوگ دافطری تقاضا پورا کرن کیتے۔ ٹلسی کوں ایویں لکیا جو اے تقاضا قدرت دے ادھار
 طرحاں ہوندے جیڑھا امانت دار کوں اُوندی امانت پُچاؤن تک مسلسل بے چین
 رکھیندے۔ شاید تخلیقی میچے دی بنیاد تے تھیون والی جوت، سماجی جوت توں اُتر ہوندی
 ہوسی۔

ٹلسی نے اسکول دے زمانے وچ کہیں اُستانی توں سنڑیا ہا جو مرد عورت دے
 جوڑے تاں اسماناں تے بنڑون پرہن احساس تھیند اپیا ہا جو اے جوڑے اُونی ہوندے
 جیڑھے سماجی پر نیوے دی صورت وچ زمین تے بنڑائے ویندن بلکہ اے تاں اسماناں
 توں بنڑے بنڑائے آدن تے زمین تے ہک بے دی گول وچ راہ بھلیندے سماج توں
 اُوڈھرتھی تے کہیں نہ کہیں شکل وچ آپڑاں جوڑ بکائی راہندن۔

ٹلسی کوں شاید آپڑیں سوال دا جواب مل گیا ہا جو کہیں عورت دا بھاندا مرد کہیں
 بنی عورت کیتے اُن بھاندا کیوں ہوندے۔ اُوندی ماء دی شادی تاں بھاویں حکیم رام لعل نال
 تھئی ہئی تے ایں سماجی جبر نال ہک دھی وی نم پئی پر لگدے اُوند اوتا چاچے سوڈھی دے
 میچے تے اُکیریا گیا ہا۔

”تاں کیا میڈی ماء آپڑیں فطری بنجوگ سانگے میڈے پُو نال بے وفائی کریدی پئی ہے“..... تلسی آپڑیں آپ کوں الوادون دی کوشش وچ بنی وی گھمر گھیری وچ آگئی۔

”کیا سماجی بنجوگ وچ راہندے ہوئے فطری بنجوگ دا ادھار پُکا ونزاں بے وفائی ہوسی۔ اگر اے بے وفائی ہے تاں کیا میڈے پُو کوں ایندا پتہ کائنی یا اُونے جان بُجھ تے اکھ نوٹی کیتی ہوئی ہے۔ کیا اناں ڈوہائیں صورتاں وچ قصور میڈی ماء دا ہے یا پُو دا۔“ تلسی جھکی جھون گھت تے بہہ گئی۔ او کوں ڈوہیں صورتاں وچ قصور پُو دا ای لگدا پیا ہا۔ جے پئے ہوندیاں وی او کوں آپڑیں ذال دیاں جسمانی ضرورتاں دا پتہ کائنی یا پتہ ہے وی سہی تے او آپڑیں ذمہ داری کہیں بے تے چھوڑ خود پسیلا تھی بیٹھے تاں ول وی اوندی ماء کوں پورا حق ہے جو اچھے بندے نال ایہو جیہا ای سلوک رکھے۔ اے سوچ تے تلسی کوں آپڑیں ذہن وچ چاچے سوڈھی دے خلاف نفرت دے نکاس دا رُخ اوندے پُو والے پاسے تھیندا محسوس تھیا۔

”ہک لھلے کیتے جے اے بے وفائی ہے وی سہی تاں میں خود کبھری راہ تے نردی پئی ہاں۔ تے کیوں ناں نراں۔ بھاویں جو میڈی شادی وشنو نال گنڑویں پئی ہے پر میڈا جسم تاں فیاض دے میچے برابر جوڑ بنزایا گئے۔“ اے سوچ تے اُونے ہک بھرویں نگاہ آپڑیں آپ تے پاتی تے ول آپڑیں آپ کنوں ای شرمائی۔ تلسی کوں ایویں لکھا جو اُو فیاض دے جسم دا میچا ڈیڈھی پئی ہے۔ اُونے ڈوہائیں ہتھاں نال آپڑیں آپ کوں ٹولنا شروع کیتا تاں پورے بُت وچ مستی دیاں سریراں جاگن پئے گیاں۔

”اچھاتے اے جسم فیاض دا میچا ہوون سانگے فیاض دی تلاش وچ ہے..... تہوں تاں اُو میکوں آپڑیں ڈوہ چھکیندے“..... تلسی بنی وی شرمائی۔ ”جے میڈا اے وجود

فیاض دی امانت ہے تاں کیوں ناں اے امانت اُوں توڑیں مہجیا میں ہولی تھیواں۔“ تلسی کھنڈے توں لہہ چھم چھم فردی وڈے شیشے دے اگوں ونج تے کھڑگئی۔ پہلے تاں آپڑیں آپ کوں اُترازوں ڈٹھس تے ول کجھ غورنال تے ول تاں اصلوں ای غورنال۔ اُوکوں آپڑاں سھو کجھ اُوپرا اُوپرا لگدا پیاہا۔ جیویں اوندی روح کہیں بے دے بوتے وچ آگئی ہووے۔ تلسی نے پک دفعہ ول آپڑیں جسم تے ہتھ پھیریا۔ اے جووی ہا پر ہا بہوں ای چسولا۔ اُومسک پئی۔ ”ہن اکھ نوئی دی واری وشنودی ہوسی۔“

تلسی دے گناں وچ کتھاؤں کوئی ہلکا جیہا بلارا آیا۔ ”ہووے نہ ہووے توں اے راند ضرور پو دا بدلہ گھنن کیے رچیندی پیں۔“ اُو امرادی کھل پئی ”ہینزیں دا بدلہ کون گھندے۔ پو میڈا تاں ہینزیں یاں دی اُوں نسل وچوں ہے کہ جنیں آپڑاں سھو کجھ چاچے سوڈھی دے حوالے کر جگ جہان دادارڈ کریندا بیٹھے پر گھر والی دی نبض ہتھیں ای نی آندی پئی۔“ اے سھو کجھ سوچ سوچ جتھ تلسی کوں پو کنوں نفرت تھیندی ویندی ہئی اُتھ اُوکوں چاچے سوڈھی دا تاڑناوی ایڈا نہ لگدا پیاہا جتنا جو پہلے لگداہا۔ اوندے کنیں وچ ول کتھاؤں ہلکا جیہا بلارا تھیا جو جیہا جی کہیں رن کوں آپڑیں وکیر وچ وکیرن دی رمز جانزدے، اُوکوں پورا حق اے جو آپڑیں میچ تے اُکری ہوئی رن کوں رن رن سانجھے تے گج وچ نیڑے۔

ایں آن وچ ای دردی گنڈی کھڑکی تاں تلسی داہاں دھڑچ تھیا۔ ”ضرور فیاض ہوسی۔۔۔۔۔۔ دل دے آلاتے اُو اُومیں ای تھل تھل کریندی باہر ڈوبھی تاں نہ برتے بوچھن ہاتے نہ پیراں وچ جی۔ ہالی اُو اُدھا دلان ای نہ لگھی ہئی جو اوندی ماء نے دروازے تے میچ کراہیں گنڈی کھول چھوڑی۔ لگداہا جو رن پہلے کنوں ای تاں لگھ وچ بیٹھی ہئی۔ تلسی دے قدم تاں اُتھائیں تھلج گئے پر ہاں کوں کوں تھلے، اُومیں ای دھک دھک لائی کھڑا

ہا۔ تلسی کوں بھوتاں ایں گالہہ داہا جو ماء اوندی فیاض کوں اُتھاؤں دا اُتھاؤں وِلدے پیرے
 واپس نہ ٹوری آوے۔ پر جنس ویلے رادھی ڈیڈھی توں باہر نکلی تاں اوندے پچھوں پچھوں
 سوڈھی وی آندا پیاہا۔ ڈوہائیں دے چہریاں تے ہک عجیب جیہی خوشی دی مگھالی نے تلسی دا
 زنگ اصلوں پھکو ہز کر ڈتاتے اُواتھائیں دی اُتھائیں سک دم تھی تے رہ گئی۔ رادھی کوں
 وی بالکل توقع نہ ہئی جو اوندی اتنی احتیاط دے باوجود تلسی ایں طرحاں اُنہاں دے سامنے آ
 ویسی۔ ایں صورت حال وچ وِل وی رادھی نے سُر ت سنبھالی تے تلسی کوں بلوا
 چھوڑئس۔ ”خیرتاں ہے پتر! اے کیا تھیا کھڑے تیکوں، وِنج اندر وِنج تے منہ متھاٹھہا۔“
 تلسی وِل وی وی تھی اُتھائیں کھڑی رہی۔ اوندی ماء دے پچھوں پچھوں مُردا
 چا چا سوڈھی بکی بکی مُسک مُسک اُوکوں ایویں ڈیدھا ویندا ہا جیویں جو آدھا پیا ہووے کہ
 توں کتھ ویسے تلسی..... میڈے میچے دی رن چھڑی تیڈی ماء ای کانتی، ایندے بعد
 تیڈی واری ہوسی۔“ اوندیاں اُکھیں گندھوئے دی نوک طرحاں اُوندے بُت دی وِلی وِلی
 وِچ بنگ کریندیاں ہویاں برامدے دی اُوٹ وِچ پرو بھریاں تھیندیاں گیاں۔

تھوڑی دیر پہلے اُوندے دِل وِچ جا بنزیندا چا سوڈھی وِلدے سروں ہک
 اُبھی گجھ طرحاں گھنہ چھنڈک تے اوندے سامنے آ گیا جیڑھی ہک مُردار دا گوشت
 کھاندے ویلے ڈوجھی لاش دا ٹوٹا بھوراوی آپڑیں چنے وِچ پھسائی رکھیندی اے۔ تلسی
 کوں اُبتے آندے محسوس تھے تاں اُونے وِلدا آپڑیں کمرے ڈو بھجن دی کیتی تے رنگے
 پنگ تے بہہ کراہیں ہک پھیری وِل سوچن لگ پئی جو ایں طرحاں دی بے وفائی دا ذمہ دار
 کون ہوندے..... اسماناں تے تھیون والی کوئی راند..... یا وِل زمین تے تھیون والا کوئی
 اُن بھاندا، اُن سونہاں فیصلہ۔ جیندی نہ کوئی دواتے نہ کوئی داڑو۔

(8)

تر تیکھے ڈہ نہہ دی وی شام مُکلاؤن لگی تاں وادھودی مانو نہہ کوں ر لے لاکرا ہیں
 دھچر دے گھر آن بیٹھی تے دھچروی منہ ہتھ دھوتے روٹی مانی کھادے بغیر ذال کوں پاسے
 نال بلہا انہاں دے سامنے آڈر سانگے جھکی جھون گھت تے بہہ تھیا۔ بھادیں جو ڈوہیں
 ذالیں پردے پاروں گھنڈ کڈھی پٹھیاں ہن پرؤل وی وادھودی مادیاں اکھیں وچوں برہ
 واہندے بنجوں صاف نظر دے پئے ہن۔ ایں توں پہلے جو وادھودی ماگجھ آہدی، دھچر خود
 ای بول پیا ”لماں کیتی تاں وادھونے ہے پر شرمسار میں آں“۔

اے سُنز ناہاتے وادھودی مادا سارا حوصلہ جواب ڈے گیا۔ ”پتر توں تاں چھڑا
 شرمسار ہیں پر ساڈی سنبھال کنیں لاہونڈیں ہے۔ یارتیڈے کوں تاں غیرت نی آئی جو گھر
 وچ ڈوں رناں ترے ڈہہاں توں کھیاں مردیاں ہن بکھیاں تریاں۔ نہ گھر وچ کھاؤن
 کوں گجھ ہے تے نہ اسان۔ کتھائیں ونج سکدیاں ہئیں پر اوں وڈے غیرتی کوں پرواہ ای
 کانتی۔ میڈا سنبھا ڈے ڈے اوکوں، جے اُدگھرنی آندا تاں میں وی ایں چھوہر کوں نال

لاتے مسیت دے ڈرتے وَنَج باہساں پنن کیتے۔“

اے سھو گجھ آہدے ہوئے وادھودی ماء دے منہ توں گھنڈتاں لیتھا سولتھا، مہراں دا گھنڈ وی پسیلا تھی گیا جیزھی آپڑیس سس دے برخلاف املک نوں زروئی بیٹھی ہی۔ نہ کوئی بَنج نہ کوئی رَنج۔ دچھردی نگاہ اچا چیت اوندے مہاندرے تے پئی تاں اُتھائیں ٹھہر گئی۔ ”ایڈی سوئی رَن.... اے تاں خرم سیں دی حیدر باندی کوں وی پچھوں سئیدی ہے کہ جیندے کیتے پورا ہند سندھ پاگل تھیا و دے۔ اُوکوں ارمان تھیا جو وادھو کیوں گالہہ گالہہ تے اپنی سونے سنویں ذال کوں کوجھی تے جگ جہان دیاں کوجھیاں رَناں کوں وی سوہنا سڈیندے۔ کیا اوندا دماغ خراب اے یا وُل کتھائیں آپڑیس کہیں کان قصور کوں لکا وں کیتے ذال کوں گندا کیتی رکھیندے۔“ دچھردا دماغ تکھے تکھے مھنوا لیاں کھا وں لگ پیا۔ ”ایندا مطلب اے ہے جو وادھو دابال بچہ نہ تھیوں وچ قصور وادھو دا ہے، بھجائی دا کائی۔ اے بھاء وانگوں بگھدی ذال سڈھ تھی کیوں تھی سگدی اے۔“

دچھردے ایس گویڑ دوران مہراں کوں لکیا جو اُوکوں ڈھگ دیر دا تاڑی بیٹھے۔ اونے دید اتوں تے کیتی تاں دچھرنال اکھ وَنَج ٹکری۔ پر مہراں نے نہ تاں اکھ نیوے کیتی تے نہ گھنڈ کڈھن دی کوئی کوشش۔ اُلٹا اُو دچھر کوں اُو میں ڈیکھن بہہ گئی جیویں جو اُوکوں ڈیدھا پیا ہا۔ دچھراوندے ایس طرحاں ڈیکھن دی تاب نہ گھن آیا تے گھبراتے سیس بوا گھڈس۔ مہراں ساری صورت حال توں بالکل لاتعلق آپ کنوں آپے مُسک پئی ”ہونہہ! مرد بنزیریں وِڊن۔ رَن دی دیدتاں سہہ نی سگدے پر ہمس مریندن اوکوں بدھ رکھن دی۔“ دچھردی اے حالت ڈیکھ تے اُوکوں اُوں گھبر و فیاض دیاں بہیں دا وکیڑ یاد آ گیا کہ جیندے وچ پھس کراہیں اُو پھسک وی نہ سگی ہی۔ ”اے سارے بُو آن فیاض وانگ کیوں نی ہوندے۔“ فیاض دا سوچ کراہیں مہراں دا اَنگ اَنگ خود بخود تھزکن لگ پیا۔ اُو نے وِبل

تے خود کوں ڈٹھا پر ڈیکھن وچ تاں کجھ وی انوکھڑا نہ ہا۔ اوکوں محسوس تھیا جو تھڑکاٹ دا تاں
چھڑا احساس ہا، اصل وچ اوندی روح تیں کجھ ٹرند اپیا ہا، تروڑ ہا کہ جیڑھا اندروں اندروں
ای ڈلیکاں پاؤن شروع کر چکیا ہاتے مہراں کوں دھچر دے گھر اوندی ذال دے سامنے
باہون اوکھا لگدا پیا ہا۔

ڈوجھے پاسے دھچروی ایس گویڑ وچ ہا جو ایڈی سوہنی زنانی دا اے حال بنزاتے
وادھو خود گھروں کنار ا کیوں کیتی و دے۔ بے او مہراں دے جو بن کوں جھلن دا حوصلہ نی
رکھیندا تاں چھوڑے اوکوں طلاق ڈیوے۔ طلاق دا لفظ سوچ وچ آون نال ای دھچر کوں
یاد آیا جو وادھو تاں خود ای مہراں کوں طلاق ڈیون دا فیصلہ کیتی و دا ہا۔ آپڑیں دھچ بنزادون
واسطے فوراً بولیا ”وادھو تاں کوڈن ہے، آدھے میں تاں ذال کوں طلاق ڈے تے
راہساں۔ اے تاں میں اوکوں سمجھائے جو ایڈی چنگی بھلی ذال کوں طلاق ڈے تے رلسیں
تاں توں رلسیں۔ ول بیاسا کھ ای کہیں نی ڈیونزاں۔“

دھچر دا خیال ہا جو اوندی گالہہ سن تے مہراں روسی دھوسی، اوندا منت ترلا کرے سی جو
اودا دھوکوں کا و ز دیون توں ہٹکے پر مہراں داروہیہ تاں ایویں ہا جیویں اُونے کوئی گالہہ سنی ای
نہ ہووے۔ مہراں دی لا تعلق تے لا غرضائی توں ہٹ کر اہیں وادھو دی ماء نے پتر دی جند
کوں پٹن شروع کر ڈتا جو اُونے مہراں کوں طلاق دا سوچیا کیویں ہے۔ ”کیتے ویسی شودی
یتیم چھوہر، نہ ماء سرتے نہ پوے۔ بے ہوون دی ہا تاں میں ول وی اے کدھت نہ گرن
ڈیواں ہا۔ مہراں تاں میڈی بھین دی دھی اے، میڈا خون ہے، میں جوڑتے تھیون ڈیندی
ہاں کا و ز کوں۔“

”لماں میڈی تاں نی منیندا“۔ دھچر نے ول بیاپیتر ابدلیا۔ ”توں ای کجھ سمجھا
جو بھجائی ساڈی کوں حکیم رام لعل کوں ڈکھاوے۔ چنگا بھلا سیانا ہے۔ اللہ مالک اے، پتر نہ

تاں دھی تاں بڈھا میں نی گئی۔“

”اُو خود کیوں نی ڈکھیندا حکیم کوں۔“ مہراں پہلی واری بولی تاں اُلا وچ گجکار ہا، اُن وے نُھڑ والا۔ ”نُھڑی میں رہ گئی ہاں حکیمان کوں ڈکھاون کیتے۔ ادا آکھ اپڑیں یار کوں کہ ڈیوے میکوں طلاق۔ وِل اُو وی پر نیوے تے میں وی پر نیندی آں، ڈیدھے ہئیں جو کیندا بال پہلے جم دے۔“

مہراں نے تاں جیروھی گالہہ کرنی ہئی کر چھوڑی پروادھودی ماء حیرانگی تے شرم تاں گھنڈ وچ ای بڈھ موئی تھی تے بہہ گئی۔ دھچرتے اوندی ذال دا حال وی عجیب ہا۔ اُنہاں دیاں اکھیں وی مہراں ڈواٹک گیاں ہن۔ وادھودی ماء نے دھچر کوں یکا تڑیندا ڈٹھا تاں ہتھ ودھاتے مہراں دا گھنڈ جوڑن لگی جو اوند پر دہ بے پردگی آ لے پاسے وچ چکلیا ہا پر مہراں طرفوں کہیں قسم دا کوئی دا تاثر سامنے ای نہ آیا بس چپ کرتے دھچر والے پاسے ڈٹھی ویندی ہئی۔ ڈیکھن آلیاں کوں سمجھ ای نہ آندی پئی ہئی جو کون کیکوں تڑیندا پئے۔ ایس صورت حال وچ کہ جنیں ویلے مہراں وی وادھو ڈو دید نکائی بیٹھی ہئی، اُو ادھر تیج تے اُنھی کھڑا تھیا۔ وادھو اُنھی تاں اوندی ذال وی اُنھی کھڑی تھی تے اکھیں اکھیں وچ اُوں توں پھن لگی جو انہاں کوں روٹی مانی وی کھو اونزیاں ہے یا کوئتا۔

دھچرتاں کجھ اتجھا و بلیا جو ذال دی سکھڑیاں شار ت وی نہ سمجھ سکیا۔ ”لماں توں بھجائی کوں گھن تے گھر خل تے میں وادھو کوں گول کراہیں گھدی آنداں۔“ وادھو تکھے تکھے گالہہ کریندا کوٹھے وچ وڑ گیا پر ذال اوندی وادھودی ماء تے گھر آلی کوں مُکھاون کیتے اُتھائیں کھڑی رہی۔ پتہ نی کیوں وادھودی ماء کوں ایویں لگدا پیا ہا جو دھچر نے اوندی گالہہ اُتر اضموں سُزوی ہے تے اُو وادھو کوں گھر گھن آون والا کائنی۔ وِل وی ویندیاں ویندیاں اُونے اُپے بنا رے وچ دھچر کوں سُزوا چھوڑیا جو پتر وادھو گھر نہ آون چاہوے تاں میکوں

ڈسا ضرور و نچیں، میں بے مفتی تا نگہاں نہ بیٹھی۔

اُوڈو ہیں گھردی دَرسال لنگھیاں تاں دھچردی ذال پنے دے بکس پنے گئی۔

”اِس طرحاں وی ٹھاندا ہئی تیکوں یاردی ذال کوں تاڑتے باہونزاں.....
 ہوش ہئی تیکوں۔ اُج تاں اصلوں تھتھوں چک گئیں۔ نہ اوندی سَس دالحاظ نہ میڈا کوئی
 حیا۔ آخر کبھڑی انوکھڑی گالہہ ہئی اوندے وچ۔ کڈھائیں نی ڈٹھی جوان چھوہر!“.....
 دھچردی ذال نے دھاندل تاں تائی پر اُوکوں سمجھ نہ آندی پئی ہئی جو کیا جواب
 ڈیوے۔ ”جوان چھوہر یں تاں بہوں ڈٹھن پرا یہو جئی پگی پگی تے اُپڑیں ای زورنال ڈلی
 ڈلی کڈھائیں نی ڈٹھی“۔ اُوگھڑا ونج تے ونج، گھڑا ہڈا اکا کرتے منہ تے ٹھڈے پانی دے
 چھنڈے مار مار خودنال ای الیندا پیاہا۔

”کیا یُوڈو لائی کھڑیں..... لُندھ پ دی وی کوئی حد ہوندی اے۔ اُوذال پنے
 تاں منج پوسن، اُج نہ تاں نکل، پرتیڈی کبھڑی عزت رہ گئی جو گھر آیاں کوں پانی کانجی وی
 نوی پُچھیا“۔ ذال دیاں گالہہیں دھچردے سردے اوتوں لنگھدیاں پیاں ہن۔ اوتاں اِس
 گو یُوڈو وچ ہا جو ہن تیں وادھو اوندے نال کوڑ کیوں مریندا ریے۔ کیا ذال کوں کو جھا آکھ
 کراہیں اوندی کہیں محرومی کوں تسکین ملدی اے یا اونی چاہندا جو اوندی اِس حالت وچ
 کوئی وی بیمار دوندی ذال وچ دلچسپی گھنے یا اُوں ڈو قدم و دھاوے۔ شاید ایہا گالہہ ہئی جو
 وادھو بھجائی کوں حکیم کول وی نہ آون ڈیندا ہا۔ ایہا سوچ سوچیندے وادھو نال دے گھنڈے
 تے بہہ تے مونڈھے تے پنے رومال نال منہ پونجھن لگ پیا۔

”وادھو کریندا کیا پنے اُپڑیں نال تے اُوں شودی چھوہر نال۔ ہن اوا کیوں
 گو گھے نہ چاڑھے تاں بیا کیا کرے۔ میں تجھداں جو اے بھجائی دی شرافت ہے جو ہالی
 توڑیں اڈے اڈے منہ نسی ماریا، نہ تاں اوکوں کوئی تھوڑ ہے بھلا۔ خواخواہ ذلیل کیتی کھڑے

- علاج کراوے تاں آپڑاں کراوے نہ تاں جان چھوڑے اوندی، کاوز ڈیوے“۔ اے سارے سوال دچھردی شکل توں صاف پڑھے ویندے پئے ہن پر ذال اوندی گئے تگ لبار مریندی، اوڈک چپ کرتے گھر دے کم کار وچ بخت گئی جو ویلے سر مکاتے نکلے دے اٹھن توں پہلے ای فارغ تھی باہوے۔ پر ہک گھبرا اوندی جان نہ چھوڑیندا پیاہا۔ آخر عورت ہئی، آپڑیں پئے دا کہیں غیر عورت کوں گرم شیرے دے کڑاہ وچوں نکلدی تازی جلیبی سمجھ کے ڈیکھن کیوں بھل سکدی ہئی۔ خاص طور تے اوں دل بھنی عورت کوں جیرہی جذباتی لحاظ نال تازی تازی مندھی گئی ہووے، مسلی گئی ہووے۔ اُونے کوٹھے ڈوجھات ماری، دچھرشے دے اگوں کھرتے سیندھ کڈھیندا پیاہا۔ شاید اودھوکوں مناؤن ویندا پیاہا۔ ذال اوندی نے کجھ سوچ تے اڑنگی ماری۔

”روٹی تاں کھادی ونجو“.....

”وادھوکوں گھدی آواں..... ڈوہیں رل تے کھاندے ہئیں“۔ اے آکھتے

دچھر گھروں باہر نکل گیا۔

(9)

1947ء دی شروعات دے نال ای پوری بہاول پور ریاست وچ سیاست اتے سیاسی سرگرمیاں تے پابندی ہوون بے باوجود ریاستی مستقبل بارے سیاسی اُتھل و تھل زور پکڑیندی ویندی ہئی۔ 1942ء وچ نافذ کیے گئے پبلک سوسائٹیز ایکٹ پاروں وچھ کوئی سیاسی پارٹی بناون دی ممانعت ہئی اُتھ کہیں ہندوستانی سیاسی جماعت دی کوئی برانچ وی ایتھاں قائم نہ تھی سگدی ہئی۔ لیکن ول وی ریاستی حکومت دی اکھ نوٹی سانگے کئی انڈین سیاسی جماعتاں ریاست وچ آپڑاں آپڑاں دفتر بنزائی پٹھیاں ہن لیکن اوپرے ناواں نال۔ مجلس احرار داناں حزب اللہ، مسلم لیگ، جمات المسلمین تے انڈین نیشنل کانگریس دا ریاستی ناں خدام وطن سھے لوکاں کوں معلوم ہاتے ہندوستان دی تحریک آزادی کہیں نہ کہیں شکل وچ عملی طور تے اگوں تے ودھدی پئی ہئی۔ ترے جون 1947ء دا منصوبہ سامنے آون توں بعد سیاست گلی محلیاں وچوں نکل تے چوک چورستیاں تک آن پہنچی۔ غوغا صرف ایہو ہکو جو نواب صاحب دا فیصلہ کیا ہوسی۔ پاکستان، ہندوستان یا ول آزاد حیثیت۔

ریاست بہاول پور پنجاب تے سندھ دے ادھ وچ ہوون دے باوجود قدرتی طور تے آپڑاں انج وچ در کھیندی ہئی۔ ستلج دریا یوں پاکستان، ملتان، وہاڑی تے لودھراں توں انج کریندا ہاتاں ستلج تے چناب رل کراہیں مظفر گڑھ نال حد بندی کریندے ہن۔ اے ڈوہیں دریا سندھ نال رلن توں بعد بہاول پور کوں راجن پور تے گھونگی کون نکھیرتے روہی نال گنڈھ چھوڑیندے ہن جیڑھی جو بیکانیر، جیسلمیر تے سندھ وچ تھر نال رل ویندی ہے۔ بھاولپور ریاست وچ کوئی پہاڑی سلسلہ نہ ہا پرؤل وی اتھوں دے میدان تے پانی دی فراوانی نے چارے پاسے ساؤل ای ساؤل وچھا رکھی ہئی۔ لوک خوشحال تے ساوے سوکھے، جرائم نہ ہوون دے برابر تے بزار سماں تے گاہکاں نال بھرے ہوئے۔ مذہبی رواداری دے ہونڈیاں ہوئیاں وی ریاست دی مجموعی شناخت اسلامی ہئی تے نواب صاحب اسلامی تعلیمات تے روایات دے سب توں وڈے پرچارک۔ ریاستی آبادی وچ بھاولپور جو مسلمان اکاسی فیصد تے ہندو، سکھ، عیسائی وغیرہ انوی فیصد پرؤل وی ہندوآں سمیت سارے غیر مسلمان کوں ہر قسم دی مذہبی آزادی ہئی۔

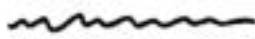
ریاستی حکومت دا اخبار ”صادق الاخبار“ چھپائی دے لحاظ نال ست ڈہنہاں پر ریاستی معاملات دے نال نال آسے پاسے دی وی خبر رکھیندا ہا۔ تحریک آزادی دے بگھن دے بعد ہندوستان دے بیاں علاقیاں طرحاں ریاست دے ہندوآں وچ وی آپڑیں بقا بارے بے چینی تاں ہئی پر تھولی گھٹ۔ ایس بے چینی کوں ڈیدھے ہوئے دتھ صادق اخبارن کالج بہاول پور وچ ”انجمن رفیق طلباء“ بنی اتھ مسلم لگی نظریات دے ودھارے کیے ”مسلم بورڈ“ وی سامنے آ گیا جینے ”جماعت المسلمین“ دے نیڑے آتے ریاست دے پاکستان نال الحاق کیے تحریک شروع کر ڈتی آتے ایس تحریک دے ایرے ڈو اخباراں ”نوائے مسلم“ تے ”انصاف“ تے بدھے گئے۔ پردیرے وچ انہاں ڈوہیں اخباراں دی

چلت نہ ہوؤن برابر ہئی۔ جے کوئی کڈہائیں کتھاؤں لکاتے گھن دی آندا تاں ایہو سمجھیا ویندا جو اونو اب صاحب دی بجائے خود ریاست دے مستقبل دافصلہ کرن چاہندے۔

ایں ساری صورتحال وچ ریاست دی مذہبی اقلیت دا ہکو ای وچار ہا جو بھادریں گجھ وی تھیوے انہاں کوں اناں دے گھراں وچوں نہ کڈھیا ونجے تے نہ ای وطن توں بے وطن۔ انہاں دا تاں جیون مرن ہمیں وسے نال ہے تے ایہو ای انہاں دی سُنجان ہے۔ ایں سوچ دا سبب نواب صاحب طرفوں ول ول دیاں یقین دہانیاں وی ہن کہ جہاں دے باوجود اتھوں دی ہندو آبادی کوں لگن لگ پیا ہا جو ریاست وچ انہاں دے ڈنہہ گنزیاں ونج چکین۔ آپس وچ نالونال رہون والے ہمسایاں کوں وی ہک بنے کنوں بے معلوماں ڈر محسوس تھیون لگ پیا ہا۔ صاف ڈسدا ہا جو ہر کوئی کہیں اُن چتے موقع یا مصیبت دی اُن سوئہی تاگھ وچ چھر کیا ودے یا ول کہیں اتجھے موقعے دی تلاش وچ ہے جیزہا کہیں ویلے، کتھاؤں وی آسکدے۔ پر اے آکھراں مشکل ہا جو ایں موقع دے بعد کون شکاری ہوسی تے کون شکار۔

انہاں ڈنہہاں احمد پور وچ ہک اتجھا واقعہ تھیا کہ جینے ریاستی آبادی دے مختلف طبقیوں وچ ہک اُن ڈنھی ڈلیک پا چھوڑی۔ احمد پور دے دیرہ نواب دے ادھ وچ دتھ جی ٹی روڈ ڈوہیں شہراں کوں انج کریندے، اتھ نادر باغ دے موڑ نال ہک چوک جیہا بن گیا ہا تے چوک دے نال ای سجھ لاد والے پاسے نہر دے ہن تے پُرانا مسوان ہا۔ ہندو اتھ کر چھی سالوں توں گھٹ عمر دے بالوں کوں تاں دفنیندے ہن پر ایں عمر توں وڈے بالوں دیاں لاشاں کوں ساڑیا ویندا ہا۔ اتھ کر لاش کوں ساڑن دی صورت وچ ترے ڈنہہاں بعد اوندے وارث آتے ہڈیاں تے سوا کٹھی کرتے واہندے پانی وچ وہا چھوڑیندے ہن۔ تھیا ایں جو ہک گبھرو دی پچتا کوں بھاء لاؤن توں بعد جنیں ویلے اوندے گھر والے

کو پری مہنٹن دا انتظار کریندے پے ہن کہیں نے نہر دے ہنے کوں اُرواروں ٹنگ لا چھوڑیا تے ول ڈیدھے ای ڈیدھے پورا مسوان گوڈے گوڈے پانی نال بھرتج گیا۔ کجھ لوکاں نے آتے گواہی ڈتی جو ڈوں بندے جہاں نے مولھ ماری ہوئی ہئی، نہر کوں جان بُجھ تے ٹنگ لیندے پے ہن۔ شرارت بھاویں جنیس وی کیتی پر ایس چھوٹی جہی گالہہ نال ہندو آبادی وچ نہ صرف کاوڑتے کرودھ ودھی بلکہ ڈرتے بے اعتباری جیڑھی پہلے نانواں نانواں محسوس کیتی ویندی پئی ہئی ہن کجھ اچھی تھی تے سامنے آگئی۔ اقلیتی مذہب دے لوکاں نے مشتعل تھی تے بھلا کیا کر گھنزاں ہا، بس ایہو تھیا جو اُناں نے ولرے تھی راہون دی بجائے پکے محلیاں وچ راہون شروع کر ڈتا۔ کاروبار جیڑھا پہلے ای ہندو وڈاں تے سکھاں کول ہا، مندی داشکار تھیند ا گیا، ایس گالہوں جونواں پیسہ لاون نرا گھانٹے دا سودا ڈسدا پیا ہا۔ اُناں لوکاں نے غیر یقینی دے اناں حالات وچ نویں گھرتاں کیا بنزوانے ہن، پُرنیاں دیاں مرمتاں وی اگوں تے کر چھوڑیاں۔ نواب صاحب دی پوری کوشش ہئی جو ریاست دی ساری آبادی ہک مُٹھ تھی تے راہوے تاں کوئی ابجھا فیصلہ تھی سکے جیڑھا عوام تے ریاست دے مفاد وچ ہووے پر کانگریس تے مسلم لیگ دے حمایت یافتہ پریس نے آپڑیاں آپڑیاں خبراں نال اتھوں دی آبادی کوں شعوری سطح تے کئی خانیاں وچ وٹنڈ چھوڑیا ہا۔ اے گالہہ یقیناً نواب صادق محمد خان جیسے عوام دوست حکمران کیے فکر مندی دا موجب ہئی جیندے وچ ہر آون والا ڈنہہ ودھارا ای کیتی ویندا ہا۔

(10)

حکیم رام لعل اکثر گھر ڈوشام دے بعد آپڑیں گھوڑے ٹانگے تے دیرہ نواب توں
احمد پور ویندا ہا۔ بھاویں جو کو چوان اوند اقرہیاں داملازم تے اعتباری ہوون دے نال نال
ہاوی ہندو مذہب دا پر قول وی بدل دے حالات وچ احتیاط دا تقاضا ایہو ہا جو سمجھ لاہون توں
پہلے اؤگھر آپڑ گیا کرے، سو اُونے کئی ڈینہاں توں ایہو چا نیتی تے مطب مغرب توں بعد
عشاء توڑیں فیاض دے حوالے کر ڈتا۔ ایندا نتیجہ اے نکلیا جو مرد مر یض تے بڈھڑیاں
زناں تاں ڈینہہ کھڑے نال حکیم رام لعل کوں ہتھ ڈکھا گھندے ہن پر نیٹنگر چھوہریں دی
ایہا کوشش ہوندی ہی جو کہیں نہ کہیں بہانے دیر تھیوے تے اناں دی وینی بڈھڑے حکیم دی
بجائے گھرو فیاض دے ہتھ وچ آوے۔ لیکن فیاض کوں ایندے وچ نہ کوئی پخس تے نہ
کوئی رس۔ اؤکوں کیا جو کسنی کیندی ہے تے چھوہر کہیو جی ہے۔ اوتاں بس نبض دی رفتار
تے ماس دی گرمائش نال غرض رکھیندا تے بچھ گھندا جو معاملہ کیا ہے۔ اؤکوں اناں
چھوہریں تے وی کاوڑ چڑھدی جیڑھیاں کجھ نہ ہوندیاں وی محض بیماری پھلاتے آن

باہندیاں بہن۔

اتکھیاں مریضاں کوں اُوکیا دوا ڈیندا تے کیا اُناں دادار ڈ کریندا۔ پہلے پہلے تاں فیاض کوں کجھ سمجھ نہ آندی ہی جو اے کبھو جیہاں بیمار بہن جہاں دی نبض اُناں دے خلاف گواہی ڈیندی ہے۔ ایں پاروں اُو اُناں کوں بھادیں جو چھنڈک چھوڑیندا پر اُو بیاں وی چیزھیاں پوندیاں۔ اتکھیاں دیاں ماواں وی مجبور بہن جو وٹب تاں اولاد دی کرنی پوندی ہی۔ ایندا نتیجہ اے نکلیا جو ڈوجھے ڈ۔ نہہ حکیم صاحب کوشکایتاں لگڑیاں شروع تھی گیاں جو نکا حکیم توجہ نال مریض نی ڈھیدا اُتے ایویں اُتر اُتوں کم چلائی رکھیندے۔ حکیم رام لعل نے فیاض دی پھکائی کیتی تاں اُونے ساری رام کہانی سنرا چھوڑی جو رتاں ایویں کوڑ دی بیماری مہللاتے دوا گھنن آن باہندن۔ خود ڈسو میں کیا علاج کراں اناں دا تے کبھو ہی بیماری دا علاج کراں۔

”پتر کسیں آکھے توں بیماری دا علاج کر، علاج تاں مریض دی نیت دا کیتا ویندے۔ ضروری نی ساڈے کول آون والے سارے مریض بیمار وی ہوون۔ اے جیڑھیاں بنگیریں ہوندن ناں، اناں کوں سب توں وڈا زولا گھروں نکل تے باہر دی ہوا مہلتن دا ہوندے، ایں سانگے اے بیماری مہللاتے ساڈے کول آن باہندن۔ ساڈا کیا ویندے ڈوں پڑیاں مہککی دیاں ڈے تے۔ اُناں دی نیت دا علاج تھی ویندے تے ا ساڈی لائی چلائی وی تھی راہندی اے۔“

”پر حکیم صاحب! اے تاں بے ایمانی.....“

”بچہ بے ایمانی وی تاں بیماری اے، جے اُساں ڈوں پڑیاں نال علاج کر چھوڑیوں تاں ساڈا کیا ویندے۔ اُساں نہ کریوں تاں بیا کوئی کریسی۔ اُساں کیوں خواخواہ آپڑیں روزی تے لت مارتے گا بکی خراب کروں۔“ حکیم صاحب اُختا تھی تے بولیا۔

فیاض نے حکیم رام لعل دی گالہ سنزویں تاں اوندے ایمان دی ماڑی پک لھلے
 وچ دھرتی تے دڑیں آن تھی۔ اُوکوں ایویں لکیا جو اوندے بُت کوں کہیں ڈنڈ کیاں نال ایں
 طرحاں کئے جو ہڈیاں وی اندر و اندری ڈالے پھالے تھی تے بھور بن گئیں تے اولوتھ بن
 کراہیں کہیں اروڑی تے پے تھیا جتھ کھیاں دی بھنکارا بھنکارا ہے۔ فیاض کوں تاں حکیم
 رام لعل کہیں فرشتے طرحاں لگدا ہوندا ہا جیڑھا سارا ڈنہہ حکمت دی گدی تے بہہ تے
 لاچار مریضاں وچ شفا و نڈیندا راہندے۔ پر جیڑھے حکیم داروپ آج اونے ڈٹھا اوتاں
 کہیں طرحاں وی اُوں حکیم رام لعل نال نہ رلدا ہا۔ اُوڈ کھارا تھی تے مطب دے باہروں
 نکل آیا تے باہر لے پھلے تے بیٹھے مریضاں کوں پر و بھرا تھی بیٹھا جیڑھے جو حقیقت ڈیوں
 توں بعد وادی تا نگھ تنکھیندے بیٹھے ہن۔

”جے حکیم لوکیں دی بے ایمانی دا علاج بے ایمانی نال کریسی تاں ول حکیم دی
 بے ایمانی دا علاج کون کریسی“۔ اے سوچ سوچیندے اوندی دید سڑک دے پار گئی تاں کیا
 ڈیدھے جو وادھو تے دھچر، ڈوہیں بھاں لائی پیٹھن۔ وادھو اُوئیں پہلے آلی کار خوش تے مگن۔
 پر جیویں اوندی نگاہ فیاض تے پئی اوتھے تے تریڑی پاکنڈ ولاتے بہہ گیا۔ فیاض کوں اُوویلا
 یاد آ گیا کہ جڈاں اوندی ذال اُوکوں گھوگھا چاڑھی پئی ہئی تے اُوکئی وانگ اوندی وکیڑ وچ
 پھٹکدا اپیا ہا۔ فیاض آپڑیں اندر تھیون والی ساری ٹرٹ بھج دی کیفیت دے باوجود مُسک پیا
 پر اے مُسکن ایویں ہا جیویں زہر دا گھٹ بھرتے بیٹھا ہووے۔

اُو حیران ہا جو کچھے لوک دهن اوندے چار پھیر۔ بغیر کہیں سُجان دے جیون آلے
 لوک پر ہر کہیں نے آپڑیں آپڑیں گھاڑویں سُجان دے نوکرے سرتے رکھے ہوئے دهن۔
 پک پاسے ایں ریاست دا حاکم ہے کہ جینے پندرہ لگھ دی ریاستی آبادی دی تقدیر دا فیصلہ
 مچھڑی آپڑیں ہاں یا ناں نال کرنے۔ بے پاسے اوندی پو ہے جئیں ساری زندگی نواب

صاحب دے فوجی بینڈ دیاں سُر اں تے جگہاں مریندے گزار ڈتی ہے تے ہن آپڑیں اگلی نسل کوں وی ہنس مری دانا چا بنڑاون چاہندے۔ ہک اے حکیم ہے کہ جیہدی قابلیت دا جگ جہان گواہ ہے پر اوہوں جگ جہان نال دروہ پیا کریندے۔ ہک اے وادھو ہے جیہڑا گھرتوں باہرتاں ٹیٹن جو ان پر گھروچ ڈال توں کھلے پیا کھاندا ہوندے۔ میڈا قصور اے ہے جو میں مردے دی گردن چھڑوائی۔ ہونہہ! کیہو جے لوک ہن اے جیہڑے آپڑیں نہ ہوون کوں وی ہوون سمجھدن۔ اوندادل کیتا جو انھی تے کہیں پاسے بھج ونجے تے دل ہوں ویلے واپس آوے جنیں ویلے آپڑیں آپ کوں گول گھنے یا اصلوں مٹی نال مٹی تھی ونجے۔

فیاض کوں ایویں لکیا جو اے سب لوک محض چکھاویاں دے پچھوں بھج دے ہن۔ اناں دا مسئلہ آپڑیں سُنجان نہیں بلکہ اے کہیں بے دھیان وچ ہن، آپڑیں اُج دے دھیان وچ۔ اناں کوں ایس گالہہ دی پرواہ ای کانتی جو نواب صاحب انہاں دیاں نسلاں دی سُنجان کوں کیویں لے مٹی گرن تے تلیا بیٹھے۔ ایہو نواب تاں ہے جنیں آپڑیں سازشی مشیراں دے آکھے لگ کراہیں پوری ریاست دیاں زمیناں تے پنجاب دے آبادکار آن بلہا مین۔ ہک پاسے بے مفتیاں زمیناں تے ایشام دے چار آنے وی سرکاری خزانے دچوں تے ڈوجھے پاسے تل وپنیاں کیتے چھڑا ڈٹا۔ اے کیہو جیہا دولہا ہے کہ جنیں اپنی ریاست دی بربادی دے ایرے خود آپڑیں ہتھیں گھٹ چھوڑن۔ خود تاں رُلسی سُو رُلسی پر آپڑیں عوام کوں وی صدیاں دے دھکے دھوڑیاں وات ڈے تے ویسی۔

فیاض ڈھگ زچکایا تھیا تاں انھی کھڑا تھیا۔ پہلے سوچنیں جو چپ کرتے گھر لکیا ونجیں پر گھر ہے کیا..... اوہو روز دا بحث مباحثہ جو نواب کیا فیصلہ کریسی۔ چلے تے بیٹھی اماں اُتے مسیت ڈو آندا ویندا ابا جیہڑا ہندو حکیم توں علاج تاں کروا سکدے پر اے قبول

کرن کوں تیار کائنی جو اوند اپتر ہوں ہندو حکیم کول نوکری کرے۔ اداے کجھن توں وی عاجز
ہا جو ہکو جیہا انسان محض آپڑیں مذہب، برادری یا زبان سانگے کتھائیں تعداد وچ گھٹ
ہووے تاں گھٹیا کیوں تھی ویندے تے ودھ ہووے تاں ودھیا کیوں۔

اِس چھک دھر وچ فیاض دے پیر اُتھائیں اُتھر تیج گئے۔ اُونے گردن ولاتے
حکیم رام لعل دے مطب کوں ڈٹھاتے ڈکھار تھی گیا۔ کتنی اُمیداں نال اُوتھ آیا ہاتے کیا
کجھیا ہا حکیم صاحب کوں۔ خالص تے کھرا انسان جیندے ہتھ وچ شفا ہے۔ شفا تاں واقعی
اوندے ہتھ وچ ہی پر اُو خالص تے کھرا انسان کتھاؤں نہ ہا۔ اوند ایل کیتا جو چیرکاں مار
مارتے لوکاں کوں ڈے جو حکیم کوڑا انسان ہے تے کوڑیاں دے گج کجیندے۔ پر اوندے
سنگ وچوں اُلانہ نکل سکیا پر لیکن اے گالہہ بی جو اکھیں دیاں ڈناراں ضرور پُرس گیاں۔

اُونے ٹرن سانگے پیرا گونہیں کیتے پر ڈوہیں بارے بھک تھئے پئے ہن۔ اُونے
سوچیا پیراں کوں گھیل تے ٹرے لیکن کہیں نے اوندی ٹور کوں مُندر گھدا ہا۔ اوکوں یکدم
ثلسی دا خیال آیا۔ اوکوں ڈیکھن دے بعد وی تاں اوندی ایہا حالت تھئی ہی۔ اُو جھ ہا،
اُتھائیں دا اُتھائیں و اُتھی تے کھڑ گیا ہا۔ اوکوں لکھا جو اُو ثلسی دے گھر دے باہروں کھڑے
تے ثلسی اوکوں ڈیکھ تے اندر ڈو بھج دی پئی ہے۔ ایوں ہولے ہولے ٹپولیاں مریندی تے
مرد مرچ چھو تے ڈیدھی، اوندے دل تے آپڑیں پیراں دے نقش اُکیری ویندی ہی۔

کیا اے ثلسی ہے جینے میکوں اُن ڈٹھے کسند وچ ویر ہیا ہوئے!

میں کتھائیں ثلسی پاروں تاں اوندے پو دے مطب تے نی پہنچیا!

کیا ثلسی ای میڈی سُجان ہے!..... اے کیوں تھی سگدے جو کوئی چھوہر

میڈی سُجان بن ونجے..... میں کون تے اُو کون..... میڈی اوندی کیہری

سانجھ.....

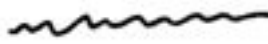
”جے تیڈی میڈی کوئی سانجھ نی تاں میڈے بھیر کون ہے، تیڈے بھیر کون ہے۔“ تلسی ہک بھلا ندرے دی صورت سوال بن تے اوندے اگوں آن کھڑی تھی۔ فیاض اوندے ویلا ویلا جو بن ڈیکھ تے ویل گیا۔ اوکوں محسوس تھیا جو دیرے دا پورا بزار اوکوں ڈیدھا پئے، کھلدا پئے، اشارے کریندا پئے۔ وادھو دے نچکے سب توں اُچے۔ ول ول دھچرکوں الویندا پئے جو ڈیکھ ایکوں، اے میں تے کھلدا ہا جو زن داز پیرا چاتی پیا ہم، بن خود کوں ڈیکھنس..... حکیم دی چھوہر دے جو بن ہتھوں مندریا کھڑے۔

فیاض نے پورے بت دازور لاتے آپڑیں پیر گھیلن دی کوشش کیتی۔ اولکھتے گھن وچ ای پگھر و پانی تھی گیا۔ بن تاں اوندی حالت تے تلسی وی کھلدا پئی ہئی۔ ہر پاسے نچکے ای نچکے، اُچے نچکے، لوکاں دے نچکے، وادھو تے دھچر دے نچکے، تلسی دے نچکے۔ پسینہ پورے بت توں واہندا ہویا کٹیاں تاں پھنچیا تاں فیاض کوں لکیا جو اوندے پیر ول دے ہلکے ہلکے تھی گن۔ تلسی دا جادو منک گیا ہا۔ او ہک ڈوں قدم اگوں چکھوں ٹریا تاں معلوم تھیا جو او ٹر سکدے۔ ایس احساس دے نال ای نچکیاں دیاں آوازاں وی گونگیاں تھی گیاں۔ بزار دے سبھے لوک آپڑیں آپڑیں جاتے ول دے موجود تے وادھو اوئیں اوں ڈو گنڈ کیتی دھچر نال بناں ہلکی بیٹھا ہا۔ بزار داسب کجھ اوئیں دا اوئیں ہا پیا سوائے تلسی دے۔ بس تھوڑی خشبو ہئی اوندی جیر دھی تھمر گھستی کھڑی ہئی۔ او ہا خشبو جیر دھی فیاض نے اوں ڈیہاڑے حکیم رام لعل دے گھر دا ڈر کھڑکا دن توں بعد محسوس کیتی ہئی۔

اُونے ہک واری ول حکیم صاحب دے مطب ڈو ڈٹھا۔ ایویں لکیا جو اے خشبو کتھاؤں مطب دے اندروں آندی پئی ہے۔ کیا اوندی سُجان ایہا خشبو ہے۔ اوندی سمجھ دیاں ساریاں تاکیاں ڈرک ڈرک تے بند تھیون لگ گیاں۔ اے خشبو کیا ہے۔ تلسی خشبو ہے یا خشبو تلسی ہے، کجھ سمجھ نہ آندی پئی ہئی۔ فیاض ایس خشبو دے چکھوں چکھوں، پیرا چاتی

وَلَدِ الْمَطْبِ وَجَّ وَزَّغِيَا۔ حَكِيمِ رَامِ لَعْلِ دَعَا كُوْنَ مَرِيضَا دِي لَمْبِي قَطَارَا اِنِّي وَاَرِي دِي تَاغْه
 وَجَّ بِيْطْهِي هِي تَهِي۔ اُو حَكِيمِ صَا حَبِ دَعَا نَالِ وَا لِي گَدِي تَه تَهْه تَه بَهْه گِيَا۔ حَكِيمِ صَا حَبِ نَه
 فَيَا ضِ اَلَهْ پَا سَه دُثْهَاتَه هَوَلَه جِيَهَا مُسْكَ پِيَا۔ فَيَا ضِ كُوْنَ اِيُوِيْسِ لَكِيَا جِيُوِيْسِ حَكِيمِ رَامِ لَعْلِ
 اُوْنِ تُوْنِ اُحْجْهَدَا پِيَا هَا ”دُسْ وَوَهْ كَا كَا..... عِلَا جِ مَرِيضِ دِي نِيْتِ دَا كِيْتَا وِيْنِدَه يَا بِيْمَارِي
 دَا۔ تَه جِكِيُوْنِ تُوْنِ بَه اِيْمَانِي اَهْدِيْسِ، اُو كِيَا هَه، بِيْمَارِي هَه نَا۔ تَه وَلِ اِيْسِ بِيْمَارِي دَا
 عِلَا جِ كُوْنَ كَرِيْسِي، اُپَا لِي كَرِيْسُوْنِ نَا؟

فَيَا ضِ نَه سِيْسِ چَا نُوَا لِي تَه اُپْرِيْسِ اُپْ كُوْنَ اَلُوَا وَا نِ پَهْه گِيَا ”مَنْبِنْدَا لِي جُو بَه
 اِيْمَانِي هَكْ بِيْمَارِي هَه پَرَا هَه كِيُوِيْسِ مَنَا لِي جُو اِيْنِدَا عِلَا جِ اُوْنِ تُوْنِ وِي وَدِي بَه اِيْمَانِي نَالِ
 كَرْنَا چَا هِيْدَه“۔

(11)

اُوں ڈۛنہہ دے واقعے توں بعد فیاض مطب وچ تاں شام توں عشاء توڑیں
 باقاعدگی نال باہون لگ پیا پر پوری کوشش دے باوجود جوان چھوڑیں دے رش کوں گھٹ نہ
 کر سکیا جیڑھیاں اوکوں نبض ڈکھاؤن دی سک وچ عصر توں بعد ای جھم تھیون لگ پوندیاں
 ہن۔ فیاض گجھ نہ سمجھ سکد اپنا باجو اوندی منزل کیڑی ہے تے سُجان کیا ہے۔ کیا جنسی جس
 دیاں ماریاں اناں چھوڑیں دی وینی پکڑتے اناں دی شافت کوں اَسائس پچھندے راہونا
 ای اوندی سُجان ہوسی۔ پرسوچیوں وی اُوکوں کوئی جواب نہ ملدا۔ ہالی توڑیں اے سب گجھ
 کہیں گزودھال وچ ہا۔

حکیم رام لعل دی دکان تے ولدے سروں باہون دیاں اوندے کول ڈوں
 دلیاں ہن۔ اول اے جو کوئی ہنرتاں ہووے جیڑھا اوندے ہتھ ہتھیکڑا ہووے تے ڈوجھا
 ایں کم وچ راہندے ہوئے لوکاں نال نڈو باہون تے انہاں دے ڈکھ وٹڈاؤن دا جیڑدا
 موقع ملدا اپنا بااویا کہیں جاتے نہ ہا۔ مکرمل چھوہریں دا علاج اُونے اے کڈھیا جو اناں

کوں دھڑکا دھبا چہ ڈیون دی بجائے اناں دی گالہہ تاں سُن گھنڈا پر دوا دی بجائے چہڑا
 پر ہیز ڈسیندا جو بے ایمانی وی نہ تھیوے تے مریض دی مرض دا کج وی کجیا راہوے۔ بے
 کتھائیں جوڑا اچا ہوندا تے مریض چھوہر اُلٹا گچی پئی ویندی تاں بہوں مجبوری پاروں ہک
 ڈوں پڑیاں ڈیونڑیاں ای پئے ویندیاں۔ فیاض دی ایس حکمت دے سبب وڈے گھراں
 دیاں تنور دی تازی لٹھی روٹی طرحاں تئیاں تئیاں چھوہریں وی خوش تے حکیم صاحب
 وی راضی۔ بس گوڑیاں تاں فیاض کہتے کہ جیرہا کجھ نہ سمجھ سکدا اپیا ہا جو او ہے کیا۔ کوئی
 مر داویں گشتی کہ جیندے کہتے ہک دکان دی گدی تے باہون سانگے آپڑیں مرادگی کوں
 وپچڑاں وی کوئی میہنڑاں نہ ہا۔

اُوڈ۔ نہہ وی کجھ عجیب جیہا ہا کہ دیرہ نواب دے بزار دیاں ادھے کنوں زیادہ
 دکاناں بند ہن۔ نہ وادھو، نہ دچھرتے نہ خمیسا تماخوں والا۔ ایویں لگدا اپیا ہا جو پورے بزار
 وچ کوئی دیہہ پھر گیا ہووے۔ کہیں ڈسیا جو روہی وچ چنن پیر دے میلے دا پنجواں جمعہ ہے
 تے سبھے لوک ٹولیاں دیاں ٹولیاں خمیس دے سویرے سویرے روہی ڈولڈا گن! ایس گالہوں
 جو پنجویں جمعے میلہ بھریندا غضب دا ہے۔ فیاض کوں یاد ای نہ آیا جو خود اوند اباتے بے سوتر
 مسات اُج سویر دے چنن پیر روانہ تھی گئے ہن تے او مجبور کرن دے باوجود اناں دے نال
 نہ گیا ہا۔ ”کیا تھی گئے اوندے چیتے کوں“۔ فیاض سر پکڑتے بہہ گیا۔ اے اٹھاں دیاں
 قطاراں، رنگے کچا دے تے کچاویاں وچ بیٹھیاں سنگریاں پنگریاں نینگریاں تے اناں دے
 بال تے اٹھ دی واگ پکڑتے اگوں دھرکدے جتوال۔ پرے پرے توں اے میلہ وای
 اٹھاں دیاں وچ دینڈ قطاراں بنڈا کراہیں اُردے تے ول منزل گھن پنڈھ کرن توں بعد
 چھ کوئی چہڑا آتے ویلا پدھر آندا، اٹھائیں اٹھ ہشائے روٹی مانی دے بندوبست کوں لگ
 ویندے۔

چن پیردے میلے دی رت آونوں نال ای ہر منگل دی شام کوں احمد پوردی کلو
والی چنگی دے نیڑے، خانوں دے پُانڑیں باغ دے رڑھے میدان وچ میلے والیاں
دے قافلے منزل آن کرن ہاتے ول ستویں جمعے تیں بدھ کوں سویرے سویرے کیکی میکی
تے زران شران کرن توں بعد چن پیردی اگلی منزل ڈوروانہ تھی ویندے جیڑھی عام طور تے
دیرے نواب دے پار ہوندی۔

ریاست بہاول پوردے دل احمد پوردے آسوں پاسوں بہاردی آمد نال ای
میلیاں دا سلسلہ شروع تھی ویندا جنیدے وچوں ترے میلے بہوں خاص ہوندے ہن۔ پہلے
پہلے فروری وچ چن پیردے ست جمعیاں والے میلے دا پہلا جمعہ شروع تھی ویندا۔ پر ریش
صرف چوتھے تے پنجویں جمعے ہوندا۔ ہر کوئی ایہو آہدا جو ایس پھیرے چوتھا جمعہ ڈاہڈھا
بھرندا پئے تاں ول ہر کوئی چوتھے جمعے دامیل بنڈا گھندا تے چوتھا جمعہ آپ کنوں آپے
بھرتج ویندا۔ ہالی روہی وچ چن پیردے میلے دا چوتھا جمعہ ہوندا تاں اُج شریف دے میلے دا
پہلا جمعہ شروع تھی ویندا جیکوں بوہاری والا جمعہ اکھیندا اہا۔ بوہاری توں بعد ڈوجھا جمعہ چھنڈو کا
والا تے ول چل سو چل پورے ست جمعے تے اتھ کر وی چوتھے تے پنجویں جمعے دامیل بہوں
بھرندا۔ اُج دے میلیاں دے چھیکو توڑیں اپریل دے ڈوجھے ہفتے وچ احمد پوردے وچ
والا ترے ڈیہا دامیلہ عظمت سلطان سیں دی دربار دے نال والے میدان وچ شروع تھی
ویندا۔ پر کمال ہئی کملے ہوون دی جو فیاض لوکیں کنوں چھدا اپیا ہا جو اُج دیرے دا بزار
بند کیوں ہے۔

اول ڈیہہ حکیم رام لعل وی سمجھ لٹھے توں کتھائیں پہلے دیگر ویلے گھر ڈوروانہ تھی
گیا تے ہئی ہن رام دی بجائے فیاض دے حوالے۔ فیاض گدی تے کیا بیٹھا مریض
چھوہریں ماکی دے گھنڈیں دا نگ وکان وچ ایویں بھنڈو گن لگ گیاں جیویں جو ماہنا

اتھائیں لاتھا ہووے۔ لمبی قطار نر نر بندے نر بندے عشاء تھیون کوں آگنی پر ہالی توڑیں
 وی ڈاہ بار ہاں زانیاں مطب وچ ٹوپی والے برقعے پا کراہیں اکھیں دے سامنے لگی
 کر دیشیے والی جالی وچوں اکھیں بڑکیندیاں بیٹھیاں ہن۔ فیاض پتلی جالی والے پردے
 وچوں ڈیدھا بیٹھا ہا جو جنس ویلے ڈوں پٹے برقعے والیاں زانیاں دی واری آندی ہے او
 سُرک تے ول چھیکو وچ وچ باہندن۔ او حیران تھا جو پہلے واری گھنن دی بجائے او ول
 ول چھیکو وچ کیوں وچن باہندن۔ ایہو گوڑ کر بندے کر بندے پورا مطب خالی تھی گیا پر او
 ڈوہیں آپڑیں جا جیویں بٹھ تے بیٹھیاں ہن، اوئیں بیٹھیاں رہیاں۔ عشاء دی بانگ
 تھیون کوں آئی تاں فیاض نے خود الوایا جو مائی بی بی ہتھ ڈکھا ونڑیں تاں ڈکھا گھنوندہ تاں
 دکان بند کر بندوں۔

فیاض دے الوادون تے ہک زانی نے ڈو جھی کوں گوڈے نال اگوں تے دھکیا
 تے او سُرک تے فیاض دے سامڑیں آن بیٹھی ایں طرحاں جو ڈوہیں دے ادھ وچ چھوڑا
 جالی والا پردہ ہا۔ اُونے برقعے وچوں ہتھ کڈھیا تاں لکھا جو کہیں جوان چھوہر دا گپلا گپلا
 ہتھ تے گرولی وینی ہے۔ چھوہر نے پردے وچوں کسنی اگوہیں کیتی تاں فیاض نے
 اوندے کئے مزید ڈٹھے بغیر انگلیں ایں طرحاں نبض تے رکھیاں جو اوند ا پورا ہتھ وینی
 باہروں بھوں گیا۔ پتہ نی منٹ سیکنڈ وچ کیا تھا، فیاض نے آبرغت اوندی وینی توں انگلیں
 ایویں چاتیاں جیویں جو بلدا انگارہ اوندے ہتھ وچ آ گیا ہووے۔ ایں توں پہلے کہ
 سامڑیں بیٹھی زانی کجھ سمجھ سکدی، اوند ا سجا ہتھ اوندی جھولی وچ زپ آن تھا۔

فیاض نے ہن تیں پتہ نی کتیاں زانیاں دے رنگ ڈٹھے ہو سن پر ایوں بلدی
 ہوئی و جینی شاید ای کڈھائیں اوندے ہتھ وچ آئی ہوئی کہ جیندی نبض بخار دی کوئی ظاہری
 نشانی دے بغیر وی ایوں پئی پئی جیویں جو زن کئی کوہ پندھ توں دھرو کڑی لا کراہیں

ہنزیں ہنزیں آئی ہووے تے ساکدی بیٹھی ہووے۔ فیاض کوں ایس چھو ہر دالنگ سُنجا پو
 محسوس تھیا پر یاد نہ آندا پیا ہا جو کتھ اوند اہتھ اوندے اَنگ کوں لکیا ہا۔ شاید اتھائیں مطب
 وچ!..... پر کونتا... مطب وچ ایس طرحاں دی بلدی بکھدی بھاء وانگر ذال کڈ ہائیں نی
 آئی.... جے کوئی نی آئی تاں ول اے کون اے۔ نہ چاہندے ہوئے وی فیاض دی نگاہ
 ول ول چھو ہر دے منہ والے پاسے اُلردی پئی ہئی۔

اتنی دیر وچ اوں چھو ہر نے برقعہ اتوں تے کیتا تے سھو کجھ سو جھل تھی گیا۔ اے
 تاں مہراں ہئی۔ پر اوں ڈنہہ دے غیظ غضب کنوں بالکل مختلف، سنگری پنگری تے لاناں
 مریندی۔ فیاض آپڑیں آپ کوں وی بھوروں لگن لگ پیا۔ لیکن ایندی نبض تاں کوئی ہی
 کہانی سنزیندی پئی ہے۔ فیاض نے بھرتیج تے اڈے اڈے ڈٹھا کہ کوئی ڈیدھا تاں نی
 پیا۔ پر اتھ کون ڈیکھے ہا۔ اوکوں یاد آیا جو آج تاں بے ملازم وی چنن پیر دے میلے دی ٹھٹی
 تے ہن تے بزار وی سارا بند ہے۔ ول وی اونے اٹھی تے چھوٹی ڈری وچوں باہر جھاتی
 ماری پر دور نزدیک نہ کوئی بندہ تے نہ بندے دی ذات۔ فیاض ول دے سروں گدی تے
 بہہ تاں گیا پر گھبراہالی توڑیں نہ ویندا پیا ہا۔ فیاض دی اے حالت ڈیکھ تے مہراں مُسک پئی
 تے ڈو جھی زنانی نے وی برقع چا چھوڑیا۔ اے مہراں دی سَس ہائی۔

سَس دے سورن تے مہراں نے ہک دفعہ ول اگوں تھی کراہیں آپڑیں سچی وینی
 فیاض دے ہتھ وچ ڈے چھوڑی۔ لنگ اومیں بھاء آلی کار سڑک دے تے نبض اومیں ڈلکی
 نورڈی۔ فیاض نے کجھ آکھن کیجے منہ کھولیا پر زبان سُک تے لگڑا تے ہوٹھاں تے وریاں
 ای وریاں۔ اوڈوہیں زنانیاں فیاض دے منہ ڈوٹر ڈوڈیہیاں پیاں ہن جو نکا حکیم ہتھ
 ڈیکھن توں بعد کجھ تاں ڈیسی۔ لیکن اوند امانہ کون کھولے تے کیویں کھولے۔

”پتر خیر تاں ہے نونہہ میڈی کوں“..... ادھ کھر ذال وی اگوں تے سُر تے

مہراں نال پک تے بہہ گئی۔

”کجھ نی سب خیر اے..... بس شادی کر ڈیوتاں سب ٹھیک تھی ویسی۔ دوادارو

دی لوڑھ کائی“..... فیاض دے ولن تے مہراں دی سس تاں زور دی کھل پئی پر

مہراں داسکن بندھی گیتے او اُکھیں پٹ کراہیں فیاض ڈوڈیکھن بہہ گئی۔

”توں تاں اصلوں چریا تھی گئیں“۔ مہراں دی سس نے سر پکڑ گھدا۔ ”کیہو

جیہا حکیم بنزیاں بیٹھیں، نونہہ میڈی چنگی بھلی پدنی پتری ہے..... مہراں ہے، وادھو

دے گھر والی“.....

”پرنبض ایندی تاں کنواریاں والی ہے“۔ گالہہ تھلن دے باوجود فیاض دے منہ

اچوں کیا نکلی ادھ کھڑ ذال نے نہوریاں والے وین کرنے شروع کر ڈتے۔ وین کیا ہن

کہانی ہئی جیندے وچ مہراں کوں پیٹ نہ تھیون تے ایں پاروں اوندی جد منگن دے

اندیشے مورہی ہن۔ وین وین وچ مہراں دی سس اے وی ڈسی گئی جو بال نہ تھیون وچ

مہراں دا قصور کائی۔ ”اے شودی تاں لتھے دریادی بھونیں طرحاں زور وچ ہے، جے بکارا

ای گرت تھی ونجے تاں بھونیں کیا کرے“۔

”اماں! میں تاں ایہو اکیساں جو وادھو کوں آکھو سویلے حکیم صاحب کو حقیقت

ڈیوے، رب چنگائی کرے“۔ فیاض دا ولن کجھ کجھ ٹھاردا ویندا ہا۔

”توں تاں املک گالہا ہن..... جے وادھو حکیم کوں ڈکھاؤن تے راضی تھیوے

ہا تاں میں چھوہر کوں نال لاتے اتھ ایں ویلے تیڈے کول کیوں آواں ہا۔ توں آپ ڈنھی

تاں کھڑیں جو مہراں کوں بیٹھے بیٹھے کجھا دورہ پوندے۔ اوں ڈیہاڑے توں نہ ہوندا تاں

میڈا گھر برباد تھی گیا ہا۔ اے مہراں پئے کوں مارتے خود پھاسی چڑھ ونجے ہا۔ پتر! وال میں

ڈھپ وچ چٹنے نی کیے۔ سمجھدی آں جو جوان چھوہر کوں کیا لوڑھیندا ہوندے۔ پر کیا کراں

اگوں چاواں تاں آپ نگی، چکھوں چاواں تاں آپ..... وادھودی مادیاں اکھیں وچوں
 ول بنجوں واپون لگ پئے۔

فیاض! ایس ساری رام کہانی توں بعد جذباتی طور تے سنبھل گیا ہا۔ اونے مہراں
 ڈوڈٹھا۔ خلاف توقع اوبالکل لاتعلق لگدی پئی ہئی جیویں کجھ ہے تاں ٹھیک نی تاں ول وی
 ٹھیک۔ لیکن ایس دوران کہیں کہیں ویلے اوفیاض کوں ایویں ڈیدھی ہئی کہ جیویں کجھ آکھن
 چاہندی ہووے، کجھ منگن چاہندی ہووے، کجھ گھنن چاہندی ہووے۔

فیاض کوں سوچاں وچ دگھریا ڈیکھ تے وادھودی ماء مہراں کوں چکھوں تے ہننا
 تے خود اگی تے سُرک آئی۔ ”پتر میں آج تیڈے کنیں چھڑا اپنی نونہہ دے دے دارو
 واسطے نی آئی، میں تیڈے کول آپڑیں جد بچاون سانگے آئی ہاں۔ وادھومیڈا پکو پتر ہے،
 جے اوندی اولاد نہ تھی تے اواوترک کر گیا تاں میڈی جد تاں ختم تھی گئی۔ کہیں نے ساڈیاں
 قبراں تے مہل پتری سٹن وی نی آونزاں۔ میڈا پتر ای توں ایس، حکیم ای توں تے
 میڈے جھگے دادارو وی توں۔ توں میڈا بھلا کر چا، اللہ تیڈا بھلا کر لئی۔“

”ٹھیک ہے اماں..... توں سویرے وادھوکوں گھن آویں، حکیم صاحب کوں
 تیڈی سفارش میں وی کر ڈیساں۔ باقی جو رب کوں منظور۔“ فیاض گدی توں اٹھن لکيا جو
 مطب بند کرن دا آہر کرے پر وادھودی ماء نے یکدم ادھر توج تے اوکوں باہیں کنوں وٹھیا تے
 ولدا بلہا گھدا۔ فیاض حیران تھی تے گدی تے دھڑپ تھیا۔

”میڈی پوری گالہہ تاں تیں سنی کانتی۔ وادھو آج چنن پیر دے میلے تے گیا
 ہوئے۔ توں مہربانی چا کر۔ میں چاہندی آں جو تیڈی وٹیج پودے تے میں وی سٹکھی تھی تے
 مرگاں جو کوئی تاں ہے جیر دھا میڈی قبر تے قل کلمہ پڑھن آسی.....“ وادھودی ماء نے
 تکیے تکیے گالہہ ملئی تے لباساہ بھرتے ولدی ہٹھ بیٹھی۔

”تڈی وِتاؤن! اے کیا ہوندے“..... فیاض نے حیرت دے نال نال زچ

تھی تے پُکھیا۔

”پُتر..... تڈی وِتاؤن“..... وادھودی ماء ہک ہک لفظ چھ تے بولیا جو

فیاض سمجھ ونجے پر فیاض دیاں اکھیں وِچ اُدیں دا اُدیں اُوپر اَرنگ ہا۔ ”میں تاں اُج تک نی سُنز یا تڈی وِتاؤن“۔ فیاض دی نگاہ اُلری تاں مہراں دے رُخ تے وِنج ٹکی۔ لاتعلق نظرن والی مہراں دیاں اکھیں وچوں ہنجوں آپ کنوں آپے ویہہ کراہیں گلہاں پُسا پُساتلوں تے ڈھاندے پئے ہن۔ لاتعلقی تھوڑی گھٹ تھئی تاں اوندی جا ہک عجیب جے اُن سونبے شکوے نے گھن گھدی۔

”پُرتیکوں کیویں سمجھاواں تڈی وِتاؤن“..... اُدھ کھڑا ل سر پکڑتے بہہ گئی۔

”بہوں پُرانی ریت ہے، صدیاں پُرانی۔ ہے تاں نرا زہرا گھٹ پر کیا کراں وادھودی نسل وی تاں اگوں تے نورنی ہے۔ پُتر اے کوئی انوکھری گالہہ نی جیڑھی میں نیتی بیٹھی آں آپنی نو نہہ دا گھر بچاؤن کیجے۔ وادھوکوں چنگا بھلا پتہ ہے جوکان قصور ہوندے وِچ ہے وِل وی اُو اپنے پراں تے پانی نی پودن ڈیندا پیا۔ بُو اناں دا ویسب جو تھیا، مارن وی سہی تے پُتھکن وی نہ ڈیون۔ اُلنا مہراں شودی کوں طلاق ڈیون تے تلیا وِدے۔ ڈس ہن میں گھوگھا کھا تے تیڈے کنوں اپنے خاندان دا وارث نہ پناں تاں کیہڑے درتے وِجاں“۔ وادھودی ماء دیاں اکھیں وچوں وِل ہنجوں برہ وادھون لگ گئے۔

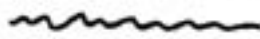
فیاض کجھ کجھ سمجھ گیا جو اوندے کنوں کیہو جے دارو دا تقاضا تھیندا پئے۔ ”تڈی

کیوں جو بسترے دے تلے وِچھاؤن والے پڑجھے کوں آہن اِس گالہوں وادھودی ماء اپنے خاندان دا وارث جماؤن کیجے میڈے ناں دی تڈی آپنے ناکارہ پُتر دی تڈی نال وِتاؤن چاہندی اے۔ کتنی غلیظ حرکت ہے۔ کتنی بے غیرتی ہے“۔ فیاض دا دماغ ہن تکھے

تکھے سوچن لگ پیاہا۔

”اماں نہ تاں میں اے بے غیرتی کر سکداں تے نہ تیڈی نونہہ ایں زورے مسائیں دے تعلق کوں قبول کرے۔ میں کیوں من گھناں جو میڈا بال تیڈے پتر دے گھر وچ حرام دا بال بن تے وڈا تھیوے تے وادھو کوں پتہ نہ لگے۔ فرض کرو پتہ نی وی لگدا تاں ول وی اے حرام کاری میں نی کر سکدا، خاص طور تے اتجھی ادھ ادھوری اولاد کیجے جیڑھی ساری زندگی آپنی شناخت دی تلاش وچ ای رلدی راہوے۔“

فیاض دی اے تقریر ہالی ادھ وچ ای ہی جو مہراں بلدی بھادا شعلہ بن تے اُنھی کھڑی تھی۔ فیاض کوں اوندا چہرہ اُونیں لکیا جیویں جو وادھو کوں گھوگھا ڈیندے ویلے ہا۔ بھال ایویں پوندی ہی جو اُوندا سارا بُت ایں بھاء وچ ڈلیکو ڈلیک تھی ویسی۔ فیاض کوں جیڑھیاں اکھیں نال اُوڈیدھی پئی ہی اُناں وچ قہر، غضب، نفرت اُتے ناراضگی دے سھے رنگ رل مل کر اہیں شوکدے پے دن۔ فیاض کوں اناں اکھیں نال مسلسل ڈیدھے ہوئے اُونے ہک ہتھ نال سس کوں چوڑی کنوں پکڑیا تے گھیل تے اُٹھا کھڑا اُس۔ اوندی پوری کوشش ہی جو جلدی کنوں جلدی سس آپنی کوں مطب دے دروازے وچوں باہر ڈو ہتھک ونجے۔ سس اوندی ایں حالت وچ ای باہر نکلن توں پہلے دروازے وچ رُکی تے فیاض کوں اُلواتے بولی۔ ”پتر توں ریت رسم کوں بے شک دفع کریں ہا پر ڈوں مجبور عورتاں نال اے سلوک تیکوں ٹھاہندا نہ ہا۔ توں سُجان دی گالہہ کرینی ناں، ہک گالہہ میڈی وی یاد رکھیں، سُجان بھوئیں نال ہوندی اے، بجارے نال کائناں۔“

(12)

گجھ ڈنہہ تاں خیر و ہانی پر تھوڑے ڈنہہاں بعد حکیم صاحب کوں آپڑیں کو چوان
دیاں حرکتاں تے بے معلوماں شک گزریا۔ کوئی بے حالات ہوندے تاں شاید اے گا لہیں
حکیم صاحب کوں محسوس وی نہ تھیندیاں پر حالات دی ایس گھڑی وچ کہیں وی انوکھڑی سن
گن کوں گنڈ پچھو اں سڑاں عقل مندی دے تقاضیاں دے برخلاف ہئی۔ تھیا ایس جو ہک
ڈنہہ حکیم رام لعل سویرے گھروں نکلدیاں ہو یاں روز والے ٹائم توں گجھ دیر پہلے نکل پیا
۔ اوکيا ڈیدھے جو احمد پور دا چھٹیا ہو یا پیری بد معاش اوندے کو چوان دے گن وچ گھن
گھن لائی کھڑے۔ جیویں ای پیری دی نگاہ حکیم تے پئی او منہ پرتی تے کرتے ٹر پیا پر
ویندے ویندے جیس طرحاں اوندے کانی اکھ نال حکیم صاحب ڈوڈٹھا، اوڈیکھنا خیری نہ لگدا
پیا با۔ حکیم رام لعل نے کو چوان نال حال حویلا کیتا پر اوندے پکڑائی نہ ڈتی۔ ایندے سبب حکیم
صاحب دی پریشانی ہی وی ودھ گئی۔

جون 1947ء دے بعد تاں ہندوستان دے سیاسی واقعات دی رفتار گجھ اتنی

تیز تھی گئی جو سویرے شام دا اعتبار نہ رہ گیا۔ عام لوکاں واسطے خبر دا کوئی خاص ذریعہ نہ ہا۔ تہوں ہر پاسے افواہواں دے جکھڑ جھولے چلدے راہندے۔ ہک ادھ بندہ جیندی پہنچ اخباراں یا آل انڈیا ریڈیو نال ہوندی ہئی اُونے وی لوکیں تک پہنچا وئی تاں گھاڑ ویں خبر ای پہنچا وئی جیندے نال ریاستی خلقت خاص طور تے اقلیتی برادری وچ پریشانی ہئی وی زیادہ تھی ویندی۔ لگدا ایویں ہا جو پاکستان تاں سویرے بنزیا یا شام تیں پر ایں گالہ دی پگی خبر کتھاؤں نہ آندی جو ریاست بہاول پور دا نواب کیا فیصلہ کر لسی۔ کیوں جو اوندے فیصلے تے ای لگھاں ہندوواں تے سکھاں دی جان تے جائیداد دا فیصلہ تھیو نرا ہا۔

ایں پریشانی وچ وی سوڈھی حکیم رام لعل دے گھر پھیرا پاؤن دا کوئی نہ کوئی موقع ضرور گول گھنڈا تے ول ٹھنک کرتے اندر کمرے وچ۔ کھا دا پیتا، ٹھنکور لاتا، خاطر داری کرائی تے بھجی دامل تھی گیا۔ یلو بڑیاں وٹیندی تلسی روز دعامتدی جو آج تاں اوندلیو جلدی گھر آونجیں تے کچھن ڈیکھے اعتباری سانڈھو تے وفادار ذال بی بی دے۔ تے ول ہک جیہاڑے حکیم صاحب واقعی عین ہوں ویلے گھردی کنڈی کھڑکا بیٹھا کہ جئیں ویلے او ڈوہیں کمرے وچ بلا لیاں کریندے بیٹھے ہن۔ تلسی نے تاں ایں گالہوں بھج تے کنڈی کھولی جو متاں فیاض نہ ہووے پر پو کوں ڈیکھ تے وی اوندے بھیتر کہیں لگی ہوئی خواہش کوں سکون جیہا ملیا جو ہن ڈیکھو پھا کا پوندا سو پوندا۔ حکیم صاحب آپڑیں کمرے ڈوونجھن لکیا تاں تلسی نے خود اَلوایا جو اوندی ماء تے چاچا سوڈھی اڈے ہن ایں کمرے وچ۔ لیکن ایندے باوجود حکیم رام لعل آپڑیں کمرے ڈوونہ کیتی گیا اے آکھ تے جو اناں ڈوہیں کوں اڈہائیں بھج چا۔ پو دی گالہ سن تے تلسی جتھ ہئی اتھائیں اٹھرتی تے رہ گئی۔

”اے کیہو جی منزل ہوندی ہے شادی شدہ زندگی وچ جو ہک بنے دے کچھوں مرن مارن والے، ہک بنے کنوں اختے تھی کراہیں، ہک بنے کنوں جان بھڑویندے

و دے ہوندا۔ نوں نوں شادی توں بعد ہک ڈوجھے دے چکھاویں تے وی شک کرن والے، شک تاں کیا پگ تے وی توجہ نی کریندے تے اکھ نوٹی کر گھندن۔ اے وی نی جو ڈوباہیں وچ جسمانی تقاضیاں دی خواہش نہ راہندی ہوسی، خواہش ہے تاں چاچا سوڈھی اویا پویا سھو کجھ چھوڑتے ساڈے گھر آن باہندے۔ خواہش ہوندی ہوسی تاں میڈے پوہ کوں متھے تے تریزی پاتے زچکائی نال ڈیکھن والی میڈی اماں ہک غیر بندے کوں چھڑے ڈیکھن نال ای ٹھر ٹھرویندی ہے۔“

تلسی دادماغ شاید بیاں وی بھنوالیاں کھاندا جے اوندی ماء تے چاچا سوڈھی بے شرمی نال اوندے کول آتے اے نہ چھدے جو کون آیا ہا۔ حکیم صاحب دے بے وقتے گھر آون تے ڈوباہیں نے حیران تھی تے ہک ڈوجھے کوں ڈٹھاتے ول اگوں چکھوں حکیم دے کمرے وچ وڑ گئے۔ تلسی ہالی توڑیں اویں دی اویں دلان وچ کھڑی ہئی تھی۔ اوکوں اپنی سوچ دے کہیں وی پکھ دا جواب نہ ملدا اپیا ہا۔ تلسی کوں رہ رہ تے کاوڑ آندی پئی ہئی تاں صرف اپنے پوتے۔ ”کیا اوند کم صرف اتکھی گاں کوں پالنا رہ گئے جیر دھی کھیر کہیں بی جاونج تے ڈیندی ہے۔“

ڈوجھے پاسے کمرے وچ سوڈھی نے حکیم رام لعل نال ایہونا تک کیتا جو اناں بدلے ہوئے حالات وچ جتی جلدی تھی سکے تلسی دامکھاوا کر ڈتا ونجے کیوں جو چنگائی ڈوہیں گھراں دی پیندے وچ ہے۔ آون والے ڈ۔ نہاں دا کیا پتہ، کیا تھیندے۔ حکیم صاحب نے ذال کئے ڈٹھا۔ اوکوں کیا انکار تھی سکدا ہا۔ لہذا ایہو طے تھیا جو باقی قرہبی رشتے داراں دی صلاح صباح نال بارہاں ڈ۔ نہاں بعد تلسی دی ڈولی ٹور ڈتی ونجے۔

سوڈھی کمرے وچوں نکلیا تاں رادھی وی اوندے چکھوں چکھوں باہر نکل آئی تے تروخ تے بولی ”کیا ضرورت ہئی تلسی دے مکھا دے دی گالہہ کرن دی۔“

”ضرورت ہی ناں“..... سوڈھی اوکوں اکھ مارتے بولیا۔ ”کیا ڈساں ہاں جو اتھ میں کیا کرن آیا بیٹھا ہم“۔

”ہونہہ..... جیویں اوکوں پتہ کانتی“..... رادھی نے منہ وچ بڑیو کیتی

”کیا آکھی!“..... سوڈھی ویندا ویندا کھڑو گیا

”گجھ نی“..... رادھی نے اوکوں اوئیں سڑتے جواب ڈتا جیویں او پنے کوں

ڈیندی ہوندی ہی۔ اتنی دیروچ اناں دی نگاہ تلسی تے پئی جیڑھی دالان دی ہوں نکر وچ اُتھائیں اوئیں بُت بن تے کھڑی ہی کہ جتھاں اناں دے حکیم دے کرے وچ وچن توں پہلے کھڑی ہی۔ آپڑیں مُکھاوے دی گالہہ سُن تے اوندے اندر دی ساری بے قراری اوندے رُخ تے جران کیتی کھڑی ہی۔ ایں کنوں پہلے کہ رادھی گجھ اکیندی سوڈھی زوردا کھل پیا۔ ”کاکی.... مٹھی کبھڑی گالہوں، تیاری کر تیاری مُکھاوے دی، کیوں جو بارھویں ڈنہہ تیڈی ڈولی میڈے گھر“۔ اُج تاں ایویں لگدا پیا ہا جو سوڈھی دے سُن داسارا کھوٹ، لُندھپ بن تے اوندیاں اکھیں وچ تے لیلہوں بن تے اوندے منہ وچ آ گئے۔ تلسی تاں خیر چُپ ہی پر رادھی کیتے سوڈھی دی نیت دے وٹے حیندے جاگدے ڈٹھوئیں بن تے اکھیں دے اگوں ٹرن پئے گے۔ ایندے باوجود اوکوں لگدا نہ ہا جو سوڈھی بے وفائی کر لسی۔

”کم از کم اے تاں ڈیکھ گھنسی جو اوندے کیتے میں کیا سلوک کیتم اپنے پنے

دے نال۔ پر مرداں دا کیا اعتبار.... ہک لٹھے وچ ساری راند کوں تھڈا مارتے ویندے تھیندن۔ جے سوڈھی نے تلسی دے مُکھاوے توں بعد اوکوں تھڈا مار چھوڑیا تاں مادے ڈیونزیز ہُن دھی کوں ڈیونزیز پوسن“۔ رادھی سمجھن دے باوجود گجھ نہ سمجھن چاہندی ہی۔ بس خواہاں وچ ای راہون چاہندی ہی۔

ڈوجھے پاسے پیری بد معاش تے آپڑیں کوچوان ملازم دے میل ملاپ کوں ڈکچھ
 کراہیں حکیم رام لعل وی اُج پک فیصلہ کرتے آیا ہا جو نواب صاحب بھائیں جو فیصلہ کرے
 اوکوں خاندان سمیت سنبھل تے راہونا پوسی۔ سنبھلن کیا جو سمھو قیمتی اسباب ہولے ڈاڈھے
 ویچ وٹاتے ہتھیکڑا کر باہوے، مطب تے گھٹ باہوے بس ڈو چار گھنٹیاں کیچتے تے
 آندیاں ویندیاں پہلے کنوں زیادہ ہشیاری۔ اصل چنٹا اوکوں اے ہئی جو روز دی آمدن گھر
 کیوں چاتے آوے۔ پیری جیسے بد معاش وی ہن کو ویچ ہن جو کہیں طریقے اوندی روز
 دی کمائی، جڈاں چوکھی ہووے، لٹ گھدی ونجے۔ اناں ساریاں سوچاں نے ڈ۔ نہاں
 ویچ حکیم صاحب دی بھتی لہا چھوڑی۔ ہر ویلے ذہن ویچ ہکو خیال رہندا جو اعتبار کرے تاں
 کیندے اُتے کرے۔ ”آخر کہیں تے تاں کرنا ہوسی“۔ پر ہر پاسے دی سوچ توں بعد ہکو
 چہرہ اوندے ذہن ویچ ول ول اُبھردا، فیاض دا چہرہ۔ جے اکھیں نوٹ تے کہیں تے اعتبار
 تھی سگدے تاں او تھردا فیاض ہئی، بیا کوئی کائنا۔ مذی سانھن بارے ہک خیال اے وی
 ہئی جو فیاض کوں اپنے نال ٹانگے اُتے گھدی آیا کرے پر ہئی چنٹا ایں گالہہ دی وی ہئی جو
 فیاض اگر اوندے نال ای مطب توں اٹھی آیا تاں مطب دا کیا بنوسی تے گا ہکی دا کیا
 تھسی۔ جنیں ویلے پیسے نہ ریہے تاں احتیاط کدھ دی۔ اخیر فیصلہ ایہو تھیا جو تھولے بہتے
 پیسے حکیم رام لعل بھٹوئی دے اندر لے خانے لکائی آندارا ہسی تے باقی دی ساری آمدن
 فیاض ڈ۔ نہہ لے تھے حکیم صاحب کوں ڈیون توں بعد ول گھر ڈو ویندارا ہسی۔

(13)

فیاض دے رویے نے مہراں کوں جذباتی لحاظ نال ڈال پھال چھوڑیا ہا۔ اوکوں اندازہ ای نہ ہا جو مرداں دی دنیا وچ عورت نال ایس طرحاں داسلوک تھی سکدے۔ اوکوں وادھوتے فیاض ڈوہائیں وچ کوئی فرق محسوس نہ تھیا۔ عورت کوں ٹھڈیاں وات رکھتے بے عزتا کرن دے معاملے وچ ڈوہائیں دا ورتاوا ہکو جیہا ہا۔ اوسو چیندی ہائی تے روندی ہئی جو عورت گئے محض عورت ہوون دے مان دے علاوہ بیا ہوندا کیا ہے پر اناں ڈوہائیں مرداں نے اوندے عورت ہوون کوں ای خوار کر چھوڑے۔ سدھا دھک اوندی تریستا دے مان اتے سُجیان تے۔

عورت کیجے آپڑاں آپ، آپڑاں جسم، آپڑاں مان کہیں مرد دے حوالے کرن، اعتبار دی انتہا ہوندی ہے۔ اے کیہو جے مرد ہن کہ جہاں نے ایس اعتبار کوں چیزاں چیزاں کر چھوڑے۔ پہلے اوندے مائیو نے وادھو دے حوالے چا کیتا، اے جاتے بغیر جو او عورت دے لائق وی ہے یا کائنا۔ اُونے ہر واری اوندے عورت ہوون دی بے حرمتی تاں

کیستی سو کیستی اوندے اندر کتری دا احساس اتنا ودھا چھوڑیا جو اوکوں آپڑیں جسم کنوں ای
 نفرت تھی گئی اتنی نفرت کہ اوند ا جسم کہیں مردے اندر د امر د جگاؤن توں وی واند تھی گیا
 ہا۔ اے پک ابجھا مرحلہ ہا کہ دجھ اوندی سمجھ وی مٹا دے وات آ گئی۔ کجھ سمجھ نہ آندا ہا
 جو وادھو نامرد ہے یا اود خود نا عورت۔ شادی توں بعد جنس ویلے کتھاؤں بال بچے دے آثار
 نظر نہ آئے تاں پک ڈنہہ اوندی سس نے حال چاتا۔ مہراں جتنا جانزدی ہی، کھول سنا یا
 ۔ سس اوندی سمجھ تاں گئی پر و ل وی نو نہہ کوں تلے لائی رکھن کیے چھک چھوڑی سس جو اماں
 جو ان کوں جو ان رن بنزیندی ہے۔ جے رن ای برف ہوی تاں جو ان دے پانی وچ ابالا
 کتھوں آسی۔

سس دی گالہ سن تے مہراں کوں ایویں لکیا جو اوند ا وجود برف والے مٹھتے تے
 پئی کوئی باری بھک ہے، کچی برف دی بھک کہ جیندے وچ لگن والا سو اوی نہ تاں ایکوں
 کھتور سگدے تے نہ تر وڑ سگدے، محض بھور چھوڑیندے۔ سس اوندی نے مہراں کوں
 برف توں بھاء بناون کیے کئی ٹونے ٹونکے شروع کر ڈتے۔ پنساری کنوں چھو ہارے منگوا
 تے روز اناں کوں چلے دی کیری وچ پور تے بھن کراہیں تے تے مہراں کوں کھوائے
 ویندے۔ رس گٹ گڑ کوں دیسی گھی وچ تڑکا تے اوندی دھوں کڈھیندی لپری زرنہاں تے
 گر کناک لگد دے انڈیاں دا حلوہ ڈنہہ لاتوں پہلے پکوا یا ویند ا جو کہیں طرحاں اوندے اندر
 دی سستی ہوئی عورت کوں جگایا ونجے اے سوچے بغیر جو اوتاں پہلے ای بھاء ہے، اوندے
 اندر دی عورت تاں پہلے ای جگراتیاں دی ماری ہے، جے بنی مجھ گئی تاں کیا تھیسے۔ نتیجہ تاں
 اودھونکلیا جو نکلنا ہا۔ مہراں دے اندر دی بھاء نے ڈکھیاں ڈکھیاں بیاوی سچ مچا چھوڑیا
 ۔ اوندے اندر دی عورت کوں بندرتاں پہلے ای کانا ہی، راہندی سہندی گسر ٹونے ٹونکیاں
 نے پوری کر چھوڑی۔ باہر دیاں اکھیں تاں پہلے پلچ تے باہر ہن، اندر دی اکھ وی ہن تار

دَنج لگی۔

پراے سھو کجھ وادھو دے کیا لیکھے جھ ٹھاڈل نے گوڈے سَنیاں کوں چھوڑ،
 سوچاں تک کوں گہیر نال مُندر چھوڑیا ہا۔ ایں ٹٹھے علاج دے سبب مہراں دا آوی تھیابِت
 جو کیا وی سہی تے جڑکا۔س وی رَج تے۔ اوندے نیڑے آون توں چالو وادھو ہتھوں بَنج
 تے بیاوی بھاڑی پئے گیا تے اٹھے ویلے دی شرمساری توں منہ لکا ون کیے اُلنا مہراں کوں
 کھلا بجا شروع کر ڈئس جو رَن کہیں طرحاں تاں زور زبردستی نال قابو وچ آئی راہسی۔ ایں
 ساری راند دا بھوگ تاں وِل وی مہراں بھکیندی وِدی ہی سوائے ہک تبدیلی دے جو
 سَس اوندی آپنی ہارمن کراہیں ہک بیا دا کھیڈن تے آگئی۔ بظاہر اُدھر کم وچ آپنی نہونہ
 دی وِٹب کریندی نہ تھکدی پراتتا تاں مہراں وی بکھدی ہی جو اوندی سَس دیاں ساریاں
 مہرانیاں، صرف آپڑیں پُتر دا گِج گن تے اوند اوارث جمان توڑیں ہن۔

ایں ساری کہانی وچ اُن ڈٹھا موڑتاں اُوں ویلے آیا کہ جڈاں فیاض نے ہک
 اُن سوئی چھوہر کوں آپنی وِکیڑا بچ گھن کراہیں سنیہا ڈے چھوڑیا جو سارے جُو اُن وادھوئی
 ہوندے۔ مہراں بھادیں جو فیاض دی پگڑ وچ ذہنی طور تے پکڑ تیج چکی ہی پر وِل وی اے
 حوصلہ نہ رکھیندی ہی جو اُوکوں پڑیں پئے دی گدی تے آن بلھاوے۔ اے میزتاں وِل
 ہوندی سَس دی ہی جینے اوندے دماغ وچ پاتا جو جو تندی وناون وی کوئی! بکھی ریت ہے
 جیڑھی عورت کوں آپڑیں خاوند تے آپڑیں خاندان دی پگ اُچی رکھن کیے کہیں کہیں ویلے
 نہاونی پئے ویندی ہے۔ پہلے پہلے تاں مہراں کوں ایویں لکیا جو سَس اوندی، اوکوں طلاق
 ڈواؤنزاں کیے شاید کوئی نویں صلاح بنزائی کھڑی اے پر جنیں ویلے جائس جو اوندی گھت
 گھت پچھوں واقعی کوئی کجھی رَمز ہے تاں اوسدھی گھرنکی تھی اوندی گئی پئے گئی۔

وادھو دی ماء کوں جان پھرداونی اوکھی تھی تاں اُو قسماں رَسماں تے منت تر لیاں

تے آگنی۔ مہراں کیتے تاں اے سب گجھ سستی تھیونزاں ہا۔ فرق اے ہا جو اوس سستی وچ ہک
 ذال پنے دے مرن دے بعد وی پنے دی نچ پالن کیتے آپڑیں آپ کوں بھا وچ ساز
 چھوڑیندی اے پر اے پنے تاں آکھن کوں جیندا ہا لیکن اے بنی گالہہ جو مویاں توں وی بد
 تر۔ کیا ایندی خاطر، ایندی اچھی گک تے ایندیاں چھادے وٹ دی خاطر اوتدی وناون
 دی گناہگار تھی ونبے۔ تہوں اُونے سس کوں صاف صاف انکار کر ڈتاتے نال سیکو لیس
 وی سہی جو ڈھگ مجبور کیتا گیا تاں گجھ کھا مرساں۔ پر جنیں ویلے وادھو سویر شام اُوکوں سنڈھ
 ہوون دے طعنیاں توں باز نہ آیا تاں مہراں دامنغز وی گلٹی تھی گیا۔

”اے خصی میکوں سنڈھ ذال آہدے ناں..... ہن میں وی ایکوں ثابت کر
 ڈکھیاں جو نامرد کون ہے تے سنڈھ کون۔ ایندے واسطے ایہا سزا کوئی گھٹ ہوسی جو کہیں
 بنے دا بال ساری زندگی ایہو پلپلیسی، پڑھیسسی، پڑھیسسی۔“ مہراں کوں لکیا جو ایہو تاں اُونگنی ہے
 کہ جیندے نال اُو آپڑیں آپ کوں عورت ثابت کر سکدی اے۔ سنڈھ دی بجائے ہک
 بھر پور زرخیز عورت۔ آپنی پوری سُنجان دے نال ہک مکمل عورت۔

لیکن اُوکوں فیاض کنوں اے اُمید نہ ہئی جو اُوکوں ایں طرح، اتنی خواری نال ٹھڈا
 مار چھوڑیسی۔ مہراں کوں لکیا جو وادھو تے فیاض، ڈوہائیں وچ کوئی فرق کائنی، ڈوہیں ای
 نامرد ہن۔ اُدھ اُدھو رے مرد۔ بے وادھو جسمانی طور تے نامرد ہا تاں فیاض وہنی طور تے
 نامرد۔ ڈوہیں عورت کوں کجھن توں قاصر۔ وادھو تاں اوندے تے ایں گالہوں جسمانی تشدد
 کریندا ہا جو اوند اتقاضیاں نال بھر پور وادھو اُوکوں ڈریندا ہا۔ پر فیاض کیہوی شے توں ڈر گیا۔
 کیا اے تاں نی جو آپڑیں جسمانی تقاضیاں دا شعور رکھن آلی عورت کنوں سبھے مرد، ڈرون
 ریکدن تے بھاڑی پوندن۔ اے سوچ تے مہراں مُسک پئی، ہک زہر بھری مُسکان دے
 نال۔ اُوکوں پہلی داری اپنے عورت ہوون تے مان محسوس تھیا۔ جیڑھی عقل تے نماں تاں

وڈیاں وڈیاں دے گائے ٹمھن چھوڑیندی اے۔

”جے عورت تے مرد دے تعلق دی کھیڈ بس اتنی ہے تاں اداے کھیڈ، کھیڈ
کے ڈکھیسی، ڈوہیں نامرداں کوں، پر ہارن کیتے نی صرف جیتن کیتے۔ میں ڈیڈھی آں ہُن
کون میکوں گھمن نی کریندا“۔ فیاض دے ڈکھ کنوں ادھی رات تیں جاگدی مہراں نے
سوئل تھیون داوی انتظار نہ کیتا تے سس کوں پٹ اٹھا۔س۔

”اماں..... میں تیار ہاں تڈی وناون کیتے“

”پر تیدے تیار ہو وناں نال کیا فرق پوندے.... تیدے وچ گجھ ہووے ہاتاں
لوک ایویں نہ پرے بھجن ہا“۔ سس اوندی جان بچھ تے اوکوں پکا کرن سانگے وُل
طعنیاں تے آگئی ہئی۔

پر مہراں نے اوندی سنی اُن سنی کر ڈتی۔ ”توں پک واری کہیں جتاں والے پیردا
آکھیا ہادی جیڑھ سَنڈھ رنیں کوں وی گھمن کر ڈیندے“۔

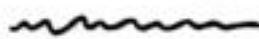
”ہاہا آکھیا ہم.... وُل“

”میکوں فجریں گھمن چل.....“

”توں جن کھیڈسیں!.....“

”بس ایویں سمجھ گھمن، جن میکوں کھیڈسی... پر پتر آ پڑیں کوں چتا ڈیویں....“

وُل نہ مہنزاں ڈیسی میکوں سَنڈھ ہوون دا“۔

(14)

جوں جوں تُلّسی دے مُکھاوے دے ڈہنہہ نیڑے آندے پے ہن اوندی فیاض
نال رل باہون دی سِک آتش بنزدی ویندی ہی۔ گھروچ آئے گئے دی ودھن کاری نال
سوڈھی تے رادھی دیاں ملاقاتاں تاں مُنچ تھیاں سو تھیاں ایندے نال نال تُلّسی تے وی
عجیب قسم دیاں پابندیاں لگڑیاں شروع تھی گیاں۔ کُنڈی کھڑکے تے اُونہ ویسی بلکہ نویں
رکھی ہوئی نواں ویسی، دُھپ تے نہ باہسی، رسوئی وچ نہ وڑسی، کم کار نہ کرہی تے کئی قسم
دے لیپ منہ توں علاوہ سارے ہت تے کرن کیجے ارا مین دا آونج اُنچ شروع تھی گیا۔
ہر آون والے ڈہنہہ دے نال تُلّسی دی زچکائی وچ ودھارا کوئی ایڈا انوکھڑا وی
کائنا خاص طور تے! ایس گالہوں جو ہن تاں فیاض نے روز شام کوں اُناں دے گھر آونزاں
شروع کر ڈتا ہا۔ حکیم صاحب اوکوں اپنے کمرے وچ سڈا گھندے تے ول کجھ دیر دی
گھن گھن توں بعد اُوٹھھے پیراں باہر نکل ویندا۔ شادی کوں ہک ہفتہ باقی ریہا تاں تُلّسی
اَمک گالھی تھی گئی۔ سویر کونوں شام توڑیں فیاض دا انتظار کرنا، اوندے آون تے ڈرگ ڈرگ

کریندے ہاں دے نال اندروں ڈری وچوں لگ تے ڈیکھواں تے دل اوندے وُنجن
توں بعد منجھی تھی کراہیں بسترے تے موندھی ڈھئے تے برہنجوں و ہاونزاں، اوندی زندگی
دی دلیل بن تے رہ گیا۔ اے ہک اتجھی یکطرفہ مہن تر وڑھی کہ جیندی فیاض کوں خبر تک
نہئی۔ اوکوں کیا پتہ جو جیڑھے گھر وچ اوشام کوں آتے قدم رکھیندے، اتھ اوندی تاگھ
وچ کوئی جوان چھوہر سویرتوں آپڑاں آپ ہک اتجھے ناممکن ملاپ دی آس وچ وچھاتے
باہندی ہے کہ جیکوں شام دے بعد ہنجواں نال ولیننا پوندے۔

ساڈے ویب دیاں نینگریں وی کچھے نصیب نال اکھ بھلیندن کہ جھہ شعوردی
پہلی بھال دے نال ای اناں کوں اپنی حیاتی آپ جیون دی بجائے ہک اتجھی جلم ہوون دا
یقین ڈواڈتا ویندے کہ جیند امقدر ہک مرددے وجود نال جوتے راہون دے سوا کجھ وی
کاسی۔ جلم سیانی ہووے تاں مہمڑی راہسی، خون چوسیندی راہسی۔ جے آپڑیں پیراں تے
قائم راہون دی دھج بنڑیسی یا آکڑ کر یسے تاں پٹ تے سٹ ڈتی ویسے، لکھ لکھ مرن کیسے،
ایں طرحاں جو اوندنا آپنا وجود ای اوندنا بارا چاؤن توں انکاری تھی ویندے۔ لیکن ایں
مخالفانہ بد قسمتی دے باوجود ایہہ نینگریں آپڑیں ادھورے کر ڈتے ہوئے وجود کوں مکمل کرن
دی خواہش وچ کوئی اتجھی سک پال گھنن کہ جیندے پورے تھیون دا امکان صفر توں
وڈھ نی ہوندا۔ لیکن ایں خواہش، ایں سک دے پورے نہ تھیون کوں ای اوسیبی جبر دے
سامنے اتجھی توانائی دے طور تے ورثن داہنر سکھ گھنن کہ جیندے تصور اتی سہارے وچ
باقی دی زندگی گزارنا ممکن تھی ویندے۔ ایندے برعکس جیڑھیاں چھوہریں ایں خواہش
کوں اپنی طاقت نی بنزاں سکدیاں، اود آپڑیں خواہیاں دے ہتھوں بے موت ماریاں
ویندن۔ لیکن ایں ساری راند وچ ہک اچیری بد قسمتی وی کجھی کجھی اناں چھوہریں دے نال
نال فردی راہندی ہے۔ ہک عجب تماشہ جو اناں چھوہریں دی کہیں متبادل دی خواہش دی

کہیں بنے مرد دے حصول تک محدود ہوندی اے لیکن اطمینان دے ایں خود گھاڑوہیں احساس دے نال جو ویسب دیاں جبری روایات دے خلاف اناں دی مزاحمت کتھائیں رجسز تھی گئی اے۔ پرافسوس جو ہک اُن بھاندے مرد دے ہوؤن دے احساس کوں مارن کیے وی، ہک اتجھے مرد دا سہارا گولنا پوندے کہ جیہڑا اناں نے خود لیکے تے اوندی ہوند وچ خود اپنی مرضی دے رنگ بھرن۔ جے گل کوں اے خود گھاڑواں مرد وی ڈڈے کڈھ کھڑے تاں ول شکوے شکایت کوں جا گولنی اوکھی تھی ویندی ہے۔ اتجھی صورت وچ ویسب ای کھلدے تے ویسب دے پردھان وی۔

کہیں کہیں ویلے ہک معاملہ ایندے الٹ وی تھی ویندے۔ جتھ کوئی مرد کہیں عورت کوں ویسبی روایات نال بغاوت کریندے ہو یاں اپنی طاقت بناون چاہندے اتھ اوہا عورت ای اوندے سر تے پھوسی کر اوکوں لولہا کر چھوڑیندی ہے۔ اوکوں پیار کرو، ہک زمانے کوں رنجاتے اوکوں سر اکھیں تے رکھو پر ول وی اوہوں راہ وناؤ دی جیڑھا جو اوکوں خواب ڈکھیندے، اوندے ہوؤن دی، اوندے وجود دی جس چیندے تے ول توں کون تے میں کون۔ جیڑھا عورت دا تھیا اوکوں عورت نے رول چھوڑیا۔ معاملہ ول وی کتھائیں اتھائیں کھڑے تھیا جو تریٹ ہالی توڑیں ”ٹریٹ“ دے جلول وچوں باہر آئی نی سگی اناں مغل بادشاہاں دی باقیات آلی کار جیڑھے ”کمپنی بہادر“ دے آونجن توں بعد وی بادشاہت دے ”کورنش“ تے ”آداب“ کنوں باہر نہ آسکے ہن۔

ٹلسی نال وی کجھ سمجھا معاملہ ہا۔ وشنو نال اپنا جسم سانجھا کرن اوندی سماجی مجبوری ہئی پر اوندے تصور نے جیڑھا مرد اوندے دل تے اُکیریا ہا اوندی بھاند ٹلسی کوں کتھائیں اُن چتے فیاض وچ ڈس پئی تے اُونے اتھائیں اوکوں گنڈھ چاڈتی، دل آلے پلو دے نال۔ اوندے وچ اتنی ہمت نہ ہئی جو او سماجی مرد دے نال بغاوت کر سکے پر اتنی ہمت

تاں ضرور ہئی کہ سماج دی ایس ڈت کوں ایس طرحاں ٹھڈا مارے جو ساری زندگی اوہوں جوٹھ تے گزارہ کریندا رہوے جیڑھا اوندی پسند دے مرد نے چبول تے اوں ڈوسٹیا ہا۔ گو کہ ہک کمزور چھوہر کول سماج دے خلاف مزاحمت دی اے سب توں ادنیٰ صورت ہئی لیکن آپڑیں اثرات دے لحاظ نال ایندی سٹ سب توں اترتے سب توں وادھویں۔

جئیں ویلے تلسی دے مُکلاوے وِچ چھڑے چار ڈبہ رہ گئے تاں اوں کول آپڑیں اندر دی عورت دا وجود منواؤن کیہتے بیا کوئی حیلہ نہ رہ گیا بجز ایندے جو فیاض نال وصال ممکن نی تاں موت کول گل چالاوے۔ اے تاں اوکوں کہیں صورت قبول نہ ہا جو وِشنو اوندے کنوارے جسم کول ہتھ لاوے۔ ایندی ہکا صورت وِل وِل اوندے سامنے آندی ہئی جو کہیں طریقے فیاض دی امانت اوندے حوالے کرتے او اپنے آپ نال سُرخر و تھی وِنجے۔ وِل بھاویں جو وی تھیوے، اوکوں آپدے ادھورے ہوؤن دا شکوہ خدا نال وی نہ ہوی۔ لیکن اے سب گجھ تھیوے تاں کیویں تھیوے۔ فیاض تاں اوندے دل دا حال تک نہ جانزدا ہا۔ جے جانزدا وی ہووے ہا تاں ایس آماں گھاماں وِچ کیا کر گھنے ہا۔ چھی گھنٹیاں دی سوچ وِچ ہُن تاں اے سوچ وی گھم گھت تے کھڑ گئی جو اوندا وجود فیاض دی امانت کیویں تے کتھوں تھی گیا۔ نہ اوندے نال وعدہ نہ وعید۔ نہ میل نہ ملاپ تے نہ کڈھائیں آسنے سامنے توں ودھ کوئی اُلا رابلا رار۔ ایس نویں سوچ نے تاں اوندی خود گھاڑویں ”امانت“ دی ماڑی کو پدھرا کر چھوڑیا۔

اتھاں اوندے دل نے تاں کیا گواہی ڈیونی ہئی، تلسی دے اندر دی عورت نے گواہی ڈتی جو ”فیاض“ بیا گجھ نی، بس وِشنو نال اوندی نفرت دی تخلیق ہے۔ جے وِشنو ڈھپ ہے تاں فیاض چھاں، وِشنو بدرا دی اُکرس ہے تاں فیاض ساون دی ٹھڈی ڈھپ ہے۔ وِشنو ہاڑ دی گرمی ہے تاں فیاض چیتر دی گھم نال گھمی سجاک سویل۔ وِشنو ایس

گالہوں اُن بھاندا جو حقیقت ہا، فیاض ایں گالہوں من بھاندا جو تصور ہا۔ وشنونال نفرت دے
 کنی حوالے ہن پر فیاض نال محبت دا ہکو حوالہ ای کافی جو اوند اوجود وشنو دے وجود دی ضد
 وچ اوندے اندر دی عورت نے لیکے۔ اصل وچ فیاض داتاں نہ کوئی وجود تے نہ کوئی ناں۔
 وشنونال نفرت دے اُون لکھے وچ ٹلسی جیکوں وی ڈیکھ گھنے ہا اُو ہواوندے جسم دی امانت دا
 امین تھی ڈھکے ہا۔ اے ہن فیاض دی قسمت جو اُون ہک خاص لکھے وچ اُو ہو ٹلسی دے
 سامڑیں آیاتے اوندی محبت دی علامت بن گیا۔ حقیقت وی ایہا ہئی جو فیاض محض ہک
 علامتی سُجان ہا کہ جیندا ہوؤن ہک عورت دے جنسی ردِ عمل تے جذباتی استرداد دے سوا بیا
 کجھ نہ ہا۔

من گھدا جو مادی دی تخلیق دا سبب اگلی نسل دی بقا دا بندوبست کرنا ہوندے
 پر اوندے وچ کیا شک جو ایں ذمہ داری کوں بنا ہون کیے تر اُو اپنی مرضی دا چنڑ دی ہے۔ اُو
 بے شک عورت ہووے یا کوئی بی مخلوق، رُدی چون وچ اپنی مرضی کرن اوندی سرشت وچ
 شامل ہوندے۔ کون حبیب تے کون رفیق، ایں منصب توڑیں اہن دی گنجی عورت آپڑیں
 کول رکھیندی ہے۔ آون والے زمانیاں کوں کیہو جیسے رُدے بنوگ نال کیہو جی نسل ڈیونی
 ہے، ایں کوں اوندے اندر دی مادی توں بوا بیا کوئی نی جانڑدا۔ جنگلاں وچ جانوراں دیاں
 مادیاں کوں تاں شاید ایندی اجازت ہوسی پر انسانی وسبیاں وچ فطری تقاضیاں دے برعکس
 ایں گالہہ دا حق مرد نے گھس کراہیں اپنے کول رکھ چھوڑے جو آج دی عورت نے آون
 والے زمانیاں کوں اصیل نسل ڈیونی ہے یا رلوڑ۔ اے ابجھا حق کہ جیندی الف بے داوی
 مرد کوں پتہ نی ہوندا۔ آپڑاں ایہو حق ہتھیکوڈا کرن سانگے ٹلسی دی ایں خواہش نے
 کتھامیں فیاض کوں وشنو دا اتر بنڑاتے اوندے سامنے کر چھوڑیا، ایں آس تے جو اُو
 اوندیاں خواہشاں دی نگہبانی کرن جو گاہنر مند ضرور ہوسی۔

پراے سب کجھ فیاض کیویں کر لسی، ایں گالہہ دا جواب تاں خود تلسی کول وی نہ
ہا۔ او خود وی نہ جائز دی ہئی جو فیاض تیں اوندے شکارے مجدے وی ہن یا کائنا۔ لیکن
اوندے باوجود پتہ نی کیوں اوکوں یقین ہا جو فیاض اوندی حالت کنوں ایڈا وی بے خبر کوننا
ہوسی۔ اے ہیں بھلا ندرے دا نتیجہ ہا جو تلسی آپنی زندگی دے اناں اہم ترین ڈہنہاں کوں
وی ان ڈنھی خجالت دی سولی تے چڑھائی بیٹھی ہئی محض ایں تانگھ وچ جو اوندے مکلاوے
کنوں پہلے پہلے کوئی لحظہ نصیب دا ضرور اتجھا آسی کہ او فیاض دے ناویں لاتی تصوراتی
امانت دا بار لہا ہولی تھی باہسی۔

(15)

مڑ پچی والے بھوپے دے اُستان دے ونج ویندڑ حاطے وِچ سھیاں اُوازاں
 مُکتیاں تھی گیاں ہن، سوائے دول دی ہٹ ہٹ تے دنادن دے جینے اُتھاں موجود ہر شخص
 کوں آپڑیں ردھم دے جادو وِچ ایس طور تے وکیریا ہو یا ہا کہ ڈیکھن والیاں دے دل وی
 دول تے مڑھے ہوئے سکے چم تے پودن والی تھا پ نال دَن دَن لائی پے ہن۔

تے جہاں کوں ڈٹھا ویند اپیا ہا.....

اُونینگر یں ہن..... کوئی اٹھاراں، کوئی ویہہ تے کوئی باہوی دی.....

جہاں دے ٹھہ بیٹھے سک دم بوتیاں اُتے پھرکی وانگوں بھوندیاں گردنیں،
 دول دی اُواز دے اُچاڑ جھکاڑ نال آپڑیں لے لے والاں کوں کہیں چکیر کل طرحاں ہکو جیسے
 وقفیاں وِچ ایس طرحاں بھوندیاں پیاں ہن جیویں ڈھیر ساریاں کالیاں چھتریاں، آپ
 کنوں آپے کھلدیاں بند تھیندیاں پیاں ہوون۔

جیویں جیویں دول دی ہٹ ہٹ اتے دَن دنادن تیز تھیندی..... نینگر یں دیاں

گردنیں دیاں بھنوالیاں وی اُویں اُویں تیکھیاں تھی ویندیاں۔ اُوں ویلے تاں ایویں لگدا جو اناں دے مکے، گردن وچوں اُنک تے باہروں آپوسن۔

پر اناں وچ تاں بلا دی لچک ہئی، جیویں فالسے دی کوئی چھمک وچ ہوندی اے، بھرتی ہئی، جیرھی جو آؤ دھرے ہوئے بگ دیاں جگہاں وچ ہوندی اے، اُتھاں تھکیرا کیا، آلس داناں نشان تک نہ ہا۔ ایہہ پنجوی پھوئی نینگریں، مڑ پچی والے بھوپے دے اُستان تے آپڑاں آپڑاں جن کڈھواون آیاں بیٹھیاں ہن۔ اُدھ چکر بنڑائی بیٹھیاں اناں جوان چھوریں دے نا آسودہ بوتیاں دے اصلوں اُدھ وچ بیٹھا بھوپا کجھ کجھ لکھیاں بعد آپڑیں ہتھ وچ لاکھا تلہڑ سچے کھبے بھنوائی راہندا، جیندے نال شراب دی اواز تاں آندی، پر کہیں دی چھوہر دے منہ وچوں نکا جیا ڈسکار تاں کیا نکلا، اُبت وچ سریر وی نہ چڑھدی، کمباٹ وی نہ پوندا، لگدا اُبت تے تلہڑ نہیں پیا بلکہ کہیں نے نکور کیتے نوسڑے کپڑے دا کولا و لاواں ایویں نچم نال لاتے ولدا چا گھدے۔ جن کھیڈ دیاں نینگریں دے ریشم وانگ تیلکویں بُناں تے تلہڑاں دی شپرد و شپ کولیں توں علاوہ کیا ناں ڈتا ونج سکدا اہا کہ لوک ایہو کجھن جو بھادیں جن گراڑا تے گوڑیل ہے تاں بھوپا دی گھٹ زاہر کائنی۔

انہاں چھوہریں دے جوان بوتیاں وچ چند نگاں سرنیدی، چوکھیری گرمی کولیں نکاس دی کوئی فطری راہ نہ لکھی تاں اُوں نے اناں دے اندر، اُن ڈٹھا بھانیر بھڑکا، اناں دے بوتیاں کولیں بلدا اتنور بنڑاؤ تا۔ جہاں جو آناں کولیں اناں بوتیاں دادار و بنڑا، اناں دے نال پرنا یا گیا ہا، اُودار و ہوون دی بجائے اُلنا بھر دی کندھ بن گئے تاں اناں دیاں ذالیں دا اے چوکھیرا بل ہن اناں مکے چلے لوکیں کولیں جن بن بن تے ڈریندا ہئی، ہسیندا ہئی، یَ کیندا ہئی۔

ڈھول دی تھاپ کجھ بنی تیکھی تھی.....

نینگریں دیاں گردنیں تے پھرکی وانگ بھوندے والاں دی بھنوالی وی کجھ بنی

تیکھی تھی گئی.....

جوان بوتیاں داسیک ودھ تے اُکرس بنڑیاں تاں اناں وچ اُبالے کھاندی وافر
توانائی نے وی آسوں پاسوں لمبے لاچھوڑے، اُستان دی چھت تیں اُچے، تیکھے تیکھے اسمان
ڈو ویندے، پرڈیکھن آلیاں دی دیدتوں اوڈھر.....

چنگی بھلی دیرایویں بگیاں اکھیں نال گردنیں بھنوانون توں بعداے ہوکدے
ساکدے جسم بے سدھ، بے جان تھی کراہیں ہک بے تے ڈھاندے گئے، اُملک شک دم
، اکھیں ٹوٹ کراہیں، آسودگی دے عمل وچوں گزر دے ہوئے.....

پگھر و پگھر تھے دول والے نے سکھ داسا گھداتے دل ہتھیں کون جھل
کراہیں، دھوتی دے پاند نال متھے توں ترم تے اکھیں وچ پوونڑوں والے تریڑیاں کون
پونجھن لگ پیا۔ اُتھ کرٹھ بیٹھے تے کئی کھڑے تڑے سو، سواسولوکیں نے وی کئی دیرتوں
آپڑیں جھلے ہوئے ساہ ولدے اندر ڈوچھکے، ہک بے کون ڈٹھاتے ول ڈر بھو تے تسلی
تپسی دے رلے ملے تاثرات دے نال، ایوں ہولے ہولے اُلاونڑاں تاں شروع کیتا پر،
ہک بے دے کناں وچ پھسکار مریندیاں۔ اُناں دیاں اکھیں وچ شاباشی وی ہئی، بھوپے
دی کاریگری تے قابلیت تے اعتماد دا ووت ڈیون سانگے کہ جینے اُناں دیاں ذالیں،
دھیریں تے بھینڑیں دے جُٹیاں تے ناجائز قابض جن بھوتیں کون تلہ دی شاپرڈسپ نال
ہیکل چھوڑیا تے کڈھ بھجایا۔

کجھ لوک تیکھے تیکھے بھوپے دے پیرمخن کون اُلرے جیڑھا آپڑاں تلہ پر دھرا
کرتے ساکدا بیٹھا۔ پر اُونے ایں طرحاں اگوں تے اُردی شکرگزار مخلوق کون اشارے
نال نیڑے آون توں ہنگن سانگے جھنڑک ڈتا، کیوں جو کم ہالی مکیا کتھوں ہا، ضروری

گانڈھے تاں ہالی ہن گنڈھڑے ہن۔ ہوکدے ساکدے بھوپے داساہ تھولا جیہا قابو وچ آیا تاں اوندی ہک کجھی شارت نال اوند اخاص باہنا، اوندے قد میں کون چم کراہیں اٹھیا تے بے سدھ پیاں نینگریں دے جسمیں کون اناٹومی دے کہیں ماہر طرحاں واری واری اکھیں ای اکھیں وچ ٹمکید، اناں دامطالعائی جائزہ گھنڈا، ولد اپھر کی مارتے خلیفے دے کنیں کون آچھڑیا، انسپکشن رپورٹ پیش کرن کیجے۔ ایں دوران لیہلوں و ہیندے بھوپے دی نیت آتے دل دی رفتار دا اندازہ اوندے دگرے ہوئے ڈھڈے شوکن پھوکن نال با آسانی لایا و نچ سکدا ہا۔

رپورٹ سنن توں بعد بھوپے نے آپڑیں خاص باہنے کون رتے کپڑے دیاں بیچ لیراں ڈتیاں، جیڑھیاں اُونے اُتھاں جن کھئیڈ بے سدھ تھیاں نینگریں وچوں بیچ دے کھنڈے ہوئے والاں دی لٹ نال بدھ چھوڑیاں۔ رتی لیر دا بدھیا و نچواں ایں گاہہ دا اعلان ہا جو اناں چوڑویاں نینگریں دے جن بہوں گراڑے ہن، ہالی بت وچوں نکلے کائی، اندرو اندری پکنا ماری پٹھن، ہووے ناں ہووے ہک کاڈھ بنی کڈھنی پوسی۔ اے رتیاں لیراں، چھڑیاں کپڑے دیاں تھگدیاں نہ ہن، لگدا ہا جیویں رتے ناگ ہن جہاں ڈنگ مار مار کراہیں اناں بیچ چھوہریں دے وارثیں دے منہ مایوسی دے لیپ نال پہلے ساوے پیلے تے ول کالے نیلے کر چھوڑے۔ پر اُوکرا ای کیا سکدے ہن، نویں کشال دی کھچل کنوں کرچی کرچی تھی کراہیں، کجھ تاں وسم تے کندھ نال لگ گئے تے کجھ ہک پاسے گُزی مارتے بہہ گئے۔

ڈوجھے پاسے اناں وارثیں دی خوشی ڈیکھن آلی ہی جہاں دیاں تریمتیں دے جسم جتاں بھوتاں نے بھوپے دے تلہڑ دی مہربانی نال واگزار کر ڈتے ہن۔ جو آناں دیاں کھلاں ہن جو ماندیاں نہ ہن۔ اناں آپو آپڑیں پیو آں، پنے تے بھرانما لکاں نے

کچھ خود تے کچھ بھوپے سیں دے خدمت گاراں دے منت تر لے نال، اناں نینگریں دیاں
جگھہاں بہیں بنڑاں ٹھہا آتے اُنیں کوں گھیل گھال کراہیں اُستان دے مخصوص حاٹے
وچوں باہر گھن و نجن لگے۔

اُستان توں باہر دارستہ وی بھوپے دی گدی دے اگوں تھی تے لگھدا ہا۔
اواٹھاں رُکدے، جھکدے تے بھوپے دے پیراں کوں چم کراہیں، پگاں دے
پلو وچ بدھے ہوئے چُر مُر نوٹاں کوں املک عاجزی دے نال ڈوہائیں ہتھ بدھتے
اوندے قدماں وچ رکھیندے اگوہیں تھی ویندے۔

مجمع کچھ بیاوی وَاٹلا تھیا..... ہُن اُتھاں صرف اوہے لوک نظر دے پے ہُن
جہاں دیاں نینگریں دے بُت ہالی توڑیں جتاں دے قبضے توں واندے نہ تھئے ہُن۔
اناں دیاں شکلاں تے آس، نراس، بھن تر وٹ تے وچھلا چو بھدی رلی ملی کیفیت ہئی
جیکوں کوئی ناں نہ ڈتا و نچ سگدا ہا۔ اُتھاں نہ جیون دی سیک ہئی تے نہ مرن دا ڈر بھسو۔ جبردا
رسہ گل وچ پاتے پھٹے تے جھولدے کھڑے ہُن، پرساہ ہا جونکلدا نہ ہا۔ دید ہئی جو ٹھار دی
نہ ہئی، دل دی دھیکل دی گنتری ہئی، جو مکدی نہ ہئی۔

کافی دیر توں بعد بھوپے سیں دے خاص باہنے ڈکھالی ڈتی۔ لوکیں دے سکے
ہوٹھاں دیاں روایاں، کچھ بیاں ای کاتی تھی گیاں۔ ہر کہیں دے اکھیں وچ ہکواہی چھک کہ
بھوپے سیں دا خاص باہنا ہُن کیا آہدے تے کیوں آہدے.....

بھوپے سیں دا خاص باہنا کچھ پر و بھرا تھی تے وڈے ماچے اُتے بہہ گیا تے وُل
اکھ دی شارت نال واری واری، ہک ہک کوں سڈ کراہیں پوری رازداری نال ڈسن لکیا جو
ہُن اگوں تے کیا تھیسے۔ خاص باہنے دے ولدے بھوپے سیں دے حجرے وچ و نجن توں
پہلے اتنا ضرور تھیا کہ اناں تا نگھ تنکھیندے لوکیں کوں، اُستان دے حاٹے وچ فرش تے بے

سندھ پیاں پنج ننگریں اچوں آپڑیں آپڑیں دے کول ونجن دی اجازت مل گئی کہ جہاں
دے بوتے ہن ولدے سروں مٹھر کن لگ پے ہن.....

ایویں لگدا پیا ہا جیویں کوئی بے معلوماں تماشے وال اودھر کھرتے آپڑیاں
پتلیاں کول کہیں نویں تماشے کیتے ہو لے ہو لے جگا ون دی کوشش کریندا پیا ہو دے۔ ایں
حالت وچ وی اناں سکھوائیں وچوں مہراں آپڑیں ہڈ قد، منہ مہاندرے، اٹھ اٹھان، سوہن
سوہنڑپ تے اکھیں وچ لہہ ونجن آلی کشش دے سبب املک سب توں انج تے نویکھی
ڈس دی پئی ہئی۔ اوندے نال کجھ زیادہ لوک نہ ہن۔ اوندی ادھ کھڑس اتے ایہو کوئی
تریہہ پینتری سالان دا ہک ننگر جیڑھا اپنی لائق کنوں اوند پئے وادھو لگدا پیا ہا۔ مہراں
دی سس استان دے ادھ کچے تے ادھ کچے فرش تے بے سندھ پئی مہراں دے پیراں
دیاں تلیاں ملیندی بیٹھی ہئی تے وادھو اتھوں کجھ پرو بھرا حاطے وچ ای اچے تھلے تے
بڑی ہوئی ہک کچی قبر دے تعویز نال ٹیک لائی فکرے اندیشیاں کنوں بے پرواہ بے سندھ
پیاں رناں کول تاڑی بیٹھا ہا۔

”وے وادھو آ..... کیا آہنے ہئی بیٹھیں، رن اے تیڈی، ایڈے آ، سر گھٹ
ایندا“۔ وادھو دی ماء کوشش کیتی جو پتر آہنے کول ہنکل کراہیں ولدے سروں گھر وچ
آپڑاں ادا اختیار بحال کرے جیڑھا جو وادھو اتے مہراں دے آپسی تھیڑیاں وچ کڈھائیں
اڈے اڈے تھی گیا ہا۔ بیا کجھ نہ نظریا تاں استان دے ماحول دے مطابق نال لاتی ڈنڈ
کوری وی ہک ڈوں واری کھڑکا چھوڑی۔

”پر کیوں..... میں کیوں ونجاں جتاں دی ماری کول“..... وادھو نے وی ماکوں
اول توں ودھ کھاؤرا تھی ہنکلیا..... ”میں کیوں پوواں چاتراں دی ایں کھیڈ وچ..... توں
بیٹھی نوی بی بی مہراں دی ہمدرد..... تھولی ایں توں“۔

”میں بٹھ گھتاں..... میں کیوں کراں ایندی داری خدمت، میڈی پیٹ جائی تھولی اے، نونہہ ای ہے ناں، کوئی دھی تاں کائنی۔ میں تاں آجائی ایویں ماجائی سمجھ نال آ بیٹھی ہم، ہن میکوں کیا۔ وادھودی ماء بھاگ بھری، مہراں دے پیر آ ڈھن چھوڑ کراہیں، منہ وانا، ہک پاسے تھی تے بہہ گئی۔

ایں توں پہلے کہ زہردی گندل وادھو منہ وچوں ول کوئی قہرز ہر کڈھیندا، بھوپے دا خاص باہنا یکدم ای اوندے سرتے آتے کھڑ گیا۔

”کون ہے ایں چھوہر دا ولی وارث“.....

”جی سیں جی حکم“..... اُدھ کھڑ بھاگ بھری ولدی اُنھی کھڑی تھئی۔

”مبارکاں تھی گیاں، بھوپے سیں تہا ڈی سُن ای گھدی اے“۔ بھاگ بھری دے منہ تے رونق آندی ڈیکھ تے خاص باہنا اوندے کن دے نیڑے تھی گیا..... ”فیصلہ تھے جواج رات بھوپا سیں تیڈی چھوہر دے جن کڈھن دا چلہ کر لسی۔ جن ہک ای کائنی، پورا آجڑ ہے آجڑ۔ موکھ رکھ میڈی تلی تے سوارو پے دی تے چھوہر کوں پچا چھوڑ اُوں سامڑیں جتاں والے حجرے وچ“۔

”سوے روپے دی موکھ“..... بھاگ بھری داوات پٹج گیا۔

”تاں نہ ڈے، مجبوری تھولی اے..... بھوپا سیں کہیں ہی چھوہر دا جن کڈھ چھوڑ لسی..... اتھ کرتاں پوری گلید پئی لاتی اے“۔ اے آکھ تے خاص باہنا ڈوجھے پاسے موندھی پئی چھوہر ڈوول تے اوندے وارثاں نال گالہہ مہاڑ کزن پئے گیا۔

”نہ سیں نہ، نراض نہ تھی میڈا سوہنا، میں ڈیندی آں موکھ تے ہتھ بدھ تے ڈیندی آں۔ آج رات میڈی چھوہر دا چلہ تھی گیا تاں سوائی وی ڈیساں..... اے گھن سوا روپیہ..... ہے تاں بھانج پر ہے پورا..... پورہیا کر کرتے کٹھے کیتن“۔ بھاگ بھری نے

خاص باہنے دے اگوں ول تے کجھ ایس طرحاں منت زاری کیتی جو اُو اُوندی گاہہ تے کھو
 کزن تے مجبور تھی گیا۔ بھاگ بھری نے گھگھرے دے نیفے اندر ٹیک طرحاں پھسائی
 کپڑے دی پک چھوٹی جہی گتھلی کھولی تے اوندے وچوں بھانج کڈھ تے پک پک آنہ
 مگن کراہیں خاص باہنے کوں ڈیون لگی۔ اوند اپڑ اوئیں دا اوئیں تھلی تے بیٹھا کاوڑ آلی
 حیرانگی نال اے سبھ کجھ تھیندا اڈیدھا بیٹھا۔

کچھ لکھے بعد مہراں کوں جتاں والے نجرے وچ پچا ڈتا گیا۔ اندر دا ماحول کجھ اتنا
 ڈرا کلاہی جو بھاگ بھری اگر بتی تے ڈھوپ سندور کوں دکھا کراہیں تیکھے تیکھے پھٹھے پیراں باہروں
 نکل آئی پر اے ڈوہیں چیزاں اُتھ جران کیتی بیٹھے باہنے کوں ڈیون ول وی نہ بھلی جیندا دیہہ
 برابر جتھ وی اُوں ڈردا حصہ ہا کہ جیڑھا ڈیوے دی لاٹ دے کباٹ نال چار پھیر دیاں کندھاں
 تے کھنڈیا ہو یا ہا۔

ڈوجھے پاسے مہراں دی حالت وی کجھ عجیب جہی ہئی۔ اکھیں کھلیاں ہن پر دید نہ
 ہئی۔ نبض ٹپوڑے لائی پئی ہئی پر بت وچ جان نہ ہئی۔ ہتھ جھ رکھ ڈتے، اُتھائیں ہن تھئے۔ پیر
 جھ دگیر چھوڑے، اُتھائیں لاتھے ریہے۔ آسودگی اندروی۔ کتھائیں نا آسودگی دا جلول ہاتے بے
 معلومی اچوی ہت دے ریٹے ریٹے وچ مٹھی مٹھی پھر کاردا کارن ہئی۔

رات نے پہلے پہر وچوں نکل کراہیں ڈوجھے پہر دی گنڈی کھڑکائی تاں نجرے دے
 اندر اتے باہر دی خموشی ہئی وی ڈوڑی تھی گئی۔ جتاں والیاں چھوریں دے ”ولی وارث“ سارے
 ڈنہہ دی کشال توں بعد جھ جالھی اُتھائیں کسرتج مسرتج گئے۔ ایس آن وچ بھوپا آپڑیں بیج
 تھی چیلیاں دے نال ولایتی شراب دے نشے وچ کہیں ساہن آلی کار جھولدا ہو یا ایس طرحاں
 اُتھاں آن پہنچیا جو اوندی سچی بانہہ پک چیلے دی گئی وچ تے کھسی ڈوجھے دی۔ اُستان دے
 برآمدے وچ پالے کنوں کمبے تے بندر کنوں گھلاں کھانڈے ہوئے ملنگ نے بھوپے دی
 مخصوص بو سگھ کراہیں گھلاں گھلاں وچ ای دھمال پاوئی شروع کر ڈتی۔ اوندی گئی وچ لکے

ہوئے کٹھے، قلابے آتے مڑکیاں سمیت پیراں وچ بندھے ہوئے گھنگر وَاں نے اپنی جھنکار نال،
 ماحول کوں کبا چھوڑیا۔ مہراں دی سس نے وی ادھی نندر وچوں جاگدے ہویاں اکھیں کھول
 چھوڑیاں پر پتہ نی اے بھوپے نال عقیدت دابارہی یا اپنی مطلب براری دی مصلحت جو اوندیاں
 اکھیں وُلدے سروں اکھیاں بویاں جو ہولے ہولے نونج گیاں۔

جیویں جو بھوپا نجر بے وچ وڑیا، ملنگ دی دھال اُتھائیں تم تھی گئی تے اُونک دَم تھی
 کراہیں وُلدا اپنی جا وچ گُسر گیا۔ جنیں ویلے جو سارے چیلے اُتھائیں برامدے وچ ہک ڈوجھے
 دے سامنے پکتھی مارتے آپڑیاں آپڑیاں چلماں وچ چرس والا تماخوں بھرن بہہ ریہے۔ آپڑیں
 آپ توں بے سُدھ پئی مہراں دے پھیر لیہلوں و پیندے بھوپے نے چکر لاؤنزیں شروع کر
 ڈتے۔ نا آسودگی دے جلول نے مہراں دے مُوتے وچ اکجھی آتش سُوری جو اوندیاں لبیاں نال
 بھوپے دی شافت تاں وُدھی سو وُدھی پر نشہ وی ساراوان و نیند ا گیا۔ جگہاں وچ کانبا پیتاں اُناں
 وچ ساہ نہ رہ گیا۔ اُونے تکھے تکھے دھوتی دی ٹیگ وچوں بکی بوتلی کدھی تے ڈکدے ہوئے
 ہتھاں نال منہ کو چالاتی گجھ ایس طرحاں جو لیہلوں تے شراب رَل کراہیں کاک ٹیل بن گئی۔

بھوپا! انساناں دے اُون گروہ دانما سندہ ہاجیز ہے کائنات وچ موجود حُسن دی پرستش
 نی کریندا، اوندے واسطے روند اپنیدانی، ٹھڈے شکارے نی بھریندا، شاعری نی کریندا، موتی جیہے
 لفظاں نال سدگار پنگارتے کہانیاں نی لکھدا، ہجر دیاں لبیاں راتیں وچ جاگ جاگ تے محبوب
 دی سِک وچ لُکھ لُکھ نی مُردا بلکہ اپنی قبضہ گیر آتے تصرف پسند فطرت تے اوندے نتیجے وچ پیدا
 تھیوں والی کینگی دی موثر قوت نال ہر شے کوں پہلے اپنی مُٹھ وچ گھسن آونزاں تے وُل کاٹھ
 کباڑ بنزاؤ یونزاں اپنا حق سمجھدے۔

کچھ دیر بعد نجرے دادروازہ کھلیا۔ ٹکیاں ہویاں تَاں تے آپڑیں دیگڑے جیڈے
 ڈھڈا بار چا کراہیں بھوپا باہر نکلیا تے پھیر کھنڈے ہوئے اندھارے دے وڈے گھم گھم وچ
 ہولے ڈاڈھے پرو بھرا تھیند ا گیا۔ چرس دے نشے وچ دھواں دھواں تھے صف بند چیلے جیز ہے

پہلے کنوں ڈر گھلن دی تاگھ وچ بیٹھے ہن تھے، کہیں نہر آلی کار نچھٹی مارتے اٹھے تے سارے دے سارے ہک دم نجرے وچ پہہ گئے دجھ بھوپے دے ادھ چبولیے ہوئے مہراں دے بت کون ہالی بیابوی کاٹھ کباڑ تھیونزاں ہا۔

آندے ڈ۔ نہہ دی سویل مہراں کیجے اُن سوئی آسودگی داسنیہا گھن تے آئی۔ اُدہ اٹھن چاہندی ہئی پر پورے بت وچ کتھائیں کجھ ٹرید اپیا ہاتے کتھائیں کجھ کھنڈ اپیا ہا۔ کہیں زلزلے دے لکھ و نجن توں بعد دی کیفیت ہئی پردھیمے دھیمے، مٹھے مٹھے درد وچ گھلے ہوئے سُرُور دے نال، اے احساس ڈوائے بغیر جو ایں کیفیت دامرکز کتھاں ہے۔ عجیب جیہا احساس ہا کہ جیویں ہک ہک مسام وچ تازگی آتے مستی واڑ ڈتی گئی ہووے پر وُل دی ایں مستی وچ ہک آلس جنی ہئی، ہک تھکیرا جیہا ہا جینے اوکوں اصلوں گھبیل بنزا چھوڑیا۔ فاقیاں دے مارے کوں ایندے نال کیا جو بھو جن حلال ہئی یا حرام، کچا ہئی یا پگیا، پروتھا ہئی یا تازہ، بس پیٹ بھر جتنا چاہیدے۔ کیوں جو بگھ داناں تاں کوئی مذہب ہوندے تے ناں ای اے اخلاقی تے سماجی قدران دی جکڑ بندی وچ آسکدی اے۔ بگھ دا اپنا عقیدہ تے آپڑیاں قدران ہوندن۔

مہراں چکھلی رات دے چلے کنوں بے خبرتاں نہ ہئی پر لالعلق ضرور ہئی۔ اوکوں وی کجھ کجھ یقین تھیون لگ پیا ہا جو واقعی کہیں جن نے اوندے وجود کوں اندروں پکنا مار یا ہو یا ہاتے ہن اُداوں پئے وچوں آزاد تھی ہلکی مٹھل تھی گئی اے۔ ہالی اُدا ایں نویں سویل دی گھبلان وچ ای ہئی جو اوندی سس نجرے وچ آن وڑی۔ مہراں پہلے تاں ٹھہر کی پر جیویں جائس جو اُوبھاگ بھری ہے، اُونے کھل تے اپنے چہرے کوں ڈوہیں ہتھاں نال لکا گھدا۔

ڈھلدی عمراں دی کا پٹ آتے جہاندیدہ بھاگ بھری نے سکھ دالمبساہ گھدا تے بھوپے دے خاص باہنے کوں شکر گزاری دی سوائی ڈیون کیجے مٹھے پیراں نجرے وچوں باہر نکل آئی۔

(16)

تلسی دی شادی کوں ترے ڈے نہہ باقی رہ گئے پر اوندی عجیب جنی ضد دے
 پورے تھیون دا کوئی امکان نہ دور تے نہ نیڑے۔ جتنا وی ڈاج پہلے دا تیار پیا ہا اتنا ای
 راہون ڈتا گیا کیوں جو باقی جو کجھ وی ڈیونزاں ہا کوشش ایہا کییتی گئی جو حالات کوں ڈیدھے
 ہوئے سھوز پوراں دی شکل وچ ہووے۔ وری داتاں نہ کہیں کچھیا تے نہ کہیں تقاضا کیتا۔
 ڈاج ای سنھج ونجے تاں وڈی گالہہ۔ اویں وی سوڈھی کوں غرض مال نال ہی تے یاؤل
 چھوہر دی جوانی نال۔ وشنو لکن تاں نہ کہیں آل دا تے نہ کہیں قال دا۔ اوڈے تلسی وی
 جانزدی ہی جو وشنو تاں گھوٹ چھڑاناں دا ہوسی، ایں گالہوں اُونے لیبھلوں وپندے
 سوڈھی کوں ہمیشاں کیے نامراد رکھن کیے آپڑیں کنوار بنزن دیاں ساریاں سکاں تے
 مراداں فیاض نال جوڑ بکائی بیٹھی ہی۔

معاشرتی جبر نے اناں ساریاں کرداراں کوں گٹھا کرتے ایں طرحاں ہک
 دھاگے وچ پوچھوڑیا ہا جو نال نال چکے ہوون دے باوجود او ہک بے کنوں کنی کنی کوہ دور

آتے انجو آنج ہن۔ وشنو تلسی دا گھوٹ ہووون دے باوجود گھوٹ نہ ہاتے فیاض گجھ نہ ہوندے ہوئے وی تلسی داسب گجھ۔ ایں ازی تگن وچ پک عورت نے جیڑھا مقام تے مرتبہ ڈوں مرداں دالیک چھوڑیا ہا، اڈو وہیں اوندے توں املک ان سو نہیں، اصلوں بے خبر۔ ایندے نال نال جیڑھا رشتہ آندے ڈ۔ نہاں وچ تلسی تے سوڈھی دے درمیان ٹھہن تے رادھی تے سوڈھی دے وچ ٹرٹن ویندا پیا ہا، اڈوں اڈرتیہے کہیں سُدھ سنیہے دے بغیر وی جان چکے ہن لیکن نہ تاں پک بے کوں جنڑا واسکدے ہن تے نہ الواسکدے ہن۔

اوں ڈ۔ نہہہ پھلے پہر پک اہجھا واقعہ تھی و ہانزاں کہ جنیں توں بعد تلسی کوں ایویں لکیا جو قدرت نے اڈوں فیاض دا ڈیونزیاں دار ہووون توں بچا گھدے۔ تھیا ایں جو بہاول پور وچ حکیم رام لعل، اوندی ذال رادھی تے سانڈھو سوڈھی مل دامشتر کہ مسات تے ملیر بھگوان داس مکلا گیا۔ اوندی ارٹھی کیوں جو رات کوں چو نزیں ہی، ایں گالہوں اناں سہرا ایں دا بہاول پور و نجزاں وی ضروری تے رات راہونا وی۔ تلسی ایں گالہوں نہ وچ سکدی ہی جو مینڈھی گھلن پاروں سونزاں وچ بیٹھی ہی۔ پہلے تاں اے وی سوچیا گیا جو شادی دی ترخ اگوں تے کر چھوڑ تیجے پر سکھے ایں گالہہ دے حق وچ ہن جو گل کوں پتہ نی کیا تھیوے، ایں گالہوں چنگائی ایندے وچ ہے جو بغیر کہیں ڈھول ڈھمکے دے سادگی نال ست پھیرے کرا چھوڑ یجن۔ بہاول پور روانہ تھیون ویلے ڈوں نوا یعنی کوں گھر دے اندر سمن دا پابند کیتا گیا تے گھر دے باہر ڈیڈھی وچ نگرانی کیتے سب توں اعتباری ملازم فیاض کوں مطب توں سڈا گھدا گیا۔ باقی تلسی دیاں اوسہیلیاں جیڑھیاں چکیوں دی رات کنوں روز ڈھوکی تے آن باہندیاں ہن، اناں کوں آکھ ڈتا گیا جو رات بے شک تلسی کول ای آن سمن پر اناں ڈ۔ نہاں نہ تاں ڈھوکی و جسی تے نہ کوئی ٹخن گاؤن تھیسے۔

فیاض آیا تاں بڈھی نوا سمن نے اڈوں ڈیڈھی وچ گھٹ وچھا ڈتی تے ویندیاں

ہو یا آکھی گئی جو کچھ لوڑھ پوڑے تاں دَر دی اندر لی گنڈی کھڑکا ڈیویں تے رات کوں سُس
تاں بے شک پر ذرا ہوشیار۔ فیاض ڈیڈھی وچ آتے کیا بیٹھا اوندے سامنے کچھ مینے پہلے
دیاں اوساریاں یاداں ایں طرحاں ہک ہک کرتے اکھیں دے اگوں آون پئے گیاں
جیویں جو احمد پور دے چوک والے منڈو وے وچ بہہ تے کوئی فلم ڈیڈھا بیٹھا ہووے
۔ اُوکوں اُوڈ۔ نہہ یاد آیا جڈن جو اُونے پہلی واری ایں ڈیڈھی وچ کھڑتے ہک گرولی تے
ماسلی چھوہر کوں چکھوں مُر مُر تے ڈیڈھے ہوئے اُگی تے بھج دے ڈٹھا ہاتے دل ایں
طرحاں ہوش اچوں نکلیا جو دیرے نواب توڑیں پیدل ای ٹر دا گیا تے پتہ اُون ویلے لکلیا جو
جئیں ویلے عید گاہ آگئی۔

اُو ایں گالہہ تے وی حیران ہا جو اوندے بعد اُوکئی واری حکیم صاحب دے گھر آیا
پر نہ تاں اُو چھوہر نظری تے نہ ای اُونے اوندے بارے کچھ سوچن دی کوشش کیتی۔ شاید
ایں گالہوں جو اُو گرولی چھوہر حکیم صاحب دی دھی تلسی ہی۔ حکیم صاحب دا شاگرد اُتے
ملازم ہوندے ہوئے اُو اناں دی گھر دی عورت بارے کوئی سوچ کیویں رکھ سکدا ہا۔ لیکن
اُن فیاض کوں ایوں لگدا پیا ہا جو اُو حکیم صاحب دی شاگردی تے ملازمت دی اخلاقیات دی
وکیڑ وچوں باہر نکل چکے۔ اے احساس کیویں اوندے اندر پیدا تھیا، ایندا جواب خود
اوندے کول وی نہ ہا۔ شاید ایں گالہوں جو ریاست دے بدلے ہوئے حالات وچ ہک
ہندو ہوندے ہو یاں حکیم صاحب دا اتھرا ہونزاں ہر آون والے ڈ۔ نہہ نال مشکل تھیندا ہندا
ہا۔ ہک شاگرد ہوون دے سانگے تاں اوندے تے اے فرض ڈوڑا تھی گیا ہا جو اناں
حالات وچ اُو حکیم صاحب تے اناں دے گھر بار دا پہلے کنوں زیادہ خیال کرے لیکن حیرت
ہئی جو اوندے ذہن وچ تلسی دا خیال چچلا بن تے کتھوں آون لگ پیا ہا۔

گھر دے اندروں ڈھیر ساریاں چھوہریں دے اُچے اُچے نچکیاں دی آواز نال

فیاض وی سوچاں توں باہر نکل آیا۔ اونے چار پھیرنگا پھنوائی تاں ہک تنگ ڈیڈھی وچ خود کوں سُتا ڈیکھ تے اوندنا ہاں اوکھا تھیوں پئے گیا تے اوکھنڈے توں اٹھی تے دردے باہروں نکل گیا۔

اوڈے اندر کمرے وچ تُلّسی کوں چھی ست سہیلیاں وریڈھی بیٹھیاں ہن۔ ڈھوکی نہ ہوون دے باوجود لطیفے سُزاسُز اتاڑیاں تے نچکے۔ نوا مینی وی نال بیٹھیاں ہن تے ول ول اُناں کوں ہنکیندیاں بیٹھیاں ہن جو تھولا ہولے نچکن، ہمسائے کیا اکھین جو ایڈے نیڑے دے رشتہ دار دی مرگ ہوون دے باوجود تُلّسی دامکلا واتاں اگوں تے نی کیتا گیا پر نچکے پناخے تاں نی ٹھاہندے ناں۔ چھوہریں نوا مینی دی گالہہ کتھوں سُز دیاں ہن، تہوں نچکے وی او مین گلدے ریہے تے تُلّسی نال بیٹھیاں بیٹھیاں شرارتاں تے کھڑاند بازی وی۔ تُلّسی پہلے تاں ہاں ہوں کرتے سہیلیاں نال جُوی رہی پر جوں جوں وقت گزردا گیا اوندنا مزاج چوچو اتھیند گیا۔ ایڈیاں ساریاں سہیلیاں تے اُناں دی کھل مذاق تُلّسی کوں ہک اکھ نہ بھاندی پئی ہئی۔ او اُج سویرے تیں سوچ نہ سکدی ہئی جو اُج دی رات ایں کبے گھر وچ فیاض ایں طرحاں وی آتے سُم سکدے۔ بھاویں جو او ڈیڈھی وچ ہا پر ہاتاں ایں گھر وچ۔ تُلّسی کنوں ہن برداشت نہ تھیند اپنا ہا جو کیوں سہیلیاں کنوں جان نہنڈو دے جیرھیاں آپڑیں گھروں اُج دی رات تُلّسی کول گزارن دی موکل گھن تے آیاں بیٹھیاں ہن۔

رات دا پہلا پہر گزریا تاں تُلّسی دے دماغ دا چچلا وی ودھدا گیا۔ آخر تک تیں تھی تے او نے سہیلیاں کوں آکھیا جو او آپڑیں آپڑیں گھراں کوں و نجن، سب خیراے، آپڑیں گھر کدھ دا ڈر۔ ماسیاں نوا مینی وی دس پیاں تے باہروں ڈیڈھی وچ جو ان وی سُتا پے۔ تُلّسی دے ول ول آکھن دے باوجود چھوہریں نے ویندیاں ویندیاں گھنڈ گھن بیالا

ڈماتے جس ویلے اوونجمن لکیاں تاں تلسی اناں کوں مُکھاؤن دے بہانے فیاض کوں
 ڈیکھن کیے ڈیڈھی توڑیں ٹر آئی۔ چھوہریں دیاں کھلاں ویندیاں توڑیں وی مگن دانان
 نہ گھندیں پیاں ہن۔ اوڈیڈھی وچوں لنگھ تے دروازے ڈوونجمن لکیاں تاں سٹا ہویا فیاض
 اٹھی کراہیں تکھے تکھے کندھ والے پاسے منہ کرتے کھڑ گیا، اوں ویلے تیں کہ جے تیں
 یگیاں چھوہریں لنگھ نہ گیاں۔ تلسی وی دلان تے ڈیڈھی دے درمیانی رستے وچ کھڑ گئی۔
 دل اوندا ایں طرحاں ٹھا کے مار مارتے ٹر دا پیا ہا جو جیویں ہنزیں سینہ پھاڑتے باہروں آن
 پوسی۔ آپنی منزل کوں اتنا نیڑے ڈیکھ تے اوندے ہتھ پیر ٹھہر گئے تے بت وچ کہیں جا
 وسما تے۔ کتھامیں تھوڑا کٹ شروع تھی گیا۔ ایں توں پہلے کہ اوں اگو نہی تھیدی، بڈھڑی
 نواٹن نے چکھوں ہنکل مار چھوڑی جو آبی بی سونزاں توں بعد ننگے سرتاریاں دی چھاں تلے
 نی کھڑیندا، رکھ ہوندی اے۔ تلسی کوں لکیا جو کتھاؤں دوروں آؤن والی آواز نے اوندی
 منزل کھوٹی کر چھوڑی اے۔ چکھوں مُڑتے ڈٹھس تاں بڈھی نواٹن اوندے سرتے کھڑی
 ہئی تھی جیڑھی تلسی دا ہتھ پکڑ کراہیں اوکوں اندر کمرے ڈوگھن گئی۔

کمرے وچ وونجمن توں بعد تلسی دا دل کریندا پیا ہا جو دھاڑاں مار مارتے ایں
 طرحاں رووے جو فیاض آپ کوں آپے اوندے کمرے ڈو چھلکیا آوے تے او خود اوندے
 پیراں وچ بہہ تے سھو حال کھول سناوے۔ اوڈے جو اوندے کیس طرحاں اوکوں آپڑیں
 اندر دی عورت دانو بھی منے۔ اوڈے جو عورت دا پیار کیا ہوندے تے او پیار کریندی کیکوں
 ہے۔ او، جیندے نال ماہیو اوکوں زورے مسائیں پریندن یا او جیکوں او خود آپڑیں جسم
 آتے آپنی روح دا حاکم من گھندی اے۔ اے سوچ کراہیں تلسی دیاں اکھیں وچوں ہنجوڑ
 آیاں۔ بڈھی نواٹن نے تلسی دیاں اکھیں وچ ہنجوڑ ٹھے تاں پریشان تھی گئی۔

”اماں... نہ تھی مٹھی، ہر چھوہر نے ہک نہ ہک ڈنہہ پرانے گھرتاں وونجواں

ہوندے... ہاتے جے توں ڈریں تاں اُساں ڈوہیں اتھائیں سُم پیوں“
 ”نہ نہ.... نی لگدا میکوں ڈر... میں اندروں کنڈا مارتے سُم پوساں تے تَساں
 دی نال والے کمرے وچ وَنج سُموں“.... تلسی نے بوچھن دے پلو نال آپنے ہنجو پونجھ
 چھوڑے۔

”اماں سوچ گھسن.... کل کوں حکیم صاحب آتے رنج نہ تھیوے... اُساں
 تاں غریب رناں ہئیں، پھپھڑی کمبدی اے تیز ڈرے اے کنوں“.... چھوٹی نوا سن ہتھ
 بدھتے کھڑگنی۔

”میں جو آہدی پئی آں.... نی لگدا میکوں ڈرتے نہ حکیم صاحب رنج تھیں،
 وَنج سُموتے میکوں وی سمن ڈیو“.... تلسی بیر پٹکا تے کاوڑ نال بولی تاں اُوڈوہیں کمرے
 وچوں باہر نکل گیاں۔ تلسی داہاں اوکھا تھیا تاں اُونے کمرے دا دروازہ اندروں چا بند کیتا
 تے پٹنگ تے موندھی ڈھے و لدے سروں ڈسکن پئے گئی۔ اُوکوں سمجھ نہ آندی پئی ہئی جو
 اے رُو وَن ڈکھدا ہے یا خوشی دا کہ اُوکتے ڈنہاں دے کشالے تے راتیں دے جگاریاں
 توں بعد اخیر آج فیاض کوں ملن کیجے ویندی پئی ہئی۔

اے خیال آندے سارا ای اُونے جلدی جلدی آپنے بہت توں چیکوں کوں سنے
 بوچھن نال پونجھیا تے بے کپڑے پا کر اہیں منہ متھے کوں شیشے وچ ڈیکھن لگی۔ کئی ڈنہاں
 دی بھجدی پئی تلسی شیشے وچ خود کوں وی ادپری ادپری لگی اتکھی کنوار طرحاں جیندے جسم
 دی اصلی خشبو تازی تازی ہمبدی پئی ہوندی اے۔ میندی، چیکوں، گلاب دا عرق، بید
 مُشک کیوڑہ، ہلدی تے سیندور سونزیں بیٹھی کنوار کوں کوئی نویں خشبونی ڈیندے بلکہ جوان
 چھوہر دی آپڑیں خشبو کو جگا ڈیندن۔ اُو خشبو جیرھی جو اتاں کوں پہلے گالہا تے ول چھتا کر
 ڈیندی اے۔ اُو خشبو جیرھی ہاڑ دی شام کوں بکروی ٹھڑی دیاں مہین پھینگاں دے تسی

بھومیں تے ٹرکانال اکھ بھلندی اے۔ ٹلسی نے وی اے خشبو محسوس کر بندے ہو یاں نگ
نال لمبا ساہ گھداتے ول ایندے ہو ون دے یقین نال شرما تے رہ گئی۔ شیشے نال اکھ ملاونا
اوکھا تھی گیا ہا۔ اے خشبو کہیں تخلیقی عمل دا کاٹھا ہئی اؤں خشبو طرحاں جیرہی الویائی زن
دے بُت وچوں وی اؤن دے پنچویں چھیویں جیہاڑے آون لگ پوندی اے۔ اے اولخط
ہوندے کہ جنس ویلے عورت ویسم دیاں ساریاں تکلیفاں بھل کراہیں ولدے سروں آپڑیں
پے وچ اؤہا کشش محسوس کر بندی اے جیرہی جو پہلی واری پیٹ تھیون تے محسوس تھی ہئی۔
ہر سال اوکھیاں تھی تے بال جماؤن والیاں عورتاں وی اؤجو ان دی وانی وونجن ڈیندیاں
جیرہا جو ہر سال اناں کوں گھن تھیون تے لائی رکھیندے۔ اے محبت کتھائیں اؤں تخلیقی
عمل وچ بھرویں معاونت دی ڈت ہوندی اے جیرہا جو قدرت نے ہر جنس دی مادی کوں
عطا کیتا ہوئے۔ کیا ذوال ہے جو اساں عورت دے اگلی نسل کوں جماؤن دے ایں فطری
فریضے کوں شافت جیہا گھیا ناں ڈے کراہیں معتوب بنزا چھوڑے۔

ٹلسی نے فیاض ڈو وونجن کیتے گنڈی کھول تے پیر وروچوں کدھن دی کوشش
کیتی تاں ایوں لکيا جو اوندے ڈوہائیں پیر کئی کئی من وزنی تھی گراہیں ایں طرحاں بارے
تھی گن جو پون دے ای کائی۔ اؤنے اک تے باہر کو کیتی تاں نواکئی داہکا جیہا بلارا
محسوس تھیا۔ ٹلسی زچ تھی تے ولدی پلنگ تے ڈرب تھی۔ اوندے پیر ولدے ہلکے بھل۔
رات دا ڈو جھا پھر مکھاون لکيا تاں ٹلسی نے ہک واری ولا باہر جھات پاتی۔ کوئی الا ابجھانہ
ہا جیکوں الا اکھیا وونج سکیدا۔ اؤنے ولا گنڈی کھولی تے ہولے ہولے پیر چینی کمرے
وچوں باہر نکلی پر پیر ہن وی اؤمیں بارے بھک۔ پون کوں نہ آندے پے ہن۔ ٹلسی
واسطے اے موقع زندگی دا آخری موقع ہا کہ جیندے سبب اؤ آپڑیں وجود دے آپڑاں ہو ون
دا ثبوت ڈے سکدی ہئی۔ ورنہ کون جانز دا ہا جو اوند اے جسم ڈوں ڈ۔ نہاں بعد کیندی کیندی

قبضہ گیری وچ ہوسی۔ ٹلسی کنوں پیر نہ پچوے تاں اونے پیراں کوں ڈیڈھی ڈو گھیلنا شروع کر ڈتا۔ چار پھیرے کہیں دے ساہ گھنن دی آواز وی نہ ہئی پر ول وی اوندے کیجے کمرے کنوں ڈیڈھی توڑیں ترے گھٹاں دا پندھ کوئی صدیاں دا پندھ تھی تے رہ گیا۔ ٹلسی دے اندر بلدی بھاء دے سچ تے دھونی طرحاں دکھدے ساہ دے باوجود اوندائنت باہروں برف آلی کار ٹھڈا تے مکدے جیٹھ دے ہنالے وچ وی پالے کنوں تھڑکدا ہویا۔ ول وی او چھوہر کہیں نہ کہیں طریقے ڈیڈھی توڑیں اپڑای گئی کہ جھہ فیاض اصلوں بے سدھ، بے سرت سٹا پیا ہا۔

ٹلسی کوں سمجھ نہ آندی پئی ہئی جو کیا کرے، کیا آکھ جگا وے فیاض کوں۔ کیا اوکوں پتہ ہوسی جو اے چھوہر آپڑاں سمجھ کجھ اوں توں وار بیٹھی اے تے ہن محض ایس ہک پہرات دے وصال دی آرد اسی ہے۔ کیا اوندے نال ونج تے سم تھیوے یا اوندے بناؤن وچ لگے سینے کوں رنج رنج پٹھیں بیٹھی۔ اوڈوں ترے قدم ودھاتے اوندی سر ہاندی ونج کھڑی تے آپڑیں کنبدے ہوئے سچے ہتھ کوں فیاض دے سردے وگرے والاں وچ پھیریا جیڑھے آپس وچ گنجرے پے ہن۔ متاں وال پٹھن تے او جاگ پو وے۔ ٹلسی نے ہتھ چا گھدا۔ حالانکہ چاہندی ہئی جو فیاض جاگے۔ او اوندے پاسے کنوں ول تے پائی تے باہون لگی تاں پائی گڑک پئی اوندے بار نال۔ فیاض نے پاسا ولا یا تاں ٹلسی پیراں کنوں ول گئی۔ ہمت ای نہ پوندی پئی ہئی اوکوں جگا ون دی یا اوندے نال باہون دی۔ ڈو جھہ پاسے اے ابا لہ وی جو رات دا تھیکڑی پہر شروع تھی گئے اتے اے خوف وی دامن گیر جو نوائینی وچوں کوئی جاگ تے اڈے آگئی تاں کیا تھیسے۔

تھیکڑ ہمت جواب ڈے گئی تاں ٹلسی نے فیاض دی پواندی کنوں ڈیڈھی دے پگے فرش تے بہہ کراہیں ڈوہیں ہتھ اوندے پیراں تے چار کھیونس۔ فیاض دی جاگ نہ تھی

تاں تلسی نے پاگلاں آلی کاراوندے پیراں کوں مَخداں شروع کر ڈتا۔ فیاض اُجن وی گھوگھ نندر وِچ ہا۔ تلسی پیر چم چم تھکی تاں منہ اوندے پیراں تے چار کھنئیں۔ مایوی حدتوں وِدی تاں اُکھیں وچوں، بنواں دی برسات شروع تھی گئی۔

فیاض دے پیراں تے گرم گرم پانی دے نکلے نکلے تریڑے ڈٹھے تاں اُوکوں بندر وِچ ای کہیں دے ہوؤن دا احساس تھیا۔ اوندے پیراں کوں اُمر ادا اتوں تے پھکیا تاں ایویں لکیا جو اوندے پیر کہیں دے کولے کولے ہتھاں دی وٹھ وِچ ہن۔ اوندی جاگ تھی گئی لیکن اُوہہ ماری ستیارہ گیا۔ فیاض دا دماغ تکھے تکھے گویڑ کریندا پیا ہا جو اے کون تھی سکدے۔ جووی ہے کوئی جن ہے دشمن نی تھی سکدا۔ گھر وِچ تاں صرف ترے عورتاں ہن، ڈوں نوا سینی تے ترے تھکی تلسی۔ ایڈے کولے ہتھ نوا سینی دے تاں نی تھی سکدے، تاں کیا اے تلسی اے۔ پر تلسی کیویں تھی سکدی ہے، اوندی تاں ڈوں ڈ۔ نہاں بعد شادی ہے۔ تھی سکدے تلسی بی بی دے سہیلیاں وچوں کوئی اتھ رہ گیا ہودے۔ اے سوچ سوچیندے اوندے پیراں کوں ول اتوں تے کھسکا یا لیکن کولے ہتھاں دی پگڑا ایڈی کولی نہ ہئی۔ اتنا تاں فیاض کوں وی یقین تھی گیا کہ اے چھوہر جووی ہے، چاہندی ایہو ہے جو اُو جاگ پوے۔ لیکن جاگن دے بعد کیا تھسی، ایندے امکانات بارے فیاض وی ایڈا بھولا کا سنا ہا۔ گن منجھ باقی اتنی رہ گئی ہئی جو اُو اٹھی باہوے یا ایویں مھسو ماری سنا راہوے۔

عجیب گھان وات آگیا ہا فیاض وی۔ اٹھی باہندے تاں نمک حرامی تھیدی ہئی تے جے سنا راہندے تاں اپنے اندر دے مرد کنوں شرمساری۔ کیا جواب ڈیوے اُوکوں جیڑھا پہلے ای اوندی شرم حیاتوں طعدیاں وات ہاپیا۔ حیلہ بہانہ بھاویں جووی ہا پر حق گالہہ تاں اے ہئی جو تلسی پہلے ڈ۔ نہہ کنوں کہیں تھوئے آلی کاراوندے ہاں وِچ پڑی ہوئی

ہی۔ بھلی نہ ہوئی۔ بے اے چھوہر ٹلسی ہے تے اُج خود اوندے پیراں وچ آن بیٹھی ہے،
 تاں ول ہک بلوچ کیچے اٹھن ای بندے، سمن کاٹا۔ ایں گالہوں جو گل کھیں ڈنھی ہے۔
 لیکن ایندے برابر ہک بیا گویڑ اٹھائیں دا اٹھائیں زٹ ماری پیا ہاتے اُوہی حکیم صاحب
 دے اعتبار دا۔ بے اُو اٹھی بیٹھا تاں لعنت ملامت کھبے اوندے تاں نہ آسی، پوری بلوچ
 قوم تے آسی۔

ایں دوران چھوہر دے کولے کولے ہتھاں دا جلول اوندے پیراں کنوں تھیندا
 ہو یا پورے بت وچ رکھنڈن شروع تھی گیا۔ مستی دی ہک راند ہوئی جیکوں چھیکڑی کھیڈ
 بناون کیچے فیاض دے سارے جسم دا ہک ہک ریشہ آپی جاتے دھرتال تاؤن کوں اباہا
 محسوس تھیندا پیا ہا۔ فیاض نے بہوں کوشش کیچتی جو اوندے ہوش حواس اونداسا تھ نہ چھوڑن
 پر اُکھیں دے اگوں آون والے شیشیاں کوں کجھ دیر بیا روکی رکھن اوندے دس وچ نہ رہ گیا
 ۔ نہ فیاض کوں اے پتہ جو اُو کون ہے تے نہ اے جو کجھ ہے۔ چھیکڑی احساس ایہو ہا جو
 ہک گرولی تے کجھ کجھ ماسلی چھوہر اُوں ڈومڑمڑ ڈیدھی، آپڑیں پکھوں پکھوں آون دیاں
 شارتاں کریندی، ڈیڈھی کنوں گھر دے دلان ڈو بھجی پئی ہے۔ فیاض ڈھیر دیر نہ ٹھہار سکیا
 اُتے اوندیاں شارتاں دے جواب وچ اوندے پکھوں پکھوں گا با تھیندا گیا۔ ہالی اُو اٹھ
 ڈاہ قدم ای اُگی تے گیا ہوسی جو اگوں بھجی چھوہر یکدم ٹھڈا کھا کر اہیں اوندیاں بہیں
 وچ ٹھول گئی۔ ریشم دا کوئی ٹول ہا یا کوئی چھوٹا جیہا تنگا کہ جیندی ماسلی نر ماہٹ نے فیاض
 دے اندر دی اُتاو کوں بے طورا کر چھوڑیا۔ اُو نے ہبلا سے وچ ایں پُسو لے وجود کوں
 با تھاں تے چا کر اہیں آپی وکیر وچ گھسن گھدا۔ ساری دی ساری نر ماہٹ کہیں آتش وچ
 تبدیل تھی گئی، اتجھی آتش جیندے وچ پُجلیں دا سواد دنیادے سکھے سوادیں تو اُتر۔
 ایں توں پہلے کہ اے آتش اوندے وجود کوں سوا کریندی اوندے اندر آپڑیں

ہوون دا احساس، کتھاؤں نوں سروں جاگ پیا۔ سرت نے سنبھال لڈھی تاں معلوم تھیا جو نرم آتش دا احساس اُوں چھوہر دا اپنے سیک وچ بگھدا اگولا گولا جسم ہاجیرہا اوندی پواندی کون گھنڑے دے ادھ توڑیں آتے مکمل سپردگی دی حالت وچ لاتھے تھیا۔ اے تاں واقعی ٹلسی ہئی۔ فیاض وبل تے ہک پاسے تھی گیا۔ اونے اپنے آپ کوٹھولیا۔ ہالی توڑیں گھج اتجھانہ ہا کہ جیندے پاروں اوندے متھے تے نمک حرامی دا ڈنہ لگ سکدا۔ ایں توں پہلے جو کھنڑے توں لہندا، اوندی نگاہ ٹلسی دے چہرے تے پئی تے ول چہرے توں پیراں تیں تلمکدی گئی۔ شاید ہاڑ دے مہینے وچ وی روہی ایڈی تھی کوننا ہوندی ہوسی کہ جتنی تھی ٹلسی ڈسدی پئی ہئی۔ املک بے سدھ تے بے چنتی جیویں کوئی لے تھکیردے داما ریا ہو یا پاندھی منزل تے ججج کراہیں یکدم لو لہا تھی تے ڈھے پوندے۔ سکھے فکرے اندیشیاں توں اچھا۔ بس ڈوں تریڑے پانی دی سبک جو زندگی دی جوت ولدے سروں زندگی نال تھی ونجے۔

فیاض نے ایں توں زیادہ کہیں چھوہر کون کہیں بے مٹھوہر کیجے آپڑیں آپ کون دان کریندا نہ تاں سُنز یا ہاتے نہ ڈٹھا ہا۔ ایندے بچھوں رمز کیا ہئی تے راز کیا ہا، اُو اوندے کون بالکل اُن سونہاں۔ کیا ٹلسی کہیں کارن بھل پئی اے یا ول اے شادی اُن بھاندی ہے۔ جے شادی اُن بھاندی وی ہئی تاں ول وی اوندے تے اے مہربانی کیوں۔ ایں گوڑ پاروں اوسارا جنون وان وٹیندا گیا جیرہا گھج لکھے پہلے اوندے منکاوائی بیٹھا ہا۔ فیاض نے ٹلسی دے چہرے تے کھنڈے ہوئے والاں کون ہٹاتے اوندے تاثرات توں گھج بچھن دی کوشش کیتی پر اُوکوں لکھا جو ایں طرحاں تاں اُو اوندے رُخ دا بیادوی اسیر تھیندا ویندے۔ ایں توں پہلے جو فیاض آپڑاں ہتھ ٹلسی دے والاں توں پر و بھرا کریندا، بے لھدھ پئی ٹلسی نے ادھیاں اکھیں کھول تے فیاض کون ڈٹھانے مسکاتے اوندے والاں

وچ پئے ہتھ تے آپڑاں ہتھ چار کھنئیں تاں جو اُو ہتھ چا نہ سکے۔ فیاض نے پک واری ول
 ٹلسی کوں ڈٹھا۔ اوندیاں اُکھیں تاں ولدیاں بندہن پر چہرے دی مسکان کجھ بیاں پوڑیاں
 جھکی تھی گئی ہئی۔ فیاض نے ڈٹھا جو ٹلسی دی گردن وچ موٹے موٹے رتے موتیاں دی
 ڈوڑی مالا تکھے تکھے ساہواں دے نال نال اُتے تلے تھیدی پئی ہئی۔ فیاض نے اوندے
 والاں وچوں ہتھ ہتھروا تے گردن تے چا رکھیا۔ فیاض دا ہتھ ٹلسی دی گردن تے کیا لکھا،
 زور دا پک کا نبا اوندے پورے جسم وچ برتوں لاتے پیراں تیں تھڑکاٹ پیندا گزر گیا۔
 ٹلسی سٹے سٹے، گھٹ تے بیٹھے فیاض کوں اچا چیت وڑھ گئی۔

جتنے تکھا ج وچ ٹلسی فیاض کوں وڑھی، اُوں توں ڈوڑی تیزی نال فیاض، ٹلسی
 دے وکیرا چوں نکلیا تے ٹپ مارتے فرش تے کھڑا تھی گیا۔ ٹلسی کوں پہلے تاں سمجھ نہ آئی جو
 تھیا کیا ہے۔ اوندی جانوں کوئی نواں اٹھی تے آگئی ہئی پر جنیں ویلے کوئی اڈے اڈے نہ
 نظریا تاں سمجھ گئی جو فیاض بچواتے پک پاسے تھی کھڑے۔ اندھارا ہا پر ایڈا وی نہ ہا جو اُو
 فیاض دے رویے دے اُپر ب کوں محسوس نہ کر سکے کہ جیندی وجہ اوندی سمجھ توں باہر ہئی۔ اُو
 پک واری ول اُری تے تلے لہہ تے فیاض دا ہتھ پکڑتے گھڑے ڈو پھکوں لگی پر فیاض
 نے بہوں ای سختی نال ہتھ ہتھروا گھدا۔ ٹلسی نے سوچیا جو فیاض مذاق کریندا پیا ہوسی کیوں
 جو کوئی وی بندہ ایس حالت وچ تاں ایس طرحاں دا سلوک نی کر سکدا۔ ایس پاروں اُو ول
 اٹھی تے کندھ نال لگ تے کھڑے ہوئے فیاض کوں رجاں بھاگل پا گھدس۔

فیاض وی شاید ہوش حواس و نجا چکلیا ہا۔ اُونے ڈوہیں ہتھاں نال پٹ تے ٹلسی
 کوں ایس طرح گھڑے تے دھکیا جیویں جو جلم کوں پٹ تے پڑے سٹیندے۔ ٹلسی
 گھڑے تے وچ ڈٹھی تاں احساس تھیا جو اے تاں کجھ بیا تھی گے کہ جیکوں ذلت دی انتہا
 توں علاوہ کیا آکھیا وچ سکیندے۔ کیا اے ہا اُو جو ان کہ جیندے کہتے اُونے آپنا سب کجھ دا

تے لاچھوڑیا ہا۔ اتنا بدتمیز تے بدتہذیب کہ جیندے کنوں تاں جنگل دے جانگلی وی چنگے
ہوندے ہو سن۔ اے کتھوں تھی گیا میڈے عورت ہو وون دی گواہی دے لائق۔ اے تاں
مرد ای کانتی تے مرد بن تے ڈکھیسی کیا۔ اے سوچ تے تلسی ہک واری ول اٹھی تے
فیاض دے سنمھلن توں پہلے ای اوندے منہ تے ترے چار چماناں زپ چھوڑیونس۔
ہُن یوے تھیون دی واری فیاض دی ہی۔ کاوڑ نال شوکدی تلسی کوں گھر دے
اندرویندا ڈکھ تے اوکوں ہی تاں کجھ سمجھ نہ آئی بس ڈیڈھی والا دروازہ کھول تے گھر دے
باہروں نکل گیا۔ دور دی کہیں مسیت وچوں سویل دی اذان دی آواز صاف سُزیندی پئی
ہئی۔

(17)

مہراں مڑپچی والے بھوپے دے اُستان تے جن کھیڈ تے کیا آئی، اوندی چال
 ڈھال اُتے رویہ مزاج سھے تبدیل تھی تے رہ گئے۔ کتھاں اُوڑ چکائی دی ماری تھیرے کار
 چھوہرتے، کتھاں اے کھلن سوڈھی اُتے ڈھلک ڈھلک اُردی شہوت دی تلہدی طرحاں
 دی بنا کے مریندی نینگر۔ جن تاں لہہ گیا ہا پر وِل وی کم کوں ہتھ نہ لیندی ہئی اِس گالہوں جو
 نخرے سہون کوں سس جو ہئی پئی۔ جن لتھا تاں وادھو دا مزاج وی بدل گیا۔ ہر ویلے دا
 سزا بلد اِنوان ذال اپنی کوں ڈیکھ ڈیکھ ٹھرن پئے گیا ہئی۔ لیکن گھمیل تھی ذال نے اُوکوں
 اپنے نیزے آون ڈیون دی بجائے ہک بیادا کھیڈیا۔ وادھو جیویں جو اوندے اندروں
 باہروں تھیون کیجے آنے مارن لگدا، مہراں اُوکوں ڈیکھ ڈیکھ تے اکھیں اکھیں وچ مچکن
 شروع کر ڈیندی کہ جیویں چیلنج کریندی پئی ہووے ”آ... ہُن آتاں، میں وی ڈیکھاں
 فڈے ہوان کوں، ڈا ہڈھا شوق ہاناں تیکوں وی بیوہ بنزن دا“۔

ذال اپنی دا اے گھیا سنیہا وادھو سمجھدا تے یا قول مہراں خود، تہوں ہلا پئے کراہیں

وَلَدَا دُكَانَ ذُو نِجْلٍ وَبِنْدَا تِ سَارِي كَاوِرَا اُوَايَ اُوَايَ تِ سَلِغَتِ سَا تَه تِ كَدُ هِي دَا
 رَاهِنْدَا - وَا دِهَوْدِي زِ چِ كَايَ ذُ كِي ه تِ گَامُوں جِي يَارِ بِي لِي اُوَنْدِ دِ نَالِ حَالِ وَ نَدَوَانِ اَن
 بَاهِنْدِ دِ تَا اُو خُو دَا نَهِي تِ بَزَارِ وَا لِي مَسِي تِ وِجِ وَ نَجِ كِرَا هِي شِكْرَا نِ دِ دِ نَفْلِ نِي تِ گَهِنْدَا
 جُو ذَا لِ اُوَنْدِي كُوں اَرَامِ اُوَرْ كِ بَهُو پِ كُنُوں اِي اِي اِي تِ اِي سِ كَا فِرْ حَكِي مِ كُوں نِي ذُ كَا وَ زَا
 پِيَا - رَبِ كِي تَا تَا هُنْ بَالِ بِي جِي وِي تَهِي وِي سِي - گَهْرِ وَا لِيَاں دِ دِ نَالِ نَالِ بَزَارِ اَلِيَاں تِ
 اَ پَرِيں مَعْتَبَرِي جِمَا وَ نِ كِي تِ اُوَنْدِ دِي اِنْتِظَامِي كِي مِي شِي دَا مَبْرِ بَزْدَنْ تُوں عِلَا وِه چِنْدِه گُ تَهَا
 كِرْنِ كُنُوں لَاتِ اِمَامِ صَا حِبِ دِي تَنْخَوَاهِ تِكِ دِ دِ مَعَا مِلَاتِ وِجِ وِي عَمَلِ دَخْلِ شُرُو عِ كِرْ
 ذُ تَا - كَمِ گُ جِه اِ گُو نَهَاں تَهِيَا تَاں پَهْلِ گُو لِ نُو پِي سِر تِ اِي تِ وَلِ اُوَنْدِ دِ اُ تِ چِ نِي مَلِ دَا
 صَا قَا وِي وِزْتِجِ گِيَا - پَرَا يِنْدِ دِ بَا وِجُو دِ اُوَنْدِ دِ دِلِ وِجِ جِرَانِ كِي تَا مَهْرَاں دِيَاں اِكْ هِيں دَا
 عَجِي بِ جِي هَا خَوْ فِ نَه نِكَلِ سَكِيَا كِه جِي وِ هِيَاں اُو كُوں ذُ كِي هِن نَالِ اِي اِي سِ طِرْحَاں مُجْ كِنِ لِكِ
 پُو نْدِيَاں هُنْ كِه جِي وِيں نُو كَاں مَرِي نْدِيَاں پِيَاں هُو وِيں -

مِهِي نِه گَزْرِيَا تَاں بَهَا گِ بَهْرِي نِ وَا دِهَو كُوں خُو شَخْرِي سُنَا يَ جُو ذَا لِ اُوَنْدِي كُوں
 ذُ - نِهِه چِ زِه گِن - خُو شِي نَالِ وَا دِهَو دِيَاں اِكْ هِيں وِجِ بِنَجُوں تَرَا يَاں پَرِ جِيں وِي لِي مَهْرَاں دِيَاں
 اِكْ هِيں كُوں پَهْلِ كُنُوں وِي زِيَادِه مُجْ كِدَا اِذْ نَهَس تَاں تِكْ هِي تِكْ هِي بَا هِرُوں وَ نَجْنِ لِكِيَا - لِي كِنِ بَهَا گِ
 بَهْرِي بَهْجِ تِ اِ گُوں اِ گُنِي -

”پَرِ جِمَا يَا تَاں تِي كُوں شَرْمِ حَضُو رِ دِ وِي لِي هَا پَرِ هُنْ اِي وِيں لِكِ دِ جُو مِيں بَهْلِ پِي
 هِم - اُو كُو يَ بِيَا ذُ - نِهِه هَا - شَرْمِ اَلِي ذُ - نِه وَا رْتَاں تُوں جِمَا اِي كَا نَهَا وِيں“
 وَا دِهَو سُوَا لِيَه نِشَانِ بِنِ تِ اُ تَهَا مِيں كَهْرِ گِيَا -

”بِي جِي... جِي وِيں هُو وِيں... شَرِي كِيں كُوں نِه وِي ذُ سُوں تَاں پِي لِكِ وِي سِي -
 ذُو جِهَا خُو شِي دَا مَوْ قِعِ هِي اَسَاں كِي وِيں لِكَا وِيں - مِيں تَاں تَهَا لِ وَ نَدِيَاں پَنَّا يَاں دَا، لَاجِي

دائیاں داتے جلیبیاں دا۔ پر جوڑا کپڑیاں داتے سوارو پے دی موکھ.... اوتوں ڈیویں...
 آمدے منگل چلسوں بھوپے دے اُستان تے شکرانے دی سوائی ڈیون کیستے۔ کیویں اُونے
 ساڈی جھولی بھر چھوڑی اے اولاد دے نال، ہُن میں بے وارٹی کانتی تے نہ توں بے وارثا
 ہئیں۔ رَنگ لگ گن میڈے جھگے کون۔“

”ٹھیک ہے اماں جیویں تیڈی مرضی“۔ وادھو نے برآمدے ڈومڑ تے ڈٹھا۔
 مہراں اوندے آلے پاسے پاسا ولاتے گھٹ تے ایں طرحاں سستی پئی ہئی جو اوندی ہک
 جگھ پائی کنوں تلوں تے گھلکی لاتی ہئی۔ بھول بھلا ندرے وادھو دی نگاہ اوندیاں اکھیں
 وچ گئی تاں اُوہو نوک بازی دیاں شیخاں تے چچو اُون والا چُکان۔ جیویں جو اُلریندی پئی
 ہودے۔

”آ.... ہُن مار ڈکھا میکوں.... مارناں وڈا ہوان خان۔ توں ویسیں کنتے ہُن
 گھروں بھج تے۔ جیردھا گھوگھا تیکوں میں ہُن چاڑھنے، اوکوں پچوا ڈکھا ویں تاں منیاں۔
 وڈا بال داہیو۔“

وادھو کوں ڈیدھیاں ہویاں مہراں نے زور دا کھنکو را مار کراہیں تھک تاں
 زمین تے سٹی پر پتہ نی کیوں وادھو کوں ایویں لکیا جو آئی سدھی اوندے منہ تے ہے۔ اُوآن
 چتا ہک ہتھ نال منہ اُگھیندا ہو یا گھروں باہر نکل گیا۔

(18)

جیڑھی رات تلسی تے فیاض تے باری گزری اُورات ریاست بہاول پور وچ دی
مختلف مذاہب دے درمیان بھائی چارے تے اُمن امان دی چھیکڑی رات ثابت تھئی۔
بھگوان داس دی اُتھی بھادویں جو اُدھ راتیں چاتی گئی پر انتہائی نازک حالات وچ وی کہیں
نہ کہیں پاسوں شرارت تھی تے رہی۔ ڈسٹرکٹ مجسٹریٹ بہاول پور دا سخت حکم ہا جو کہیں
طرفوں وی مذہبی منافرت دی گالہ نہ چلے پر ہک صوبیدار تے چار سپاہیاں دی نفری دی
گمرانی دے باوجود کہیں شوشنی لا چھوڑی جو ہندو آپڑیں مُردے ساڑن توں بعد اُناں دی
چونڈھی چونڈھی سُو اُسیجاں دے دَر دے اگوں کھنڈا ویندن۔ اِس شوشنی سبب پہلا گم تاں
اے تھیا جو مڑھی دی راہ وچ آون والے مدرسے دے طالبان نے وڈے وڈے ڈھینگر مار
رکھے جو اُتھوں کوئی لنگھ ای نہ سکے۔ ڈھینگراں دے اگوں کیکر دے لڑے تے لڑیاں توں
بعد بکھڑے دے جھانے اِس طرحاں بکائے جو پورے دا پورا لا نگھا بند تھی تے رہ گیا۔
اِس توں پہلے کہ کوئی پھا کا پوند ا صوبیدار نے منت ترا کرتے اُتھی کوں واپس

نزد کر اہیں بنے رستے توں مڑھی مہنجا ڈتا۔ پر اُتھاں ولدی احمد پور والی صورت حال جو کہیں نے نزدیکی مائنسٹر ڈواتے پورے ایکڑ وچ گئے گئے پانی چھوڑ ڈتا ہا۔ ہک واری ول اُرتھی کوں نال دے پدھرتے رکھ کر اہیں نویں بسروں سکیاں لکڑیں منگواون دا اہر کیتا گیا۔ لکڑیں آریہاں تاں کہیں نے ڈوں ترے مُشکی ناگ اُرتھی دے آسوں پاسوں مٹھروا ڈتے یا اُو آپے کتھاؤں نکل آئے، گجھ پتہ نہ لکیا۔ ہالی بھگوان داس دی اُرتھی کوں بھاء ای نہ لگی ہی جو شہر والے پاسوں کہیں نے خبر اڈا چھوڑی جو بہاول پور شہر وچ ہندواں دے مکاناں کوں بھاء لا ڈتی گئی ہے تے کل دی واری احمد پور دی ہے۔

ایں خبر دے سُن دے ساری ای سبھے لوکاں وچ بھاجو پئے گئی جو کہیں طرحاں آپڑیں آپڑیں گھراں تے بال بچیاں کوں بچا گھنن۔ ایں ساری ہائے ہائے کار وچ زلیا تاں شودے بھگوان داس دا کریا کر مزل گیا۔ گھراں کوں بھج دے وڈکیاں نے چار پنچ چھوہراں کوں پنڈت دے نال کھڑاتے آکھ ڈتا جو اُو وی فارغ تھی راہون تاں گھراں کوں پہنچن۔ پر جنیں ویلے اے سبھے لوک روندے پھیندے گھراں کوں ولے تاں اُگوں سبھو گجھ اُوئیں دا اُوئیں۔ ہر پاسے اُمن امان۔ کہیں نے کوڑی خبر اڈا ساری ہندو آبادی کوں اپنی پا چھوڑی ہی۔ لیکن ایندے باوجود حکیم رام لعل تے رادھی اوہلاں توہلاں جو اے کوڑی خبر کتھائیں احمد پور دے بارے سچ ثابت تھی گئی تاں اُناں دی دھی تلسی دا کیا بنڑی کہ جیندی رکھوالی کیتے اُو ہک مُسلے کوں گھر بلہا آئین۔ ایں سارے رُو لے گھولے وچ سوڈھی دی ڈھیر اُبالہا جو دیر نہ لگے تے تلسی کنوار بن کر اہیں اوندے ویزھے آن باہوے۔

بساں والے اڈے توں احمد پور والی بس دا پتہ کیتا گیا تاں معلوم تھیا جو پہلی بس سویرے بچھ اُبھرے ویسی۔ پر ول وی احمد پوروں آئے اے سارے برادری وال رات دے چھیکڑی پہرا ڈے تے آتے بہہ تھئے۔ سویرے بس چلی تاں چھت اُتے دی

سواریاں بیٹھیاں ہن۔ حکیم رام لعل، رادھی تے سوڈھی مل کوں بس اندر جاتاں مل گئی پر
 آخری سیٹ تے۔ سفر دے دوران ٹیاں لگن ایذا مسئلہ نہ کہ جتنا اُو خبراں جیڑھیاں ہر شاپ
 تے سُزَن کوں ملدیاں پیاں ہن۔ خانقاہ شریف پتہ لکیا جو سویلے سویلے نماز کنوں پہلے
 احمد پور وچ ہندواں دے گھراں کوں بھاء لاڈتی گئی ہے پر مسافر خانے بس رُکی تاں پتہ لکیا
 جو اے خبر اصلوں کوڑی اے۔ بس ہن گن منجھ تے خبریں دی عذاب وچوں لنگھ کراہیں
 ترے گھنٹیاں دے سفر توں بعد اے سب لوک احمد پور پہنچے تاں پتہ لکیا جو سب خیر ہے۔
 نواب صاحب نے ہر محلے وچ ایں طرحاں دی نگرانی دا بندوبست کرایا ہو یا ہا جو کہیں اُنڈے
 فلو رکوں پھسکن دا موقع ای نی ملد اپیا ہا۔ لیکن ایندے باوجود نہ تاں کہیں کوں یقین ہاتے نہ
 کہیں کوں اطمینان۔ ہر کوئی ایں ڈر بھسو وچ جو پتہ نی کہیں ویلے کیا تھی ونجے۔

حکیم رام لعل تے اوندی ذال گھر پہنچے تاں تلسی ڈینہہ چڑھے وی سستی پئی ہی،
 نواکینی گھر دا کم کار مُکا کراہیں ہک بے دے رنڈ کڈھیندیاں بیٹھیاں ہن تے فیاض
 عصور ویلے دامطب تے وُنج چکلیا ہا۔ ماہیو کوں ڈکھ تے تلسی اُنھی تاں بیٹھی پر املک پھلی ڈڈا
 ، بت وچ جان نہ کہیں ڈودھیان۔ حکیم صاحب بُجھ گئے جو دھی کوں ماہیو دے گھروں
 وچھوڑے دا احساس ہن تھیند اپنے۔ جنیں ویلے جو رادھی جائز دی ہی کہ ہر عورت کوں
 مُکھاوے ویلے اوسھے خواب ٹرندے محسوس تھیون لگ پوندن کہ جتاں دی من پسند تعبیر
 ڈیکھن کیجے اناں نے جنڈری کوں داتے لائی رکھیا ہوندے۔ اتجھے خواب نہ تاں کہیں کوں
 ڈسائے ویندن تے نہ ای اناں دے ادھ ادمورے رہ وُجن دے ڈکھ کہیں نال سا نچھے تھی
 سکدن۔ ایں طرحاں عورت دی پر نے دے بعد دی پوری حیاتی ایں ڈکھ وچوں نکلن دی
 کوشش وچ ای گزردی ہے پر نکل نی سکدی۔

حکیم صاحب نے مطب تے تاں کیا ونجواں ہا، تھوڑا سکون تھیا تاں برآمدے

وچ پے ہوئے موڑھے تے بیٹھا بیٹھا گھلاں کھاؤن لگ پیا۔ کجھ لکھے بعد ہمایاں وچوں
 ٹنسی دیاں سہیلیاں آیاں تے گھر وچ ولدی اومیں آماں گھاماں تھی گئی۔ حکیم صاحب نے
 بکی نوآن کوں حقہ تازہ کرن کوں آکھیا تے خود موڑھے دے نال پئی گھٹ تے قاتاں لبیاں
 کرتے ایں طرحاں لیٹ گیا جو لگدا ہا کہ اٹھیا بیٹھے۔ کنوار دے کمرے وچ چھویریں دا گٹھ
 تھیا تاں مرگ دی بندش دے باوجود ہولی ہولی آواز وچ مُکلاوے دے سہرے سُنو بجن
 لگ پئے کہ جہاں دے نال کہیں کہیں ویلے ڈھولک دی آواز وی آویندی ہئی۔ جنیں ویلے
 جو رادھی رات دی کشال توں اختا تھی برامدے دے ڈوجھے پاسے و نچ تے سُم پئی ہئی۔

حکیم صاحب نے ہالی حقے دے ڈوں چارکش ای لائے ہون جو سوڈھی مل
 وشنو دے نال و بلیا ہویا گھر وڑیا تے آندے سار ای حکیم رام لعل دے گن وچ ایں طرحاں
 کجھ آکھیں جو حکیم کوں خود وی سمجھ نہ آئی۔ ”کیا آکھی.... خیرتاں ہے۔“

”خیرتاں کا مینی.... سوڈھی ول ہولے جیہا الائراں۔“

”کیا خیر کا مینی..... حکیم وی گھبراتے اٹھی بیٹھا۔“

”آج رات کوں مڑھی، بکی بزار، محلہ پھلو رام تے گڑوے احمد خان وچ
 ہندواں دے گھراں کوں بھاء لاون دا پروگرام بن چکے“..... سوڈھی مل ول ہولے
 ہولے اوندے کن وچ گھسکیا۔

”پرتیکوں کنیں آکھے..... حکیم پریشان تھی تے اٹھی کھڑا تھیا تے ایڈے
 اوڈے نپلن پئے گیا۔“

”ہک پلسیا میڈایار اے صوبے دار محمد نواز خان۔ تیڈے کول وی آندا ہوندے

”دوادارو کیجئے“.....

”اومچھاں والا؟.....“

”جیا.... اوہو... اُونے اے سنیہا خاص طور تے لالہ تیڈے کیٹے ڈتے جو حالات دا کجھ پتہ کاسی، آپنی جان آپ بچاؤ۔ شہر وچ پلس دی نفری ایڈی کاسی جو ہر جاتے فساد کوں روک سکے۔“ گالہہ کریندے ہوئے سوڈھی داسنگ پریشانی کنوں وَل وَل سگدا اپیا ہا۔ حکیم رام لعل بر پکڑتے موڑھے تے بہہ گیا۔ کجھ سمجھ نہ آندی پئی ہووے جو کیا کیتا ونجے۔ ہر ویلے نویں خبر تے ہر خبر نال بے یقینی آتے خوف دانواں عذاب۔

”لالہ! میں تاں ایہوا کھیاں جو آج شام کنوں پہلے تلسی تے وشنو دے پھیرے کراتے کہیں پاسے نکل جلوں۔“ سوڈھی مل آپنی جائزں بہوں سیانزاں بن کراہیں اوندے سامنے کھڑے تے بہہ تھیا۔

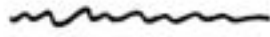
”وئے لکن آں.... میکوں اے فکر جو جان بچاتے ونجوں کیتے تے توں آہدیں جو پھیرے پوا گھناں! میں بے نکوے لکن دے۔“ کڈہائیں نہ کوڑیجن والا حکیم رام لعل وی سوڈھی دی گالہہ تے خدق کھاتے اُنھی کھڑا تھیا۔ حکیم کوں کوڑیندا ڈکھ تے سوڈھی تاں تھسو مارتے بہہ ریہا جنیں ویلے جو وشنو وی ڈرتے برامدے دے تھہے پکھوں اُوڈھرتھی گیا۔

حکیم دے اُچے بلارے نال برامدے دی نکر تے بیٹھیاں نوا سینی وی اُنھی تے پچھاڑے ڈو کھسک گیاں تے بند راکی تھئی رادھی وی جاگ کراہیں سوڈھی دے نال آن کھڑی تے حکیم کنے! میں طرھاں ڈیکھن لگی جیویں جو پچھدی ہووے گالہہ کیا ہے۔ رام لعل نے ذال کوں ساری گالہہ کھول سزوائی تاں پیلے ڈڈے رنگ دے نال اُووی پریشان تھی تے سوڈھی دے رے لے کھڑے دی پواندی کنوں بہہ گئی۔ میں حالت وچ اکھیں وچوں ہنجواں دا تر آونا وی کوئی انوکھڑی گالہہ نہ ہیگی۔ ہر کہیں دے چہرے تے ہکو سوال ہا جو کیا کروں تے کیتے ونجوں۔

حکیم رام لعل نے آپڑیں حکمت دی تشخیص طرحاں زندگی داسب توں وڈا فیصلہ
 کرن وچ وی ڈھگ دیر نہ لائی تے سب توں پہلے تلسی دی شادی کوں چکھواں کرتے کہیں
 چنگی مند وچ کرن دا واضح اعلان کر چھوڑیا۔ اے گالہہ سُن تے بظاہر تاں سوڈھی دانہ ڈھلا
 پنے گیا ہا پر اندرو اندری اُوچت دے بھرنے وَنج ڈٹھا۔ جنیں ویلے جو راہی بظاہر پریشان
 نظر دیاں ہو یاں وی اندرو اندری خوش تھی جو ایندے وچ بھادیں اوندی جت نہ ہئی پر
 سوڈھی دی ہا ضرور ہئی جیر ہا تلسی کوں گھرنی ن تے چوتابڈھی بیٹھا ہا۔ باقی ریہا اُوٹکوا لسن
 وشنو، تاں اُوندا کیا ہا، اوتاں تھبے دے اُوڈھرتھی کراہیں اسان تے اُڈدے کبوتر تازی کھرا ہا،
 ایں گالہہ توں بے خبر جو زمین تے دانہ کون کھنڈائی بیٹھے تے ڈزکا کیندے ہتھ وچ ہے۔

ڈو جھا فیصلہ حکیم رام لعل نے اے کیتا جو سوا کجھ قیمتی چیزاں دے باقی سھو کجھ
 اتھائیں گھر وچ راہون ڈتا ونجے کہ جیندی رکھوالی فیاض کر لسی تے حالات ٹھیک تھیون
 توڑیں گھر دے سارے جی دیرے نواب وَنج کراہیں اُوندے مطب دے پکھلے پاسوں
 گودام دے نال بنڑے ہوئے ڈوں کریاں وچ راہسن۔ کیوں جو حکیم رام لعل کوں پورا
 یقین ہا کہ فساد دیاں اناں گالہہیں چکھوں ضرور پیری بد معاش جیسے لوکاں دا ہتھ اے ورنہ
 ریاستی مسلمان تاں اتجھی کوئی گالہہ سوچ وی نی سکدے کہ جتھ صدیاں کنوں سھو اقلیتاں
 اناں دے پیار محبت دے کارن ہک مُٹھ تھی گزران کریندیاں آندیاں ہن۔ حکیم کوں
 صوبیدار محمد نواز دی مخبری تے وی ایڈا پگ نہ ہا۔ ہے تاں آخر کوں پلسیا۔ تھی سکدے جو
 اُوندی راہ پیری بد معاش جیسے لوکاں نال رسی ہوئی ہووے تے ایں بہانے فساد دیاں دے
 فساد دی آڑ وچ خودٹ مار کرتے خواجواہ ریاستی مسلماناں کوں بدنام کرن دی کوئی سازش
 ہووے۔ لہذا اُوٹک دی صورت وچ وی اے برداشت نہ کر سکد ہا جو اُوندے اُون
 خاندان دی عزت خراب تھیوے جینے ایں شہر وچ کئی نسلاں توں عزت آبرو نال وقت

گزار یا ہا۔ بھاویں جو سو ڈھی مل تلسی دے مُکھا دے بغیر حکیم نال دیرے نواب وچ راہون
 کوں تیار نہ ہا پر ول وی ایں گاہوں تیار تھی گیا جو تھی سکدے حالات بدل دے ڈکھ تے حکیم
 داد ماغ وی چنگائی والے پاسے بدل پو دے۔ ایں دوران ہیا گجھ نہ تاں پکے کوٹھے وچ تلسی
 تے راہی ڈو ہائیں نال کٹھے راہون دی پُرس توں علاوہ ایں گاہہ دی پُوس چا ونڑں دامو قع
 وی مل ویسی جو آخر لالے حکیم کول مال کتنا ہے۔

(19)

فیاض ڈیہ نہہ لٹھے حکیم رام لعل دے مزھی والے گھر دا جندر اکھول تے اندر وڑیا
 تاں ڈیڈھی اوندے پیراں کوں وڑھ گئی۔ اُج دے ڈیہ نہہ دی سویر تھیون تک ایں جاتے
 ہک سوہنی نینگر نے اوکوں آپنے تَن دا بھیتی بنراون دی کیا کیا کوشش نہ کیتی ہئی تے ایں
 جاتے ای اوندے انکار نے اوکوں نینگر دے قدماں وچ باہون جوگا وی نہ چھوڑیا۔ کیا او
 نینگر کوئی کھڈکار چھوہر ہئی جیرھی کجھ لکھیاں دی پُرس چاون کیتے پُو دی عزت نال کھیڈن
 آگنی ہئی یا کوئی مَن مرضی کرن والی مَن موجن کہ جیندے کول ماپو دے کیتے ہوئے زور
 مسائیں دے رشتیاں دے خلاف بغاوت کرن دا ایں توں علاوہ بیا کوئی طریقہ نہ ہا۔

فیاض کوں آپنے چار چھیر تلسی دے جسم دی خشبو محسوس تھیون لگی کہ جیکوں
 میندی، چیکوں، عرق گلاب، کیوڑے تے سندور دیاں خشبوئیں نے رَل تے جگایا ہا۔
 فیاض دے سامنے وُلدا اوہو سوال کہ کیا اونے غلط کیتے۔ خاندانی آبروتاں آہدی ہئی جو ٹھیک
 کیتے پراوندے اندر دا نینگر مرد اوکوں ہن تیں لعنت ملامت کریندا پیا ہا جو عورت طرفوں بھوگ

دی خواہش دے رد کیجئے وِجَن کون تاں شاید مردانگی دا خداوی معاف نہ کر سکے۔ فیاض کون
 اُون ڈکھ دا احساس وی سارا ڈنہہ تلہڑیں وات ہنکھی رہ گیا کہ جیندے بعد اوندے پیر
 پنجن والی تلسی اوکوں چماناں مارن تے مجبور تھئی ہوسی۔ اُونے آپڑیاں ڈوہائیں گلہاں تے
 ہتھ پھیرتے تلسی دے ہتھاں داسیک محسوس کرن دی کوشش کیتی پر اُتھ سوائے نفرت دیاں
 چھینڈکاں دے بیا کجھ وی نہ ہا۔

اُوڈیڈھی کنوں گھر دے دلان وچ وڑیا جیرہا بھاں بھاں کریندا پیا ہا۔ کتنی آماں
 گھاماں ہئی کل رات! ایں گھر وچ تے ہن کوئی وی کائنی۔ کہیں نے کل سوچیا ہئی جو اُج اتھ
 کیا ہوسی۔ شاید تلسی نے سوچیا ہووے تے ایں گالہوں! کیوں چھیکڑی رات سمجھتے اوندی
 کول آئی ہووے۔ پر میکوں خبر نہ تھئی۔ کیا میں اُناں لوکاں وچوں ہا کہ جیرہا ایں خوش فہمی
 وچ زندگی گزار ڈیندن جو اے سھو کجھ ایویں دا ایویں رہ ویسی۔ کیا میں تہوں ناکام ہاں،
 ادھورا ہاں کہ جیکوں نہ منزل دا پتہ ہے تے نہ منزل تیں پہنچن دی کوئی صورت۔ کیا زندگی
 موقعیاں توں فائدہ چاون داناں ہے یا موقعیاں کون رد کرن دا۔ کیا کہیں وڈی خوشی کون
 حاصل کرن دی سک وچ لوکاں دیاں بکیاں بکیاں خوشیاں کون پیراں تلے مندھی آونا ای
 پھنے خانی ہے یا اول بے وقوفی ہے کہ جینداں اِن تہنچھتاویاں توں سو بیا کجھ نی ہوندا۔

اوکوں وادھودی ذال مہراں یاد آئی کہ جیرہا اوندے کئے آپڑیں ادھورے گھر
 والے دی پگ اُچی کر اُون آئی ہئی پر اُونے اوکوں وی چھنڈک چھوڑیا۔ فیاض نے باہرلی
 سفیل تے پئے لائین دی وٹ کون بال تے اُوندا شیشہ بند کریندے ہوئے آپڑیں آپ
 کون ڈٹھا۔ اُوڈجیں ویلے وی لائین دے سو جھلے وچ آپڑیں بسر کون ڈیدھا تاں دھڑنہ نظر دا
 تے بے دھڑتے نگاہ مریندا تاں لگدا کہ سر ای کائنی۔ فیاض ڈر گیا کہ شاید اُووی کوئی
 ادھورا مرد ہے کہ جیندی مہراں اوندی پگ اُچار کھن سانگے کہیں فیاض دے اگوں تر لے

پیندی و دی ہوسی یا اوندی کوئی تلسی کہیں ادھ ادھورے و شنونال مُکھاون توں پہلے چاہسی جو
آپڑیں اندردی باغی عورت کوں کہیں وی اوپرے دے پیراں اُتے انتقاماً گھول گھستے۔

فیاض نے گھبراتے زور دابسر چھنڈ کیا تے گندھ نال لنگی ہوئی کھٹ کوں دلان
دے ادھ وچ وچھاتے لیٹ پیا۔ ہر پاسے پرے پرے تک چُپ ہئی۔ شاید اوائے پوائے
دے گھراں وچ وی کوئی نہ ہا۔ سوچاں نے ہک واری وُل اوکوں چارے پاسوں گھیر گھدا۔
”کیڈے شوق نال پیسہ پیسہ جوڑتے انسان اے گھر تاڈے بنزیندے، ہک ہک سلھ
کوں سچیندے، سنوریندے پر جنیں ویلے جان تے بنزیدی ہے تاں سھو کجھ سٹ کراہیں
وَنج ویندڑ تھیندے۔ تاں سمجھ اے آئی جو انسان کول سوائے اپنی جان دے بیا کجھ وی
بچاون کوں نی ہوندا۔ جے کجھ بیا بچسی تاں نہ جان بچسی تے نہ کجھ بیا کم آسی۔ سھو کجھ پرایا
تھی تے کہیں بے دے کم آسی تے ایہو ای دنیا دی ریت ہے۔“

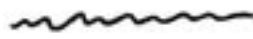
فیاض نے پاسا و لاتے بانہہ سر ہاندی چا کیتی۔ بلکی بلکی ہیل گھلی تاں
اوندیاں اکھیں وچ وی ملہار لہہ آئی۔ اُونے ہک لمبا ساہ چھکھیا تاں محسوس تھیا جو کھٹ دے
وان وچ ہالی توڑیں تلسی دی کل رات والی خشبو آندی پئی اے۔ اکھیں وچ بندردی ملہار کجھ
ہئی لٹھی تاں وان وچوں آون والی تلسی دے جسم دی خشبو جسم دے احساس وچ بدلن پئے
گئی۔ فیاض کوں ایویں لکھا جو تلسی و لا آ پنے گھر وُل آئی ہے تے ہک واری وُل اوندے
اندردے جو ان کوں کیس کیس کریندی پئی ہے۔ ایس توں پہلے کہ فیاض تلسی بارے کوئی
فیصلہ کریندا، تلسی دے چھووں لکے ہوئے ڈھگ سارے جنگجواں نے یکدم اوندے اُتے
حملہ کر ڈتا۔ فیاض ایس حرکت واسطے بالکل تیار نہ ہا، ایس گالہوں وبل تے اُنھی بیٹھا۔ جاگ
تھئی تاں اُو میں پہلے آلی کار دور دور تک نہ کوئی احساس تے نہ کوئی آواز۔ ہر پاسے اُلک
چُپ ہئی۔

پر ایندے باوجود فیاض دے دل وچ رکتھاؤں کوئی خوف ضرور موجود ہا پیا، کہیں
 اُن جی مصیبت دا خوف۔ اداٹھی تے برآمدے وچوں موڑھا گھیل آیا تے کھٹ تے سُن
 دی بجائے موڑھے تے چڑھ تے بہہ گیا۔ کیوں جو ہالی ڈھیر ساری رات باقی ہئی تے
 فسادی آپنی دھمکی دے مطابق کہیں ویلے وی حملہ کرتے لٹ مار کر سکدے ہن۔

اڈے آپڑیں گھرتوں ترائے میل پرے دیرے نواب دی بزار دے پکھاڑے
 کنوں بنڑے ہوئے ڈوں کچے کوٹھیاں وچوں ہک کوٹھے وچ ٹلسی تے اوندی ماتے کوٹھے
 دے باہروں کھٹاں تے حکیم رام لعل، سوڈھی مل تے وشنوئے پے ہن یا جاگدے کہیں کوں
 کجھ پتہ نہ ہا البتہ ٹلسی ضرور جاگدی پئی ہئی۔ گل جو کجھ تھیا اوندنا ابال اوندے فیاض کوں
 چھانٹاں مارتے کڈھتاں گھدا ہا، پر نتیجہ کیا جو ہن اُکوں فیاض تے پہلے کنوں وی ڈوڑا پیار
 آون لگ پیا ہا۔ شاید گل اُو ہک ڈہ نہہ بعد تھیون والی شادی دے وکیر وچ آ کر اہیں ہوش
 ونجا بیٹھی ہئی۔ جے پتہ ہوندا کہ شادی نی تھیونی تاں ادا کجھی اُبالہہ کریندی کیوں کہ جیندے
 سبب فیاض کوں ایں طرحاں دارویہ اختیار کرنا پوندا۔ اُکوں باہر سٹے ہوئے سوڈھی مل تے
 وی ترس آندا پیا ہا کہ جیندی ساری کیتی کرتی تے ساریاں سکاں مٹی سوا تھی گیاں۔ ٹلسی
 دے دل وچ وی ہک عجیب جی خواہش پیدا تھی جو اے حالات ایویں ای خراب رہ وئجن،
 کم از کم سوڈھی مل کنوں تاں جان تھئی راہسی۔ سوڈھی دا خیال آیا تاں اوندے ماڈو دید
 بھنوائی جیرہی کئی ڈہ نہاں توں بعد پہلی واری سکون دی بند رستی پئی ہئی۔

کوٹھے دے باہروں حکیم رام لعل بھادریں جو اکھیں ٹوٹی پیا ہا لیکن پیا جاگدا ہا
 لا تعداد سوچاں دے انبار تلے ساکدا جو پتہ نی احمد پور کیا تھیا، گھر سڑتے سوا تھی گئے یا بچ
 گئے۔ جے گھر نہ رہیا تاں اُو کینتے ویسی جوان دھی تے ذال کوں نال لاتے۔ پر ائی جاتے
 کوں سُجھ ویسی اُکوں۔ کیا اوندی شہرت تے سُجھان دا سفر اُتھائیں مک ویسی۔ اے کجھی

شناخت تے کجھی سُجان ہئی کہ جیڑھی اوندے ہنر تے قابلیت دی بجائے ایں چھوٹے جیسے
 قصبے دی چھوٹی جی ڈکان دے سبب ہئی۔ کیا مقام اوپر اتھیوں نال انسان دی سُجان وی
 اوپری تھی ویندی ہے۔ کیا نویں جاتے ورنج تے اوندی قابلیت وچ کسر آویسی یا او ملک
 چریاتے گالہا بھولا تھی ویسی۔ جے اے سب نی تھیند اتاں لوک اوکوں سُجوین کیوں ناں۔
 اوکوں پچھاڑن توں انکاری کیوں تھی وین۔ اتنا عرصہ زندگی دا گزارن توں بعد وی جے
 حازق حکیم رام لعل داناں دیرے نواب دی بزار دے کہیں کچے کوٹھے دا محتاج ہے تاں بھاء لہو
 اچھے حکیم رام لعل کوں تے اوندی ادھ ادھوری شناخت کوں۔ بندہ بے نام کیوں نہ جیوے
 تے بے نام کیوں نہ مرے۔

(20)

سویرے سویرے فیاض احمد پوروں خیر خیریت نال مطب تے دیرہ نواب آیا تاں
 حکیم رام لعل دی جان وچ جان آئی۔ گزریل رات کوں فسادیاں طرفوں ہندواں دے
 مکاناں تے حملیاں دی خبر محض کوڑنگلی۔ لگدا ہا جو اے خبر وی جرائم پیشہ لوکاں نے آپڑیں
 مقاصد کیے جان بچھ تے اڈائی ہی۔ سوڈھی مل دا خیال ہا جو خبر تاں سچی ہی پر پلس دی
 ویلے سرکار وائی دی وجہ نال فسادیاں کوں فساد دی مہلت نی ملی۔ بہر حال گالہہ جو وی ہی،
 فساد توں تاں بچا تھی گیا ہاتے ہن حکیم صاحب دے خاندان والیاں کیے گھراں کو واپسی
 کوئی مسئلہ نہ ہا۔ ایس یکدم بدل گئی صورت حال وچ سوڈھی مل دا خوش تھی و نچواں جھاں
 کوئی انوکھری گالہہ نہ ہا اتھ تھلسی تے اوندی مارادھی دا فکر مندی دے گھمر گھیر وچ بھنوالیاں
 کھاؤن وی حق ہا۔ پر اے گالہہ بنی جوڈو ہائیس دی پریشانی دی وجہ ہکو بندہ ہوندے ہوئے
 وی انجوانج ہی۔

تھلسی واسطے مطب دی ایس گھڈی وچ راہون ایس گالہوں وی گھر دے سکون

توں اتر ہا جو کم از کم ڈنہہ کوں تاں فیاض دے نال آمو سائے آون دا امکان ہا پیا۔ او اے
 ڈیکھن کوں اتا ولی ہئی جو اوں رات سمھو معاملہ کھل و نجن توں بعد اوند ا چہرہ مہرہ کیا
 ڈسندے۔ کیا اوکوں، اپنے اوں رات دے رویے تے کھکتا وادی ہے یا کائنا۔ کیوں
 جو تلسی کوں ایویں لگن لگ پیا ہا جو آون والے ڈنہہاں وچ وی اوندی حیاتی دی لکیر
 کتھائیں نہ کتھائیں فیاض دی حیاتی نال بنجوگ۔ بنزاتے راہسی ورنہ اوندی وشنونال شادی
 دا عین وقت تے ڈال پئیندے و نجزاں کہیں رمز توں علاوہ نہ ہا۔ ایندے باوجود اوندے سوچ
 گھدا ہا جو شادی تھی وی گئی تاں امانت حقدار کوں ڈتے بغیر او کہیں بے کوں آپڑیں نیڑے
 نہ آون ڈیسی۔ ڈو جھے پاسے رادھی وی ہیں بھن تر وڑ وچ جو کہیں نہ کہیں طریقے تلسی دی
 شادی کوں لٹکائی رکھے تے منکلا وہ نہ تھیون ڈیوے۔ کیوں جو ہک وار تلسی اوندے گھر چلی
 گئی تاں سوڈھی مل جیسے دید پلٹ نے اوندی بات کتھوں کھنئی اے۔

اے سھے فکرے اندیشے چھڑے تلسی تے رادھی توڑیں نہ ہن پئے، گالہہ کوں
 ایڈی ساکھڑی نہ کھنن والا سوڈھی مل وی حالات اپنے حق وچ بدلن دے باوجود اوند
 ویلے توڑیں بے چنتا نہ تھی سکدا ہا کہ جڈن تیں ولدے سردوں پھیریاں دی ترخ نہ گن
 گھدی ونجے۔ ایس سارے معاملے وچ تلسی اوکوں اتکھی گابی وانگ جا پدی ہئی کہ جیڑھی
 ہر دم رے ترڑ واون کوں تیار تے رادھی اوں گاں وانگوں جیڑھی جو مھنڈرتھی تے وی خود
 کوں سووی سمجھدی ہئی۔ ریہا حکیم رام لعل تاں اوسوڈھی جیسے مینے چلتر کیتے ہک بھونی دی
 مار ہا۔ تہوں جنے ویلے حکیم گھنڈ گھن مطب وچ لاؤن توں بعد زان کیتے اندر آن بیٹھا تاں
 سوڈھی ولدا اوندے سر تھی گیا۔

”لالہ..... ہن تاں خیر مہر تھی گئی۔ شگن وی آج دا او میں گنزا یا ہویا ہے پیا۔

کیوں نہ ست پھیرے پو اچھوڑوں؟“

حکیم نے حیران تھی تے پہلے سوڈھی تے ول پر دُبھری بیٹھی رادھی گن ڈٹھا جویں
 جو پچھدا پیا ہو دے.... کیا کروں۔ رادھی نے حکیم کوں جواب ڈیون دی بجائے سوڈھی
 کنے ڈٹھا پر متھے تے تریڑی پاتے۔ سوڈھی نے اوندی کا وڑکوں مچھنڈ کیا پک پاسے تے
 ودا حکیم کوں الوائس۔

”ڈکھناں لالہ.... حالات دی اُچ جھک تاں لگی راہسی۔ کیا ایندے پچھوں
 بندہ دھی دھیانی کوں وی بلہائی بیٹھارا ہوے۔ سر دابار ہولانہ کرے!“

حکیم نے کھیر تے اسبغول دے پھلکے دا پیالہ پک پاسے رکھیا تے رُومال نال
 منہ پُنجھیندے ہوئے رادھی کوں اپنے کول آون دا اشارہ کیٹس۔ رادھی آئی تے ڈوہیں ہتھ
 کچھرتے رکھ تے منہ تاں حکیم والے پاسے کر کھڑی پرکانی اکھ نال ڈیدھی سوڈھی مل کوں
 پئی ہئی جو کہیں طریقے باز آوے۔

”بختاں والی! ملیر تیزا گالہہ تاں ٹھیک کریندا پئے۔ دھی دھیانی تاں اُوڈک
 پرانے گھردی۔ مُکھا واتاں اُوئیں وی سادگی نال کرناہاتے ول اُج کیا تے کُل کیا۔“ حکیم
 نے گالہہ تاں کر چھوڑی پر صلاح صباح دے انداز وِچ، کوئی فیصلہ کیجے بغیر۔

”نہ ٹکسی کوئی یتیم ہے، مسکین ہے جو ایں طرحاں چُپ چُپاتی مُکھا چھوڑے جے،
 پک دھی ہے میڈی تے میں اوندے نال اے دُردہ کا ناکتھیون ڈیساں... ٹساں سارے
 سُن گھنو، میں پر نیساں تاں اپنی دھی کوں گاجیاں واجیاں دے نال، ایں طرحاں کا ناک
 جیویں ٹساں نیتی بیٹھے اُو۔“ اے آکھ تے رادھی مہوکی ٹوکی ڈو جھے کوٹھے وِچ وڑگنی پُ
 وُنجن توں پہلے سوڈھی کوں نگ سکیز تے کیہدا ضرور کیجی گئی۔

سوڈھی مل کوں رادھی دے ایں طرحاں ٹہن دی اُمید تاں ہئی پئی پراڈی وی
 کا ناکتا جواصلوں اکھیں متھے تے چار کھسی۔

”نچی شے تے ویہڑے دی وسوں“.... کوٹھے ویندی رادھی کوں اے مندا
 ہاں سوڈھی نے دل وچ کڈھیا پر اُتلے ہاؤں سڈ مار چھوڑنیں جو ملیر گالہہ تاں سُنو دی
 ورنج۔ پر رادھی نے سُنوں تے وی سُنوں کوں اُن سُنو یا کر چھوڑھیا۔
 حکیم نے بے وساتھی تے سوڈھی کئے ڈٹھاتے اُٹھی تے کوئی سوچ سچیندا نکلی
 طاقی وچوں لنگھ کراہیں مطب وچ وڑ گیا۔
 ”بچ تھی گندی رن“۔ سوڈھی نے ساری صورت حال وچ ہاں دی بھاء کڈھن کیتے
 منہ ای منہ وچ ایس طرح رادھی کوں مندا کڈھیںس جو اُلا اُدوں تیں کوٹھے وچ بچے ضرور۔

(21)

وادھوتے اوندے نال دیرے دی بزار دے کجھ بے ڈکانداروی گزریل شام
 دے ایں گوڑ وچ بہن جو آخر حکیم رام لعل دے مطب وچ رولا کیا ہے جو رات تھیون دے
 باوجود نہ تاں اواحد پور گیا تے نہ ای اوندانا نگہ جتیا گیا۔ کوچوان وی ہک پھیری نظریاتے
 ول غائب۔ مطب بند تھیون دے بعد وی لیکھیاں وچوں لائین داسو جھلا اویں دا اویں۔
 فیاض جیردھا شام تیں حکیم دی سکدی تے باہندا ہا اودی ڈنہہ لتھے توں پہلے گم۔ آج وی
 سویرے سویرے فیاض دی جاتے حکیم خود آیا بیٹھا ہاتے فیاض کتھا کیں دیر نال آیا۔ وادھو دا
 خیال اے ہا جو حکیم دیرے نواب وچ فساد کراون چاہندے تہوں اتھ اوپرے لوکاں کوں
 سکھا کرتے کہیں میز پکاون دی کوشش وچ ہے۔

جئیں ویلے جوکل مغرب دی جماعت توں بعد مسیت وچ وی ایہو بحث مباحث
 چلدا رہا کہ حکیم اتھ کریندا کیا پے۔ کہیں آکھیا جو تھی سکدے اواحد پوروں آپڑیں بال بچے
 اتھ گھسن آیا ہووے۔ پر باقی سمجھانئیں نے ایں کالبہ کوں ایں گالہوں زد کر چھوڑیا جو ایں

سامی کوں کیا آپی ہے کہ اپنی پگی ماڑی دے عیش آرام چھوڑ کراہیں ذال بال کوں مطب دے کچے کونھیاں وچ بسرام آن کرادے۔ ہک پنساری جیڑھا آج ای بہاول پوروں ولایا ہا اے خبر چائی ودا ہا جو آج پاکستان دے ناں نال نواں ملک بنزدا پے پر امام صاحب نے اوندی گالہہ کوں ایس گالہوں نہ نیا جو نواں ملک بنزنا ایڈا سوکھانی ہوندا، کڈن دے تاں سز دے پئے ہئیں بر بنزیا تاں آج تک نی۔

عشاء دی جماعت ویلے نواب صاحب دا خدمت گار حاجی الہی بخش وی ڈیوٹی توں بعد گھر ویندا اُتھائیں جماعت نال آن رلیا جو نماز قضا پئی تھیندی ہئی۔ نماز توں بعد حاجی صاحب نے وی مسیت وچ بیٹھے سکتیاں دے گن وچ رازداری نال اے گالہہ نور چھوڑی جو آج تاں ناں، پر کُل چوڈاں تے پندرہ اگست دی ادھ وچلی رات کوں پاکستان بنزن داسرکاری اعلان تھی ویسی۔ حاجی صاحب نے اے وی تاکید کیتی جو گالہہ ہالی اگوں تے کہیں کوں نی کرنی۔ بھل ہن کہیں بے دی گالہہ دا اعتبار تھیوے ہا یا نہ پر خدمت گار حاجی الہی بخش دی گالہہ کوں کون کوڑا کرے۔ سب نے آمین چا آکھی۔

وادھو کوں حکیم رام لعل دی دکان وچ تھیون والے معاملے دی کجھ کجھ سمجھ آون لگ پئی ہئی پر ہالی وی ڈھگ گالہیں آپس وچ نہ جودیاں پیاں ہن۔ ایس گالہوں آج دکانداری کرن دی بجائے او ایس گالہہ تے چوتابدھ تے بہہ رہیا جو جھ او کوئی گالہہ آپس وچ نی پیا جوڑ سگدا تاں ایڈوں اوڈوں سُن گن چاتے ٹاکا تاں فٹ کر باہوے۔ کیوں جو اوندے نیکے لاتوں حکیم دی مطب والی ایس دکان تے اوندے پیو دی نگاہ ہئی پر غریبی سانگے ایڈی وڈی دکان او کیوں گھنے ہا۔ تہوں اے دکان وادھو دے ہاں وچ ہن تیں گنڈے آلی کار پڈی آندی پئی ہئی۔ جے ہن موقع ملدا پیا ہا تاں او کیوں نہ فائدہ چاوے۔

کُل رات کوں حاجی الہی بخش خدمت گاردی کجھ لوکاں دے گن وچ کیتی گئی
 گالہہ آج دیرے دے پورے بزار وچ ہلدی پئی ہئی۔ جے کوئی بے خبری وچ ہاتاں بس حکیم
 رام لعل تے اوندائمر۔ پاکستان بنزن دی خبر وچ وادھو سنوئیں کنہیں ڈھوتیاں نے اے گالہہ
 وی جو چھوڑی جو آج کُل وچ یا تاں ہندو آپ اتھوں منہ کروئیں تے جے نہ گئے تاں اتھوں
 گھلے کھاتے وین۔ ڈھگ سارے جرائم پیشہ لوکیں نے آج رات کہیں ویلے لٹ مار دے
 انڈر گراؤنڈ منصوبے وی بنز اوئیں شروع کر چھوڑے۔ وادھوکوں پگ اُوں ویلے تھیا جڈن
 جو اوندہ پک سنگتی احمد شاہ اُوکوں ڈوپہار ویلے احمد پور آپڑیں کہیں سکے دے گھر گھن گیا کہ
 دجھ بہوں وڈی حویلی وچ پک ریڈیولکیا پیاہا۔ گھٹو گھٹ چووی پنجوی بندے کھڑیاں تے
 بہہ کراہیں ریڈیو تے خبراں سنو دے بیٹھے ہن۔ بھاویں جو ریڈیو دی سنز تچ ہر پاسے ہئی پر
 وادھو کیتے ریڈیو کوں ڈیکھراں پک نویں شے ہئی۔ اوسوچ وی نہ سگدا ہا جولا ہور بیٹھا ہویا
 بند اتنے پرے پئے ہوئے پک کھو کھے وچوں اُلا سگدے۔ اوند اڈل کیتا جو ایں کھو کھے
 دے پچھوں وچ تے ڈیکھے جو ایندے وچ کوئی سچی سچ دا بندہ تاں نی لکیا بیٹھا پر ہمت نہ پئی
 جو اند شاہ دا سنگتی کیا گھسی۔

ریڈیوتوں اُلا آندا پیاہا جو ترے جون سن ستالی دے منصوبے تحت آج رات بارہ
 دے جے توں ہندوستان دے ڈوں ملک بنزائے ویندے جن تے بہاول پور سمیت اتھوں
 دیاں ریاستاں کوں پوری آزادی ہوسی جو بھاویں کہیں ملک نال رل وچن یا انج راہون۔
 ریڈیو تے اعلان سن تے اتھاں بیٹھے ہوئے لوکاں وچوں ڈھگ سارے پک پک کرتے
 کھسکدے گئے۔ احمد شاہ نے اوکوں وی شارٹ کیتی جو باہروں جُل۔ وادھوتاں خود چاہندا
 پیاہا جو کہیں نہ کہیں طریقے سچ تے دیرے بچے تے ایں توں پہلے کہ کوئی بیادالا وچیں، اُد حکیم
 دے ٹوٹے کرتے ڈکان تے قبضہ کر گھنے۔ باہروں نکلے تاں احمد شاہ نے سنتی موکل دی

گاہ کہتی تے ڈیدھے ڈیدھے فروٹ تھی گیا۔ لگدا ایہو باجوہو ان احمد پور شہر وچ کہیں ہندو
دا کوئی مکان یا دکان تازی کھڑے۔

وادھو ارمانی تاں بہوں تھیا جو احمد شاہ اوندی امداد کرن دی بجائے خود مطلبی بنزدا
تے بھجن دی کیتی دس پر دنیا تاں پینداناں ہے، آپ تڑاپی دا۔ اُونے سوچیا جو کہیں طریقے
بزار دے ڈاہ بارہ دکانداراں کول نال رلا گھنے تاں حکیم دی دکان تے قبضہ کر سکدے پر
دل اے سوچ تے پریشان تھی گیا جو اناں وچوں کوئی ایس دکان دا اوندے کنوں زیادہ محبتی
نکل آیا تاں اوندے اپنے ہتھ وچ کیا نٹو آسی۔

تے دل کیا کیتا ونجے۔ کون ایہو جیہا تھی سکدے کہ جیکوں ایس جائیداد نال
محبت نہ ہووے۔ او ایہا گویڑی سوچ سچید احویلی دی باہرلی گلی دی نکر تے بنزی ہوئی
گھوڑیاں دے پانی پیون والی حوضی دی بنی تے چڑھ بیٹھا۔ لکھلے گھسن دے بعد دماغ وچ
ایویں شوشنی جنی مٹھئی جو وڈے مد سے دے مولوی صاحب پنجوی تریہہ طالب نال کر
چھوڑن تاں کم فٹ بنزوں سکدے۔ خیال کیا آیا۔ وادھو اٹھی تے گالہیاں آلی کار دھرو کڑی
چالاتی پر تھولا جیہا اگوں ونج تے ٹھاہرنا پئے گیا جو پلس دے گھر سوار سپاہی چار چار دیاں
چوڑیاں وچ گشت کریندے و دے ہن۔ وادھو داساہ چڑھیا ڈکھ تے ہک سپاہی نے اُون
ڈوشک دی اکھ وی پاتی پر وادھو نے جھکی جھون چا گھستی تے سپاہی نے وی اکھ ٹوٹی کرن
وچ دیر نہ لاتی۔

احمد پور توں دیرے توڑیں کوئی نانگہ سڑک تے نہ ہا تہوں مکدے ساون دی
اکرس نے پیریں رُدے وادھو کول نگھر و پانی کر چھوڑیا۔ دیرے دی بزار تیں اپڑن توں
پہلے عید گاہ دے نال سوڑی گلی وچوں نکل کراہیں وادھو وڈے مدر سے دے درتے بچیا
تاں اندرلی مسیت وچ عصر دی جماعت کھڑی تھیون کیتے تکبیر تھیندی پئی ہئی۔ وادھو دی

کوشش ہئی جو اوکوں امام صاحب دے سجے یا کھجے کہیں پاسوں جا ضرور ملے کیوں جو جیویں
ای اُدسلام پھیرن وادھوتے دید ضرور پووے۔ وادھو دا وضوتاں کا نساہا پر بے اُد وضو کیجے
سقاویاں ڈو ویند اہاتاں مدر سے آون دا مطلب پورا نہ تھیند اہا۔ ہک لکھلے کیجے وادھو وضو کیجے
سقاویاں ڈو اُلریا پر ول خیال آیا جو وضو ہے یا کانتی، اے تاں کہیں نی ڈیکھڑاں پر اُونماز وچ
ہے یا کانتا، ایندی کسو سب نے رکھڑیں ہے، تے ول کیوں نا اُوہو کم کیجا ونجے کہ جئیں وچ
تے خیراں تے سکھڑیں چنگائی۔ اے سوچ تے وادھو بلا نگاں مریند امیت وچ ڈڑیا تے
سدھا ونج تے پہلی صف وچ امام صاحب دے گھجے پاسوں نماز نیت تے کھڑ گیا۔ سلام
پھرن ویلے وی جئیں ویلے امام صاحب گھجے پاسے سلام ولیندے پئے ہن، وادھو نے اپنا
منہ چوکھی دیر بچے پاسے ای رکھیا تاں جو امام صاحب دی دید نہ پوندی وی اُوں تے ضرور
پووے۔

پر اے ساری کیتی کرتی وادھو دے کہیں گم نہ آئی۔ سبھے نمازیاں دے اُدھڑ تھی
ونجن دے بعد جئیں ویلے وادھو نے مطلب دی گالہہ ٹوری تاں امام صاحب نے دُکان تے
قبضے کیجے طالب ڈیون توں صاف انکار کر ڈتا۔ وادھو نے مدر سے دی امداد ساگے پیسیاں دا
لاچ ڈیون دی کوشش وی کیتی پر امام صاحب نے ولدا کھڑکا چھوڑیا۔

” وادھو توں چاہندیں میں ایس امیت دی اتا توں ای دنجاں۔ تیکوں
بھاویں پتہ ہے یا کانتا پر میکوں پتہ ہے جو نواب صاحب کنوں کوئی گالہہ نی لگدی۔ بہوں
ظالم بندہ ہے تے ٹھشکا ڈیندے دیر ذرانی لیندا۔ میں تاں تیکوں وی اکھیاں جو باز آ۔ سارا
شہر جانزدے جو اے دُکان حکیم رام لعل دی اے تے تیڈا وندے نال کوئی لاہنا ڈیونا کانتی۔
اُدکس وی نواب صاحب نے تمام خلقت کوں بھاویں اوسکھ ہے یا ہندو، امان ڈتی ہوئی
ہے۔ کیوں خود ڈھکیندیں تے بیاں کوں ڈھکونیندیں۔ ونج شابش، ہن رُدا نظر آ۔“

وادھو مدرسے وچوں نکلیا تاں اصلوں چہ یا تھیا ہو یا۔ کاوڑ کنوں گجھ سمجھ نہ آندی
پئی ہئی جو کیا کرے۔ امام صاحب کنوں اُوکوں اے اُمید نہ ہئی جو ہک مسلمان کوں چھوڑ
تے کافر دی دُوب کرے۔

”اُوں تقریراں وچ تاں ڈاڈھی گاہہ کریندی کافراں کوں مار مُکاؤن دی۔ پر
کھڑکے.... ہُن ڈلدی اے نواب دے ڈر کنوں۔ اُونہہ۔ نواب دا ڈر کیا، آپڑاں مطلب
ہو دے ہا تاں نواب دا ڈر ڈاں پئیندا اونجے ہا۔ اتھ مفاد جو میں جیسے غریب دا ہاتھوں مُلاں
کوں نواب تاں آپے یاد آونزا ہا۔ میں ہُن ایہا دُکان مدرسے کوں دان چا کراں تاں وُل
ڈیکھساں جو سارے جگ جہان دے مُلاں ڈانگ سوٹاتے تلواراں کڈھ تے بزار وچ نہ
آئے کھڑے ہو وِن تاں“۔ وادھو دماغی طور تے خُفتار مریندا دُکان تے آیا پر دُکان
گھولے بغیر دچھردی دُکان تے اگوں پئی چوکی تے چڑھ تے حکیم دے مطب ڈومونجھیاں
اُکھیں ڈیکھن بہہ گیا۔

دچھر گاہی توں فارغ تھیا تاں وادھو کوں مونجھا ڈیکھ اَلو اُس۔ ”کیوں یار خیر
تاں ہے، نہ دُکان کھولی نہ کوئی بونی شوئی تے مونجھا تھیا چوکی چڑھیاں بیٹھیں۔ گھربار
ساڈی بھجائی تاں چنگی بھلی ہے ناں“۔

”ناں اُوں چندری کوں کیا تھیو نزیں۔ بندہ بشر ہاں میں وی، میکوں رَن توں
غلادہ کوئی مسئلہ نی تھی سکدا“۔ وادھو نے اختا تھی تے جواب ڈتا۔ پر دچھر کوٹ بجن دی
بجائے کھل پیتاے وُل استری چھوڑ کراہیں وادھو دے اصلوں نیڑے بہہ تے ہولے جیا
الانزاں۔

”حکیم دی دُکان دی فکر ہے ناں میڈے یار کوں“۔
وادھو نے حیران تھی تے دچھر کوں ڈٹھا جو اُوکوں کیوں پتہ ہے۔

”یار بھل و نچ ایس دکان کوں، اے تیڈے نصیب وچ کائنی“۔ لگدا ہا جو دھچر
دے دل وچ کوئی راز ہے پروا دھووی ایندی ٹوہ لاتے بغیر اُوکوں ہیکل چھوڑیا۔ ”و نچ و نچ،
آپنا کم کر..... تیکوں کیا پتہ“۔

”پتہ ای تاں میکوں ہے“۔ دھچر دیاں اکھیں وچ سنجیدگی دے نال نال شرارت
ہالی توڑیں وی ہئی پئی۔

”اچھا گالہہ سُن.... توں ہُن وڈے مدرسے وچوں تھی تے آنداں پئیں ناں

تے تیکوں امام صاحب نے دکان کیتے امداد ڈیون توں انکار کر چھوڑے“

”تیکوں کیویں پتہ ہے“۔ وا دھونے سبھے ہتھیار سٹ چھوڑے۔ ”میکوں ایس

گالہوں پتہ ہے جو تیڈا یار احمد شاہ خود ایس دکان دے پچھوں ہے تے امام صاحب ہوندی

وٹب پیا کریندے۔ مدرسے دے گجھ طالب ظہر کنوں پہلے اتھوں دے ڈوں پھیرے مار

گن۔ اناں وچوں ہک چھوہر میڈاوی جانزوں ہا، اُوں ڈسائے جو ایس دکان وچ اُجھو

احمد شاہ اپنی حکمت چلیسی تے اُج رات عشاء توں بعد بس ایویں سمجھ کم ٹھک پھک تھی گیا۔

”یار تاں نہ تھیا، دل تاں یار مار تھیا۔ ہُن میں وی ڈیدھاں جو اے دکان کیویں

میل تے راہندی اے احمد شاہ کوں۔ امام صاحب دے طالب تاں عشاء پڑھ تے آسن

ناں، ہُن توں ڈیکھ جو وا دھو کیا کریندے“۔ اے آکھ تے وا دھوں نے دھچر دی دکان دی

تھلی توں دَر پھ ماریا تے گھر ڈوڑی تھی گیا۔

(22)

فیاض نے اُج پہلی واری تلسی کوں چنگلی طرحاں اُکھیں بھال تے ڈٹھا ہاتے لگدا
ایویں ہا جو اودی اُج اُوکوں ڈیدھی پئی ہے۔ اُوئیں تاں اے موقع ای کا سنا ہا پک بے کوں
ڈیکھن دا پر جنیں ویلے اے پتہ ہووے جو وُل کڈھا کیں جیندے جی پک بے کوں
ڈیکھراں نصیب ای نی تھیونزاں تاں وُل بندہ ساریاں اُجھکاں پر و بھریاں کرتے ایویں
دید کونوں دل دا کم گھندے جیویں جو فیاض تے تلسی گھندے پے ہن۔

14 اگست دی ڈو پہار کوں جیڑھے ویلے دا جمعدار محمد نواز دے آکھن تے حکیم
رام لعل نے روہی والے پاسوں بارڈر پار کرن دا فیصلہ کیتا تاں سوڈھی منل تے وِشنو ہوں
ویلے دے جھکی جھون گھت تے پک بے دے آمو سامے سک دم تھی تے بیٹھے ہن
تھے۔ احمد پوروں آندے ویلے اُو آپڑاں پیسہ نکال چائی آیا ہاتے ہن تاں بس ساہ ہا پیا
پک آپڑاں تے پک پتر دا۔ حکیم دی ذال راڈھی تاں اصلوں بے طوری تھی وِدی ہی۔ بھریا
تریا گھر چھوڑ کراہیں مہاجر تھی وِجڑاں ایڈا سوکھا تاں نہ ہا۔ ساریاں سکاں ساریاں آساں

پل وچ مٹی تھی گیاں ہن۔ اونے بہوں آکھیا جو جلد بازی وچ کوئی فیصلہ کرن دی بجائے نواب صاحب دے فیصلے دا انتظار کر گھدا ونجے پر حکیم تاں بنی کوئی گالہہ سُنزن کوں تیار ای کاٹنا ہا۔ جمعہ دار نے اوکوں کوئی اتجھی خبر سُنزائی جو اوندے بعد جو ان حوصلہ ای چھوڑ گیا ہی۔ کجھ دیر تاں فیاض کوں آپڑیں نال بلہاتے نکلیاں نکلیاں پار تاں ڈیندارہ گیا جو کیندا کیندا کیا کرنے۔ ول اپنی صندوق قوی چاتے ہک پاسے تھی بیٹھاتے کجھ نویں نویں اسام کڈھتے فیاض دی تکی تے چار کھیونس۔

”اے میڈے مکان تے دکان دے کاغذ ہن۔ ڈوہیں تیڈے ناں لو اچھوڑن۔ اے سھو کجھ تیڈا، نا نگہ گھوڑا وی تیڈا۔ قسمت ہوئی تے ول پتے سے تاں نویں سویں ڈنھی ویسے۔“ کاغذ گھنڈے ہو یاں فیاض دیاں اکھیں وچوں ہنجوں تریاں تاں حکیم وی روپیا۔ پرو بھرے بیٹھیاں ماواں دھیاں سب کجھ ڈیدھیاں بیٹھیاں ہن، اناں دے نیر چھڑے اکھیں وچ نہ ہن بلکہ گلہاں تیں واہندے پے ہن۔ اے سھو کجھ فیاض دے حوالے کرتے حکیم رام لعل ڈو جھے کوٹھے دی پختہ وچ ونج کراہیں ر ب جانے کیہڑی گتھلی کھول تے کھڑ گیا۔ کئی ڈہہاں دی گم سُم تلسی وچ یکدم پتہ نی کتھوں ایڈی ہمت آئی جو مادے سامنے گھنڈا تاواں کریندے ہوئے فیاض دے نیزے آئی تے یکدم اوندے بے ہتھ دا پتہ آپڑیں چلے وچ ہتھسا کراہیں سینہ تان تے اوندے سامنے کھڑ گئی۔

ایں اچا پیت حرکت توں بعد نہ رادھی وچ ایڈی سکت جو دھی کوں ہٹکے تے نہ فیاض وچ ایڈی جرات جو تلسی کنوں ہتھ ہتھروا سکے یا اوندے چہرے توں نگاہ تک ہٹا سکے۔ اُوڈوہیں ہک بے کوں اُج پہلی واری ڈیدھے پے ہن شاید ول کڈہا تیں نہ ڈیکھن کیتے۔ اُوں لٹلے دے پندھ وچ پتہ نی کتیاں صدیاں گزر گیاں۔ تلسی کوں فیاض دا ہتھ آپڑیں ہتھ وچ گھن تے اوسوا آندا پیا باجیڑھا اُوں رات دیاں کشالیاں وچ وی نہ آیا ہا۔ فیاض دا

ہولے ہولے کبدا ہو یا ہتھ جسمانی شراکت دیاں تمام پوڑیاں بلا نکا مار چڑھدا ویندا پیا ہا
تے ٹلسی دیاں انگلیں دی گرفت فیاض دے بُت داسارا سیک اپنے بُت دی روہی اُتے
جھاری ویندی ہئی۔ ٹلسی کوں ایویں لکیا جو ہک فیاض کیا، محبت داسارا جہان کیا، خود محبت دا
دیوتا اوندی نسوانی وکیر وچ ہے۔ ٹلسی جسمانی شراکت دے ایں مکاشفے وچوں گزر دے
ہوئے اوں مقام تک پہنچی کہ جیندے بعد اوں محسوس کیتا جو عورت مرد دی جسمانی سانجھ کجھ
مخصوص اعضاء دے ملاپ دی محتاج نی ہوندی بلکہ ایں عمل وچ ہک اتجھی منزل وی آندی
ہے کہ جہاں محض ہتھ دا ہتھ کوں لگن تے اکھ داہی اکھ کوں ڈیکھن ای چھیکری دی منزل تیں
ہنجا ڈیندے۔ شاید ایں گالہوں جو عورت مرد دا پورا جسم ای جسمانی سانجھ دا تقاضے دار
ہوون سانگے ایں عمل وچوں گزر دیاں ہو یاں آپنا آپ بے تے کھول، سمجھ کجھ ظاہر کر
ڈیندے۔ اناں ڈوہائیں نے شاید کٹھا سوچیا ہو سی جو حکیم دے کہیں مریض دی نبض تے
انگلیں رکھن سارا ای اوندنا پورا جسم حکیم کوں آپڑیں گجھے راز ڈیون کیتے اوں تے کھل
دیندے۔

لحظہ کیا گزریا، ابا لے کھانڈیاں اکھیں والی ٹلسی دیاں اکھیں نو گیاں تے فیاض
دے ہتھ تے اوندیاں انگلیں دی پکڑ وی ڈھلی پئے گئی۔ فیاض نے اوندنا ہتھ زور دا گھٹ
تے چھوڑ ڈتا ایں ارمان دے نال جو اُو اُوں گزری رات کوں واپس کیویں ولاوے۔ ٹلسی
دیاں اکھیں نو یاں تاں گھنڈ وی تھولا جیہا تلوں تے تھی گیا۔ فیاض دی نگاہ اوندی گردن وچ
پئی رتے رنگ دے موٹے موتیاں دی مالہاں تے ورنج نکلی جیندے موتیاں داساہ دے
نال نال اُتے نلے تھیونزاں ہولے ہولے ٹھاہردا ویندا ہا۔ اپنی جان ٹلسی نے اُوڈک اُو
امانت وی فیاض دے حوالے کر چھوڑی ہئی کہ جیندے سامنے اوندے اہے دے ڈتے
ہوئے مکان تے دکان دی کوئی حیثیت نہ ہئی۔ اُو ایں گالہہ تے دی راضی جو حق دار دی

پون اوں کملی دی وی اوہا ہئی چیزھی اوندے سیانے ویانے بابے حکیم صاحب دی ہئی۔
 راہی اے سب کجھ ڈیکھ تے املک کنگ، ہتھوں وسم تے بہہ گئی۔ حکیم صاحب
 کوٹھے وچوں باہر آیا تاں پتہ لکیا جو اوند ایا ر محمد نواز جمعدار پلس دی جیپ گھن تے مطب
 دے پچھلے پاسوں آگئے۔ رام لعل نے فیاض کون گل نال لایا تاں ہنجو ول اکھیں وچوں ہم
 آئے۔ جسیں ویلے جوٹلسی، راہی، وشنو آتے سوڈھی مل دے چہریاں تے کہیں قسم دا کوئی
 تاثر نہ ہا، اومیں جیویں ہتھیار سٹی کھڑے سپاہی کون ایندے نال کوئی غرض نی رہ ویندی جو
 اوندی باقی دی عمراں قید وچ گزری یا اوجھٹے لکسی۔ زندگی کہیں ویلے اتنی وی غیر متعلقہ تھی
 ویندی ہے جو اوندے سامڑیں جیون دی سبک آپڑیں معنی ونجا باہندی اے۔

فیاض کون مکلیندے ہوئے حکیم کول لفظ تاں نہ رہ گئے، چھڑیاں اکھیں ہن
 جہاں وچ ولدے سروں وطن نصیب تے سنجان یافتہ ہوون دی سبک ہئی کہ جیندے
 پورے تھیون دا امکان ہنجواں دے سوا کجھ نہ ہا۔

آپڑیں ہم وطنان کنوں چوری اے پنج جی جیپ دے پچھلے پاسوں گسرہ مسرتے
 بہہ گئے تے ڈرائیونگ سیٹ تے بیٹھے ڈرائیور دے نال پک مسلح سپاہی جہاں نے اناں
 کون قلعہ ڈراوردے اگوں مز پچی والی جھوک تے بجا آونزاں ہا۔ ویندے ہویاں کون محمد
 نواز جمعدار دے نال نال فیاض نے وی ہتھ ہلاتے مٹکا یا پر جیپ دے اندروں کجھ نہ ڈسیا
 جو مسافراں کول نہ تاں ہتھ ہلاؤن حتی جاہئی تے نہ ایں حتی حوصلہ۔

(23)

بھادویں جو ریاست بہاول پور وچ کجھ وی اتجھا تھیون کوں نہ دیندا پیا ہا کہ
 جیکوں ہندوستان دے بیاں علاقیاں دی سیاسی بھن تر وڑ خاص طور تے پنجاب نال رلا
 سگوں ہاپر وول وی 14 اگست 1947ء دی اُکرس دی ماری شام کوں پک عجیب جیہا خوف
 ہر پاسے نازل تھیا محسوس تھیندا پیا ہا۔ ساون دے مہینے دی ایس تھیکڑی شام کوں اُکرس نے
 چوکھا جو بن ڈکھایا تاں دیرے نواب وچ ڈنہہ لاه والے پاسوں پہلے تھرتے وول کھمین
 دے ڈکھالے شروع تھی گئے پر بارش کوں ہالی دیر ہی۔ لیکن ایڈے اوڈے دیاں خبراں توں
 بعد من تاں ہر بندے کوں یقین تھی چکيا ہا جو آج چوڈاں تے پندرہاں اگست دی وچلی رات
 کوں جنیں ویلے بارہاں وچ راہسن تاں اگلے سکینڈ دے کھڑکار نال ای ہندوستان دے
 مسلم اکثریتی علاقیاں تے مشتمل، پاکستان ناں دے پک اتجھے ملک دالیکا لیک ڈتا ویسی
 جیندے مغربی تے مشرقی حصیاں دے ادھ وچ پک ہزار میل دی انڈین وٹھ ہوسی۔
 مغرب دی نماز کڈو کڑیں تھی چکی ہی پروادھو سمیت آج کئی ڈکاندار میت ڈونہ

گئے ہن۔ کچھ نے تاں نماز گھر پڑھی پر واہو دا پتہ بظاہر کہیں کوں وی نہ ہا جو او کہنے
گئے۔ دیرے دی بزار وچ کمیٹی دا ملازم گھنٹہ گھن پہلے دا آتے چنیاں بال گیا ہا پر اندھارا
کہیں طرحاں وی قابو وچ نہ آندا پیا ہا۔ ہک عجیب جیہا اندھارا کہ جیندے وچ شام دی
راتا نجن رات تھیون دے باوجود ممکن کوں نہ آندی پئی ہی۔ سڑکاں تے پلس تے نواب
صاحب دے گھر سوار باڈی گاڑ دستیاں دی گشت وی اوں ڈرکوں گھٹ نہ کر سگی کہ جیڑھا
جو بچھ لہن دے بعد ریاست دے ہراوں علاقے وچ جران کر گیا ہا کہ دجھ مسلماناں دے
نال نال ہندو، سکھ تے عیسائی وی راہندے پے ہن۔ نواب صاحب طرفوں امن امان
دیاں تسلیاں دے باوجود ہندو آتے سکھاں وچ اے احساس روکیاں نہ رُکدا پیا ہا جو نواب
صاحب دا فیصلہ بھاویں جو وی تھیوے اناں کوں ریاست چھوڑنی پوسی۔ اے احساس پہلے
تاں ایڈانہ ہا پر ریاست وچ مسلم لیگ تے کانگریس دیاں پر کسی جماعتاں دیاں سرگرمیاں
نے مسلم اکثریت دے دلاں وچ نفرت تے ہندو آں سمیت سبھے اقلیتاں دے ذہناں وچ
خوف کوں اوں حد توڑیں و دھا چھوڑیا کہ جتھوں واپسی ممکن نہ ہی۔ اے ہن خوف دی انتہا
ہئی جو ریاستی ہندو آ پڑاں مذی دسترا پاکستان بزن دے اعلان دے نال ای بدھ بیٹھے
ہن۔ اناں وچوں وی جیڑھے جیڑھے اپنی ریاستی سُجان کوں و سارن کیجے کہیں صورت
تیار نہ ہن، آ پڑیاں جائیداداں امانتا آ پڑیں اعتباری ہمایاں کوں ڈتی ویندے ہن۔

عشاء دی اذان توں تھوڑی دیر پہلے چار گھڑ سوار باڈی گاڑ بوہڑ والے چوک
توں دیرے دی بزار وچ وڑے تے گھوڑیاں کوں ڈکلی ٹور ٹریندے ہوئے عید گاہ ڈو
ویندے تھے۔ ہالی مسائیں او ہائی اسکول دے سامڑیں توں ای ننگھے ہو سن جو پنج چھی
بندیاں دا جتھا، موہاں مارتے بلدیاں مشعالاں چا کراہیں سدھا حکیم رام لعل دی دکان
تے گیا تے دکان کوں گھیرا پاؤن توں بعد وڈے دروازے تے مٹی دا تیل سنیا تے بھا، لا

ڈتی۔ آج بھاء نے لگڑو کون پگڑیا یا ای نہ ہا جو یکدم دروازہ اندرون گھلیا تے ہک باراجیہا واٹویاں نچھاں والا ٹیٹن پلسیا وردی وچ ڈرمل تے ایس طرحاں کھڑ گیا جو پستول دامنہ فسادیاں والے پاسے ہا۔ اوندے چکھوں وی تڑے پلس دے بندوقاں والے سپاہی کہیں کندھ دیاں سلہاں آلی کارپکے کھڑے ہن۔ فسادیاں دا جھٹھا اٹھائیں اٹھرتیج تے رہ گیا۔ پئے ہوئے آنہیں صاف ڈیندے پے ہن جو اے سارا گھ اناں دے خواب خیال وچ وی نہ ہا۔ پر ڈل وی اناں دا پردھان اگوں تے ودھیاتے ہنکل ڈے تے آکھیس جو اسلحہ اناں کول وی ہے پیارٹھاندی نی جو اوپلس والیاں تے ہتھ چاون، تہوں ہک پاسے تھی تے حکیم تے اوندے گھر والیاں کول اناں دے حوالے کرتے دکان واندی کرو۔

”اوندے وا دھو چیل آ.... اے تھوی ڈیندا کیوں پئیں.... محمد نواز جمعدار کول۔“

میں تھڈے ست حمز میں جانزداں تے اے وی جانزداں جو تھڈے کول اسلحہ کتنا ہے۔ اے کنوں پہلے جو میں تیکوں ونھی کراہیں حوالا ت وچ ٹن ڈیواں، ویندا نظر آ بھاڑی آ۔“ اے آکھ تے جمعدار محمد نواز نے موہری بوان دے منہ تے ہک ابجھانجو گتھیا جو مولھ وچوں وا دھو نکل آیا۔ جو اڈھونے شرمسار تھیون دی بجائے ولدی آکر ڈکھائی۔

”میں تیکوں ای جانزدا جمعدار صاحب، چار پھلڑا پڑتے ہک کافر دی وٹب

کریندا پئیں، اے سارے غازی اوندے نال نال تیکوں ای ساڑسوا کر ڈین۔ دکان میڈی ہے تے حکیم کرائے دار، میں تاں قبضہ گھن تے راہساں۔“ وا دھو دا اے آکھراں ہا تے تریبے سپاہی بندوقاں تان تے جمعدار دے اگوں آگئے تے انہاں دے چکھوں فیاض وی نکل تے سامنے آ گیا۔

”لالہ وا دھو.... آجائی دے ابھر نہ تروڑ۔ دکان حکیم صاحب دی ہئی تے او

ویندے ویلے تیکوں میڈے ناں چڑھا گئے۔ تے اے ہے ایندا کاغذ۔“ فیاض نے پرے

کنوں ہک سرکاری ایشام کڈھ تے ڈکھایا۔ فیاض کوں ڈکھ تے تاں وادھو دا چیتا بیاوی رل گیا۔

”اوئے چل چل..... اے سب کوڑ ہے۔ سدھی ریت نال حکیم کوں باہروں کڈھ نہ تاں دکان دے نال نال تیکوں ای ساڑ تے سوا کر ڈیساں“۔ وادھو کجھ بیاوی ہمسائے ڈکھاؤن تے آ گیا ہا۔ اتنی دیر وچ پرے کنوں گشت تے پھر دے ہوئے باڈی گارڈاں دے گھوڑیاں دی نپ ڈپ آون شروع تھئی تاں وادھو دے مولہاں والے ساتھی تیکھے تیکھے ایڈے اوڈے تلک تے اندھارے نال اندھارا تھی گئے۔ جنیس ویلے جو وادھو سپاہیاں دے ہتھ آ گیا۔ اناں نے تاں کٹاس چاڑھی سو چاڑھی، باڈی گاڈاں نے وی آتے اصلوں پھے رکھیا۔ منہ سر بجیا تاں جمعدار محمد نواز دے آکھن تے کاں کوڑا کرتے پلس چوکی روانہ کر ڈتا گیا جنیس ویلے جو دکان کوں لگی بھاء چن توں پہلے ای وسم چکی ہی۔

”کا کا! ہن تاں کہیں دا ڈرنی ناں... اے موزی تاں گیا ہن سرکاری بز مانی وچ۔ میں تاں ہن ایہو دعا کریندا پیاں جو ساڈا بھرا حکیم صاحب تے اوندا ٹر کہیں طرحاں بارڈر کراس کر گیا ہووے“۔

موتجھے تھئے فیاض نے جمعدار کوں ول ای روک گھدا جو تھی سگدے کوئی بیا جتھا حکیم صاحب دی دکان دے سر ہاندی تھیا ودا ہووے۔ وادھو تاں کھلا دشمن ہا، تہوں سامنے آ گیا۔ تھی سگدے جو کوئی کجھیا باڑی ودا ہووے تے وار کرتے فر ونجے۔ فیاض دی گالہہ سزوں تے جمعدار محمد نواز دیندا ویندا رک گیا تے گشت تے پھر دے پلسیاں تے باڈی گارڈاں کوں وی چتو اچھوڑئس جو اتھوں نیڑے رہوائے، متاں پرے ونج پے۔

اوہو تھیا جیندا ڈر فیاض کوں باپیا۔ عشاء دی نماز توں کوئی گھنٹہ بعد آون والا جتھا ہوسی کوئی پنجوی تریہہ بندیاں دا۔ اناں نے وی مولہاں ماریاں ہویاں ہن تے ہتھاں وچ

اُدھیں بلند یاں مشعلاں اُتے پرے کنوں نعرے مریندے آندے ہن۔ شور شرابا سُن تے
محمد نواز جمعدار تے اوندے تریبے سپاہی باہروں نکل آئے تے دوروں مجمع کوں آنداں
دیکھ کراہیں و سلاں مارن شروع کر ڈتوں میں جوگشت والی پلس تے باڈی گارڈ ڈوہیں پہنچ
ڈنجن۔ لیکن پلس تے باڈی گارڈاں دے آون توں پہلے فسادیاں دااے۔ جتھا اُلک نیڑے
آ گیا۔ ایں توں پہلے جو اُوڈوکان کوں بھاء لیندے یا قبضہ کرن دی کوشش کریندے، جمعدار
محمد نواز نے بزار والی سڑک دے اُدھ وچ آتے ڈوں ترے ہوائی فائر کیچے تے باقی دے
سپاہیاں نے وی اوندے پچھوں پوزیشن گھنڈیاں ہو یاں سڑک تے گوڈی ماری تے بہہ
تھئے۔

ہوائی فائراں دی آواز تے اے ڈو جھا جتھا وی چھرک تے اُتھائیں کھڑ گیا۔
اُناں کوں سمجھ نہ آندی پئی ہئی جو اے فائر کریندے لوک کون ہن تے اُتھ کیوں آگن۔
اُناں نے تاں بے چلتے حکیم تے اوندے ٹم کوں ساڑتے سوا کرنا ہا پر اے کیا تھی گیا۔ شاید
کوئی بے لوک ہن کہ جہاں نے اُناں دے آون توں پہلے حکیم دی دکان تے قبضہ کر
گھدے۔ ایں بھن تر وڈوچ اُناں نے مشعلاں اُچیاں کرتے فائرنگ والے جو اناں کو
سُجاڑن دی کوشش کیتی تاں ایویں بھلا ندر اپیا جیویں جو پلس ہووے۔ کہیں نے سڈ مار یا
جو حکیم نے جان بچاؤن سانگے کرائے دے نقلی پلسے منگا بلہا سُن۔ کہیں بے نے اے شوشنی
چھوڑی جو وادھو نے دکان گھلا ڈے کراہیں ایں بد معاشی دا چکر چلا چھوڑے، بہر حال طے
ایہو تھیا جو بھادیں جو تھیوے تے بھادیں جو وی ہن، حضرت صاحب دے حکم دی تعمیل ضرور
تھی تے راہے۔ اے آکھ تے جتھے دے سکھے ساتھیاں نے ولدے نعرے مارنے شروع
کیچے تے حکیم دی دکان ڈوسدھ چا کیتونے۔ ہالی ایویں ہک ڈوں قدم پچوے نہ ہن جو محمد
نواز جمعدار نے ڈوں ترے فائر سڑک دے اُدھ وچ اُتھے کیچے جو چھڑیاں پچ پچ تے

فسادی مارکہ دے پیراں پیاں وچ! ایس طرحاں لکیاں جیویں جو چھریاں والی بندوق دا چھنڈا لگدے۔ اجن اُومر سے دے طالب سنبھلے نہ ہن جو بوہڑ والے چوک پاسوں گھوڑیاں والی پس تے عید گاہ والے پاسوں گھر سوار باڈی گارڈاں نے ڈوہیں پاسوں ولاڈے تے بھجن دے رستے بند چا کیتے تے ول لوہے دی ٹوپی والے بیتاں نال جو کٹیو نے مار کے داہر کٹیو نے۔ کڈے گیاں مشعالاں تے کڈے گئے ہا ہودے نعرے۔ کجھ لکھے بعد سڑک اصلوں پدھر تھی گئی۔ جیندا دجھوں دا لکیا، اُتھاؤں بھجن دی کیتی۔

شور شرابا مکیا تاں فیاض دکان وچوں باہر نکل آیا۔ جمعدار نے اُوکوں ڈیدھے سارا ای سڈ ماریا۔ ”توں پتر ٹھیک آہدا ہاویں۔ اتھ کئی فسادی اکھیں پوڑی پٹھن شودے حکیم دی جائیداد تے۔ پتہ نی اوڈے احمد پور والے مکان دا کیا بنزیا۔ بندوبست تاں میں ٹھیک کر آیا ہم۔ پر ول وی اتھ کجھ نی آکھیا ونج سگدا۔ ایس شہر وچ حکیم نے بابے ڈاڈے کنوں حکمت کرتے ہزاراں لوکاں کوں نویں حیاتی ڈتی ہوسی پر آج چھڑی ہک رات وچ نہ تاں اُوندی جان ہتھیکدی رہی تے نہ جائیداد۔ ساڈے یار حکیم نے سزوپ کیتے جو میڈا آکھامن تے بارڈر لگھن ٹر گئے نہ تاں پتہ نی آج کیا تھیوے ہا۔“

فیاض دامنہ تاں لتھا سولتھا، چیتاوی گردان تے حیاتی ول ہک نویں گھان دے وات۔ اُوولدا دکان دے اندر ونجن لگتاں جمعدار محمد نواز نے ہک واری ول چتایا جو پتر توں آرام کر، میں سویرتیں بیٹھاں باہروں۔ کل داڈ۔ نہہ چڑھ پووے، ول اللہ بھادیں خیر

ہے۔

(24)

حکیم رام لعل دے ٹہری سمیت چوری چوری بارڈر ڈونکل و نجن نے دتھ فسادیاں
 دیاں سکیمیاں کوں سوا کر چھوڑیا اتھ فیاض کیستے وی ہک لے عرصے توڑیں عذابیں دا اکتھجا
 سلسلہ چھوڑ گیا کہ جیڑھا ملکن کوں ای نہ آندا پیا ہا۔ محمد نواز جمعدار نے حالی بھواناں طرح ہر
 مشکل گھڑی دتھ کہیں لو بھ لالچ دے بغیر اوندے نال موٹھا تر لائی رکھیا۔ بس اؤکوں فکر
 بنی تاں ایہا ہکا جو حکیم رام لعل دی کوئی خبر کتھاؤں نہ آندی پئی ہئی جو اؤ گئے تاں کڈے
 گئے پر ایں گالہہ تے اوشکر کریندا ہا جو اؤ نے حکیم دی دکان دے نال نال گھر کوں وی قبضے
 کیراں توں بچا گھدا ہا۔

شروع شروع دتھ تاں دادھوتے امام صاحب، ڈوہائیں نے دکان واسطے
 بہوں شن ماریا جو کہیں طریقے فیاض دہینواں پنے ونجے یا کہیں لالچ دتھ آونجے پر جیسے
 ویلے کجھ نہ بنزیا تاں اوندے اُتے مقدمے چاٹھو کیونے۔ اؤں زمانے احمد پور دتھ انور ناں
 دے ہک ٹینگر وکیل نے نواں نواں پھھالا لایا ہا۔ جمعدار صاحب نے ڈوہیں دعوے اوندے

ذمے چالاتے۔ اوڈوں حکیم صاحب وی فیاض دے حق وچ رجسٹریاں کرا کم ٹکوا کر گیا ہا
تہوں ڈوہیں مقدمے ڈیہاں دے وچ ای وان وٹیندے گئے۔ مقدمیاں کنون جان ٹھہری
تاں پر ہا پنچائیتاں شروع تھی گیاں جو فیاض دکان مسیت دے ناویں لو اچھوڑے، ایندے
کیہڑے پو دی اے۔ دکان فیاض دی اپنی ہووے ہا تاں شاید اومن ونجے ہا پر دنیا کوں
کیویں ڈے جو اے سھو کجھ اوندے کول امانت ہے کہیں دی۔ تے جے اصل مالک آکھریا
تاں کیا منہ ڈکھسی اوکوں۔ پنچائیتاں نال وی کم نہ بنزیا تے اوندے خلاف ہر نماز توں بعد
تہا شروع کر ڈتا گیا۔ جیندا نتیجہ اے نکلیا جو رلدے کھلدے مریض آونزیں وی اصلوں تم
تھی گئے۔

اڈے احمد پور والے گھرتے پہلے تاں پیری بد معاش سر ہاندی تھیا پر جنیں
دیے جمعدار محمد نواز ادھ وچ آیا تاں خود ای ایڈے اڈے تھی گیا۔ ہالی پیری دے گڈکار
دی دھڈ اڈ دی و دی ہئی تے اتوں فیاض دا چا چالیہوں و ہندا آ گیا۔ پہلے تاں اپنی دیرہ
داری کیے مکان عارضی طور تے منگیس پر جنیں دیے فیاض انکاری تھیا تاں حقہ پانی بند
کراون دی بھتر یڈتوں بعد محکمہ متروکہ وقف املاک وچ درخواست چا ڈٹس جو اے مکان
دے دیرے والی دکان ڈوہیں ہک ہندو دیاں متروکہ جائیدادیں ہن پر فیاض نے حکومت
کوں دھو کہ ڈیون کیے اناں دے جعلی کاغذات آپڑیں ناں بنزا گھدن۔ تہوں محکمے دا
فرض بنز دے جو اناں جائیدادیں کوں قبضے وچ گھسن تے ہندوستان توں آونزوں والے
مہاجراں کوں اُلاٹ کرے۔

جائیدادیں دا قیمتی ہوونزاں تے خود سکے چاچے دا بخبری کرنا فیاض واسطے چنگا
بھلا عذاب بن گیا۔ محکمے دے افسر نے کاروائی شروع کرن توں پہلے فیاض کوں ہولے
ڈا ہڈھے بہوں بلوایا جو کہیں طرحاں ہوان کجھ تیل بھل ڈیون تے راضی تھی ونجے پر اڈوں

فیاض کوں وی اپنے کاغذاں دے سچے ہووَن داماں ہا، تہوں اوندے جانوں پختی کدھ
 ساگے۔ پرافسرای گرازاہا۔ اوندے کیس بنزا جوڑتے اُتے ہیڈ آفس بھیج چھوڑیا تے ہک
 آرڈر بیا کدھ چھوڑیا جو جے تیں اوتوں کوئی حکم نی آندا، فیاض نہ تاں مکان وچ وڑسکدے
 تے نہ دکان وچ۔ فیاض ہر پاسوں وکیر وچ آیا تاں ہک واری ول جمعدار محمد نواز ای
 پگر یا جسیں انور وکیل کوں آکھ کراہیں عدالت وچ نہ صرف محکمے دے حکم دے خلاف دعویٰ
 کرا چھوڑیا بلکہ اوندے حق وچ سٹے وی تھی گیا کہ مقدمے دے فیصلے تک اوجیویں چاہوے
 مکان تے دکان کوں ورت سکدے۔ اے سٹے تھیا تاں گم بھادیں جو لمبر وچ پئے گیا پر
 ادائے پوائے تے جن دشمن وچ ٹھاڈل پئے گئی جو عدالت دا سٹے فیاض دے حق وچ ہے
 تے جیرھا دخل ڈیسی اوہو ڈھکیسی۔ پیشی تے پیشی رُدی رہ گئی تے ہر پیشی ڈوں ترے
 مہینیاں بعد دی۔

حالات کجھ پگڑ وچ آئے تاں مطب تے وی رونق لگنی شروع تھی گئی۔ وادھونے
 ہن ہمسائے دکھاو نیاں تاں چھوڑ ڈتیاں ہن پر ول وی متھے تے خر بڑی اومیں دی اومیں۔
 آندے ویندے فیاض نال ٹوک بازی اَنج۔ کہیں ویلے جو فیاض کوں کہیں چھوٹی موٹی شے
 دی لوڑھ پوندی تاں اڈکوں بوہڑ والے چوک وچوں منگواونی پوندی ہئی، وادھو طرفوں ہمیش
 انکار۔ فیاض آہستہ آہستہ عادی تھیندا گیا جو چار پھیر دشمنی دے ماحول وچ وی جیون دی
 رمز کیویں گلیندی ہے۔ پر سارے ڈ۔ نہہ دی کشال توں بعد جسیں ویلے رات تھیندی تاں
 اے سوچ تے ہاں وات کوں آویندا جو پتہ نی حکیم صاحب تے اناں دی ٹبری کیہڑے حال
 وچ ہوسی۔ نویں جاتے وَنج تے اپنی سُنجان کراونی کیڈی مشکل ہوندی ہوسی خاص طور توں
 اڈوں ویلے جسیں ویلے جو ہک وڈی سُنجان توں بعد بندہ یکدم آپڑیاں تل وطنیاں وچ وی
 اُن سونہا تھی تے رہ ونجے۔

ریاست دے حالات ہر آؤن والے ڈ۔ نہہ دے نال ای عجیب کنوں عجیب
تھیندے ویندے ہن۔ جہاں ڈ۔ نہاں وچ فیاض کون حکیم صاحب دے مطب تے
اوندے گھر کون قبضے گیراں کنوں بچاون کیتے بھمر مارنا پوندا پیا ہا انہاں ڈ۔ نہاں پاکستان
بزنز تو ڈیڈھ مہینہ بعد اکتوبر وچ نواب صادق محمد خان خاص عباسی نے ریاست دے انڈیا
دی بجائے پاکستان نال الحاق دا اعلان کر ڈتا۔ بھادویں جو ایں فیصلے دی توقع کیتی ویندی پئی
ہئی پر ول وی ریاست دی مسلمان آبادی نے ایں فیصلے کون سرا کھیں تے رکھیا تے کئی
ڈ۔ نہاں توڑیں خوشیاں مناؤن دا اہتمام کیتا۔ پراگت تے اکتوبر دے ایں درمیانی عرصے
وچ ریاست دی ہندو آتے سکھ آبادی تقریباً تقریباً ریاست کون مٹھاتے انڈیا ڈوروانہ تھی
گئی ہئی۔ اؤں ویلے بھادویں جو ریاست وچ پاکستانی قوانین لاگو کوننا ہن ول وی مشرقی
پنجاب توں آؤن والے مہاجراں دی ہک بہوں وڈی تعداد متروکہ ہندو آتے سکھ
جائیداداں تے قبضہ کیتے ریاست دے ہر اؤں شہر پہنچ گئی کہ جتھہ چنگیاں چوکھیاں
جائیداداں دی سوں روں ملدی پئی ہئی۔

ایں دوران نواب صاحب نے نویں ملکہ پاکستان دی ہر قسم دی امداد کرن توں
علاوہ ریاست چھوڑ تے ویندی پئی ہندو آتے سکھ آبادی دی حفاظت دی کوشش دی وی اخیر
کر چھوڑی تے سھو قافلے با امن امان ریاست وچوں روانہ کیتے گئے کیوں جو مقامی
فسادیاں تے قبضہ گیراں کون پہلے ای بٹھ پا ڈتی گئی ہئی۔ لیکن ہک گالہہ ضرور ہئی۔ بھادویں
جو پاکستان وچ شامل تھیاں باقی ڈاہ ریاستاں طرحاں بہاول پور دار ریاستی وجود وی ہالی
توڑیں قائم ہا پیا لیکن ستمبر 1948ء وچ قائد اعظم دی وفات توں بعد پاکستانی حکمران
اشرفیہ دانواب بہاول پور نال رویہ اؤں طرحاں دانہ ریہا جیویں جو قائد اعظم دی حیاتی وچ
ہوندا ہا۔ ایں مترے سلوک نے نواب صاحب کون جذباتی لحاظ نال اصلوں بھن ترور

چھوڑیاتے جنس ویلے پاکستان دے گورنر جنرل خواجہ ناظم الدین نے ریاست کوں
 1935ء دے گورنمنٹ آف انڈیا ایکٹ دے تحت ہک صوبے دے طور تے پاکستان وچ
 شامل کرن تے زور بھریا تاں نواب صاحب الملک میڈنہ نچھل گئے تے چپ چاپ ایس
 بارے تھیون والے معاہدے تے 30 اپریل کوں دستخط کر چھوڑے جیندے تحت دفاع،
 مواصلات تے خارجہ دے امور مرکزی حکومت دے حوالے کرن توں بعد بہاول پور وچ
 49 ممبراں والی صوبائی قانون ساز اسمبلی دے الیکشن کراڈتے گئے کہ جینے 1952ء توں
 آپڑاں کم شروع کرنا ہا۔ باقی دے محکمے صوبائی قرار ڈے کراہیں بدستور سابقہ ریاست کول
 رکھے و نجن دے نال نال نواب صاحب کوں صوبے دا آئینی سربراہ وی تسلیم کر گھدا
 گیا۔ البتہ اے آکھ ڈتا گیا جو اے بندوبست بیاں ڈاہ ریاستاں وچ بطور مثال دے کوننا
 گھدا ویسی۔

ریاست توں بعد صوبہ بنزن دے ایس عمل نے عوامی زندگی دے ہر پکھ کوں ہلا
 تے رکھ چھوڑیا۔ ریاستی ملازماں دی ہک وڈی تعداد نوکریاں توں فارغ تھی تے گھراں کوں
 آن بیٹھی۔ ہڈ بھنیا تاں کماوے پر دل بھنیا کتھوں کماوے والا حال تاں پہلے ہا پیا پر اگلی
 کنوں چنگی کر چھوڑی اتھاں آباد تھیون والے مہاجراں نے کہ جتاں آپڑیں محنت نال پوری
 سابقہ ریاست دے کاروبار خاص طور تے جنس اجناس دیاں منڈیاں کوں چنگی طرحاں
 سنبھال گھدا تے مقامی آبادی صرف آپڑیں گزرے گل کوں یاد کرتے ہنجو ہاؤن تے لگ
 گئی۔

کہیں ویلے ویلے ملدی تاں فیاض موڑھا گھت تے مطب دی باہری تھلی تے
 چڑھ باہندا۔ وادھو دی دکان تاں ہئی پئی پر مال اسباب کنوں خالی۔ نہ کوئی چلت نہ کوئی
 دکانداری۔ اوکوں ایہو وہم جو رب نے پتر تاں ڈتے پر اصلوں منحوس، جڈن دا جے

دکانداری منج تھی گئی اے۔ ایں گالہوں نہ اُوکوں چنیداتے نہ کھڈیندا۔ ماء آکھے یا ذال،
 وادھوگناں تے چا مریندا۔ اُوئیں وی حق ہمسائے ایہو آہدے ہن جو شکر ہے بال ماتے
 گئے پیو طرحاں کُنوں نی تھیا۔ پتر کون منخوس سمجھن والے کون کون سمجھاوے جو دکاندار ای
 موڑھی کھاوتے تے آونجے تاں دکان کتھوں چلسی۔ ایہو حال دچھردا کہ جیندے کول کوئی
 تانواں تانواں گاہک آیا راہندا۔ پر ہن نہ او پہلے والے پھلو دے تے نہ را بڑیاں ملایاں
 ۔ ڈیدھے ڈیدھے دیرے نواب دے پورے بزار تے نحوست آپڑاں بوچھن کھنڈاتے بہہ
 گئی۔ فیاض کول گزرے ڈ۔ نہہ یاد آندے تاں ہاں وات کول آویندا۔ کوئی ویلا اُووی ہا جو اُو
 آپنی سُنجان دی گول وچ گردان رہندا ہا پر ہن تاں پوری ریاست دی سُنجان گھان وات
 آگئی ہئی۔ نواب صاحب نے وَنچ تے ولایت دیرے لاگھدے تے شہزادیاں نے
 گھروں باہر نکلن چھوڑ ڈتا۔ بس خوشامدی باہنے تاش وچ لائی رکھیندے یا مٹھ مروڑے
 تے بندراں دیاں جھوکاں وچ لوڈن لوڈے۔

صاحبزادے سڈیجن والے نواب صاحب دے دور نیڑے دے رشتے داروی
 بے روزگار تھئے تاں پہلے پہلے چا پلوس سنگت دی واہ واہ دے سرور وچ کجھ ڈیہاڑے کڈھ
 گئے تے جنیں ویلے کھینسا خالی تھیا تاں سنگت ساتھ وی ہرڑہا۔ اُلٹا توں کون تے میں کون۔
 نصیب نال جھیرا تاں نی بنزدا پر اے صاحبزادگان چھاں کول وٹ ڈے کراہیں بوہڑ
 والے چوک وچ گھفاں وچھواتے لگد بئیرے لڑوان دے محبتی بن بیٹھے۔ کہیں ساوی دا پیالہ
 پلا چھوڑیا تے کہیں نے چلم والا سونا لٹوا چھوڑیا۔ پہلے پہلے تاں گھروں چنگا چوکھا کھانا پک
 تے چوک وچ منگا گھدا اویندا پر کجھ ڈ۔ نہہ بعد نوبت دال دی آئی تاں اُناں دے چوک وچ
 آباہون دے باوجود کوئی سلام وی نہ الویندا۔ بٹیاں تے دکانداراں نے ادھار سودا سود
 ڈیون توں بُو اونا شروع کیتا تاں عزت بے عزتی گھروں نکل تے چوک بزاراں وچ آ

مغنی۔

اڈے احمد پوری حال تاں ایہو ہا پر فرق اے جو اتھ نہ شہزادے ہن تے نہ
 صاحبزادے بس مقامی تے یاؤل مہاجر۔ مقامیاں دا حال ایں گالہوں گسا جور یاستی سُنجان
 دے خاتے تے نواب دے ولایت دیرے لاون پاروں ایویں لگدا جو تیمی ویزھ گئی اے۔
 تہوں نہ تاں گھروچ دل لگدا تے نہ کم تے۔ جنیں ویلے جو مہاجرین ہر اودکان سنبھال
 گھدی کہ جھ تھولی جی وی لائی چلائی لگی راہندی ہی۔ نتیجہ اے نکلیا جو شہر دا تمام کاروبار
 اناں مہاجر اں دے ہتھ وچ آ گیا جیڑھے جور یاست کوں اپنی سُنجان بناون کوں تیار کوننا
 ہن تے مقامی لوک، ریاستی ہوندے ہو یاں وی غربت آتے احساس کمتری دے گھان وچ
 اکھے آئے جو اپنے گھروچ ای اپنی سُنجان ونجا بیٹھے۔ بہاول پور ریاست، چھڑاناں دا صوبہ
 بزن توں بعد مہاجر آتے مقامی آبادی دا اکجھا غیر فطری خجگ بن تے رہ گئی ہی کہ جھ
 کہیں وسنیک دی وی کوئی سُنجان باقی نہ رہی ہی۔ کیا نوں کیا پرانے سھے لُنڈے لورے،
 ادھادھورے لوک۔

فیاض دے چاچے طرفوں مخبری والے واقعے توں بعد اُلٹا فیاض دے ابے آتے
 بے سکیاں نے بول اُلا، آونزاں ونجواں آتے ملواں ملاوڑاں وی چھوڑ ڈتا۔ اماں ول وی
 کہیں ویلے آتے مل ویندی ہی پر پے توں چوری جو اُونے تاں فیاض دے محراب والے
 آون تے وی پابندی لا چھوڑی ہی۔ سب ہکی گالہہ دے ارمانی ہن جو چندرے نے مفت
 ہتھیں لگی کراڑ دی جائیداد سکے چاچے کوں عارضی طور باہون واسطے وی نی ڈتی۔ ایں گالہہ
 تے کوئی چاچے نال رنج کاٹنا ہا جو اُونے بھرتیجے دے خلاف مخبری کرتے اُوکوں کچھاری
 چاڑھ چھوڑیا ہا۔ حدتاں ایں مکی جو محراب والے دی پوری وستی ول وی چاچے دی حمایتی تے
 اوندے نال ہک ہک۔ اماں نے وی کئی واری سمجھایا جو پتر دفع کر ڈے چا مکان چاچے

کوں، کبیرا اوموا کراڑ ہندوستانوں والد اپنے پر فیاض دے ہر واری انکاری تھیوں توں
بعد اوی کنارہ کرتے بہہ گئی۔

کہیں کہیں ویلے اوند ایل دستی واسطے بہوں پٹیندا اتاں خیال ضرور آندا جو اوی بھلے
کرے، مکان چاچے کوں ڈیوے چا پر ول جنیں ویلے اے چو بھ لگدی جو حکیم صاحب ول
ای پیا تاں ادا کوں کیا منہ ڈکھسی تاں ولدے سروں ہاں کوں تگدا کر گھندا۔ فیاض ”ہاں“
تے ”نہ“ وچ گھتا دے ایں گالہوں وی کھاندا ودا ہا جو حکیم صاحب دے ایں مکان نے
او کوں اوں ویلے آپڑیں ہوون دی سُنجان ڈتی ہئی کہ جنیں ویلے اوندے ہوون دے
اندھارے وچ تھہا کے مریندا ودا ہا۔ جڈاں کوئی اوندے تے اعتماد نہ کریندا ہا اوں ویلے
حکیم صاحب نے اُو کوں گھر دا فرد بنزاتے مان ڈتاتے تلسی جی نینگر نے آپڑاں آپ
حوالے کرن دی نینہہ رکھتے اوں مان کوں آسمان حتی اچا کر چھوڑیا۔ ہُن اُو صرف چاچے
دی لو بھ دیاں لیلہوں پونجھن کیجے ایں سب گجھ کوں کیویں بھن تر وڑتے مٹی سوا کر ڈیوے
۔ فیاض کوں اے مکان بہاول پوردی ریاست طرحاں لگدا ہا جو اے ہے تاں اوندی سُنجان
دی آس وی ہے تے جے اے کوئی تاں کہیں بہوں وڈے میلے وچ رُلے ہوئے بال آلی
کار اوندی سُنجان وی کوئی۔

فیاض نال ہک عجیب واردات اے وی تھی جو اُو کوں اوں رات دی کوئی گالہہ
یاد نہ رہ گئی جڈن جو اُو حکیم رام لعل دی ڈیڈھی وچ سوتا ہا پر دیرے نوابوں دیندے ویلے تلسی دا
او کوں اکھیں بھرتے ڈیکھنا آتے اوندے ہتھ کوں پکڑتے اپنے ہتھ دیاں انگلیں وچ گھٹ
گھنڈاں بھلدا ای نہ ہا۔ اُو کوں ایویں محسوس تھیندا جو تلسی دیاں انگلیں دے سیک وچوں
کوئی جیندی جاگدی نینگر اوندے جسم وچ داخل تھی کراہیں ہناں رکھتے بہہ گئی ہے گجھ ایں
طرحاں جو نہ تاں اوں سیک دا احساس گھٹ تھیندا ہاتے نہ اوندیگر دا وجود اوندے وجود توں

باہر آندا ہا۔ کوئی قید جی قید ہی کہ اوندے اندر جران کیجے ہک ترمیت دے جزو نے اوندے
 گل کوں وکیز وچ گھسن گھدا ہایا کہیں بندی نے پورے بندی خانے تے آپی عملداری دا
 اعلان کر ڈتا ہا۔

اے وی تاں انوکھڑی گالہہ ہی جو فیاض کوں یٹلسی یا ٹلسی دے مبردی کڈ ہائیں
 اُون طرحاں فکر نہ تھئی کہ جیویں جو محمد نواز جمعدار کوں تھیندی ہی۔ اوندے آون تے فیاض
 کوں سوچ آندی جو ایڈے عرصے کنوں جو اناں دا پتہ کائنی، اُو پتہ تاں کر ڈیکھے۔ پر جنیں
 ویلے چاچا جمعدار رُویندا، فیاض دے اندر اُو ہا ساری آماں گھاماں و لدی اُوئیں شروع تھی
 ویندی جیویں جو حکیم رام لعل دے ہوندا یاں ہوندی ہی۔ کجھ مہینیاں بعد جنیں ویلے جمعدار
 محمد نواز وی مُکلا گیا تاں فیاض دا کوئی بانہہ بلی، کوئی سہارا باقی نہ رہیا۔ اُوئیں وی دیرے
 دی بزار وچ بکھ نے دیرے لاتے تاں آپ تڑاپی وچ کہیں کوں کہیں دا ہوش نہ رہیا۔ ہر
 آون والا ڈنہہ بھاویں جو فیاض کیجے سماجی لحاظ نال سکھ دے سنیے گھسن تے آون لگ پیا
 ہا پر اوندے اندر دا اندھارا پہلے کنوں زیادہ کالاتے ڈرا کلا کہ جیندے ہوندے ہوئے اوندی
 سُجان دا پندہ ہر قدم تے اگوں ہاں تھیون دی بجائے کچھو نہاں تھیندا ویندا ہا۔

(25)

نویں بنزریں ہوئے مُلک پاکستان وچ سیاسی استحکام دانہ ہوونزراں، پاکستان دے نال نال، ظاہری طور تے صوبائی حیثیت ڈتی گئی سابقہ ریاست بہاول پور کوں وی سیاسی، معاشی اے سماجی طور تے مُتاوے وات ڈتی کھڑا ہا۔ اپنی آئینی سربراہی دے باوجود ولایت وچ بیٹھے نواب صادق محمد خان خاس عباسی نے وی بہوں گھٹ اتھ پھیرا پاونزراں۔ نتیجہ کیا نکلیا جو ہندوستان وچ بیٹھے ہوئے لوکاں کوں خبر تھی گئی جو اتھ قیمتی زمیناں نکلے بھاء تھی۔ گن لہذا سن پنجاہ توں بعد ڈھگ ساری آبادی اتجھی وی سابقہ ریاست بہاولپور وچ آباد آن تھی کہ جیندی نگاہ صرف زرعی زمیناں تے ہی۔ نواب کڈھائیں آوے ہاتاں اُوکوں ایہار پورٹ ملدی جو مقامی آبادی تاں کم چور ہے، آلسی ہے لہذا زمیناں اُنہائیں کوں ڈیوجیڑھے آبادکاری داگر جائز دین۔ نواب صاحب اناں نویاں لوکاں تے ایذا مہربان تھیا جو زمیناں تاں ڈتیاں سو ڈتیاں، ایشام دے اٹھ آنے وی سرکاری خزانے وچوں ڈیون دا حکم ڈے چھوڑیا۔

اے اودور ہاجڈن جو بیورو کریسی نے، پاکستانی حکومت اُتے سیاست، ڈوہیں سیاست دانان دے ہتھوں تلکا کراہیں آپڑیں کھیسے وچ پا چھوڑے ہن۔ گورنر جنرل ملک غلام محمد بن بیٹھاتے وزیر اعظم محمد علی بوگرہ۔ مشرقی بنگال دی عوامی اکثریت کوں گھوگھا چاہن کیجے ملک غلام محمد نے سوچیا جو اُردو دے سکھے صوبیاں دا ہکو یونٹ بنزاتے اوند انان رکھ ڈیو سجے مغربی پاکستان تے پار دے یونٹ دانان مشرقی بنگال دی بجائے مشرقی پاکستان، تاں جو بنگالیاں نال برابری دی سطح اکھ وچ اکھ پاتے گالہ تھی سکے۔ ایں تجویز دا باضابطہ اعلان کریندے ہوئے وزیر اعظم محمد علی بوگرہ نے آکھیا جو ہن کوئی بنگالی، پنجابی، سندھی، پٹھان، بہاول پوری یا خیر پوری کوئنا ہوسی۔ ایں اعلان دا اُلنا اثر جیدہا سندھ، سرحد تے خیر پور دے عوام تے تھیونزا ہا سو تھییا پر بہاول پور دی مقامی آبادی جیڑھی پہلے ای آپڑیں ونجی ہوئی سُخان دے پیرے ڈیدھی ودی ہئی، ایں نویں اندھاری توں بعد تاں اصولوں دُدھڑ دھوں تھی کراہیں راہندی ساہندی سُخان وی ونجا بیٹھی۔ اتھوں دی لوکائی کوں ایویں لکیا جو بنگالیاں دی سُخان معاون دی کوشش وچ سندھی، پشتون اُتے ریاستیاں دی شناخت تے وی بوہاری پھیر ڈتی گئی ہے۔

ست دسمبر 1954ء کوں پاکستان دے نویں وزیر اعظم چوہدری محمد علی نے نواب بہاول پور دی گردن تے لت رکھ کراہیں بہاول پور دے صوبہ مغربی پاکستان وچ شامل تھیون دے معاہدے تے دستخط کرا گھدے۔ پوری ریاست دی مقامی آبادی ایں شمولیت تے باقی دیاں چھوٹیاں قوماں دے نال رل کراہیں کھلی مخالفت تے آگئی۔ انان کوں اے توقع نہ ہئی جو نواب صاحب سابقہ وزیر اعظم محمد علی بوگرہ دے قدیم پاکستانی قوماں تے انان دیاں زبانان دا مذاق اُڈاون توں بعد وی ون یونٹ وچ شامل تھسی۔ بہاول پور دے ریاستیاں دی تاریخ، تہذیب، ثقافت، زبان اُتے خود مختیاری دا مل بتری لکھ روپیہ

سالانہ لکھیا تاں نواب صاحب اے وظیفہ کھیسے وچ گھت تے ولدا ولایت فرمایا۔ ایں معاہدے دے حوالے نال پاکستان دی آئین ساز اسمبلی نے 30 ستمبر 1955ء کوں ویسٹ پاکستان ایکٹ چا منظور کیتا جیندے اُتے عمل درآمد چوڑاں اکتوبر توں تھیونزاں ہا۔ اے چوڑاں ڈیہاڑے احمد پور تے دیرے دے لوکاں تے بہوں اوکھے گزرے۔ دیرے نواب وچ تاں ول وی معاملہ چھڑا ہڑتال تیں رہ گیا پر احمد پور وچ ہڑتال دے نال نال جلے جلوساں نے عوامی زندگی کوں تلے اُتے کر چھوڑیا۔ لوکاں نے ایکوں باقی پاکستانی اکائیاں دے خلاف پنجابی سازش دے طور تے گھدا کہ جیندے مقصد گریٹر پنجاب قائم کرنا ہا۔

وَن یونٹ دے ردِ عمل وچ فوری طور تے خان عبدالغفار خان نے ”اینٹی وَن یونٹ فرنٹ“ دے نال سابقہ صوبہ سرحد وچ ہک سیاسی تنظیم قائم کیتی۔ ایں تنظیم نے بہوں جلدی اناں علاقیاں وچ زور پکڑ گھدا کہ جیردھے وَن یونٹ دے سبب اپنی لسانی تے ثقافتی سُجبان و نجا بیٹھے ہن۔ ایں تنظیم دا فوری مقصد وَن یونٹ دا خاتمہ تے خاتمے توں بعد متاثرہ ثقافتاں دی بحالی ہا پر گجھ ایں طرحاں جو ریاستاں دی سابقہ سُجبان توں اُلگ کوئی نئی شکل لیکن بہاول پور کوں ایں گالہوں استثناء ہی جو اے ثقافت دے نال نال لسانی طور تے وی اَنج شناخت رکھیندا ہا۔

فیاض کوں ایں سیاسی تنظیم وچ اپنی ونجی ہوئی سُجبان دی بھال نظری تاں اُونے ایندا ور کر بزن وچ ٹھٹ دیر وی نہ لائی۔ کیا انقلاب ہا جو جیردھے نواب دی چاکری اُوندے پُچ دی سُجبان اُتے عزت آبرو دا باعث ہی ہن ہوں نواب دے خلاف، ہوں چاکر دا پُتر کلی کلی محلے محلے تقریراں کریندا ودا ہا۔ وَن یونٹ دے خلاف نعرے مریندے دیلے فیاض دے سامنے اُوندے پُچ دا چہرہ ہوندا کہ جنیں اُوندی بقادی کوشش وچ اوندے ساتھ ڈیون

دی بجائے آپڑیں غاصب بھرادا ساتھ ڈتا ہا۔ اے تاں محمد نواز جمعدار اوکوں پکریا نہ تاں
 چاچے دی مخبری دے بعد اوندے جیل و نجن وچ کوئی کسرباقی نہ رہ گئی ہئی۔ وَن یونٹ دے
 خلاف تقریراں کریندے ویلے فیاض کوں کہیں کہیں ویلے آپڑیں پئیو دی صورت وچ نواب
 بہاول پور دا وی بھلا ندر اپوندا شاید ایں گالہوں جو ڈوہائیں نے اپنی اپنی جاتے اوندی تکل
 وطنی سُجان دا پندہ کھوٹا کیتا ہا۔ فیاض دا پئیو پُتر کنوں ایں گالہوں نفرت کریندا ہا جو اُونے
 نواب دا باڈی گارڈ بن تے اوندی مَن منشا پوری نہ کیتی تے نواب ایں گالہوں اپنی ریاست
 توں بھگل جو سَن سنٹالی دے وکیرے وچوں اپنے قد میں بھار نکلتا اوندے وَس داروگ نہ
 ہا۔ اینٹی وَن یونٹ تحریک وچ شامل تھیون توں بعد ٹلسی دی ولدی بھال دی سک تے ریاستی
 جھوکاں ول پک صوبے دی صورت آباد تھیون دی خواہش، ڈوہیں ایں تحریک دا مقصد بن
 تے رہ گئے ہن۔ اناں سکھے مقاصد دا اَلتا تاں پکو ہا جو آپڑیں تہذیبی، ثقافتی اَتے لسانی
 سُجان دی رکھوالی۔

اینٹی وَن یونٹ فرنٹ دی قیادت نے بہوں جلدی وَن یونٹ خُرن دی صورت
 وچ مغربی پاکستان دے پنج صوبے یعنی پنجاب، سندھ، بلوچستان، سرحد تے بہاول پور
 بناون دا مطالبہ کر ڈتا کیوں جو اُنج صوبہ بناؤن دیاں پنج شرطیں ہن؛ جغرافیائی لحاظ نال
 طبعی وجود، معاشی خود کفالت، انتظامی سہولت، مستقبل وچ ترقی کرن دی وقعت تے لسانی
 اقدار دا تحفظ کرن دی اہلیت۔ لیکن فیاض جیسے ہزراں ورکراں دے ذہناں وچ اُون ویلے
 مایوسی دے نال نال پک نویں قسم دے ردِ عمل نے وی جا بنزا گھدی جو جنیں ویلے فرنٹ
 دے مرکزی قائدین خان عبدالغفار خان تے عبدالصمد خان اچکزئی کوں گرفتار کرن دے
 بعد اُناں دے خلاف لاہور ہائی کورٹ وچ بغاوت دے مقدمے دی سماعت شروع تھی گئی۔
 فیاض کوں پتہ لگیا جو عبدالصمد خان اچکزئی دی پیروی بہاول پور دا وکیل ریاض ہاشمی کریندا

پے تاں اُونے ہفتے وچ ہک واری ٹھہری والے ڈیہہ ریاض ہاشمی وکیل دے دیرے تے
 و نجر داں شروع کر ڈتا کہ دجھ وکیل صاحب دی لاہوروں واپسی تے اٹھے ویلے سیکڑاں
 لوکاں دا کٹھ تھیون لگ پیا ہا۔

ریاض ہاشمی وکیل کوں پورا یقین ہا جو نہ صرف اوڈو ہائیں لیڈر مقدمے وچوں
 بری تھی ویسن بلکہ وِن یونٹ ٹرژن دے نتیجے وچ بہاول پور دی صوبائی حیثیت وی بحال تھی
 ویسی۔ ریاض ہاشمی وکیل دی شکل وچ فیاض کوں اپنی ونجی ہوئی سُنجان تیس اپڑن دی راہ
 نظرن لگ پئی۔ اوندے اندر ولدے سروں اوہو جوش تے جذبہ جاگ پیا جیڑھا جو
 پاکستان بنڑن دے ڈیہاں وچ ہک نویں امید دی سریر وانگوں بُت دے مسام مسام وچ
 تھمریں کھیڈا ہا۔ اُون سمیت ریاست دی پوری نویں نسل دا خواب ہا جو بہاول پور
 پاکستان دا حصہ بنڑیں کہ دجھ او اپنی لسانی، ثقافتی اتے تہذیبی سُنجان دے نال ایں نویں
 مُلک دی تگدائی دا باعث ہوسن۔ بھاویں جو وِن یونٹ دے قیام نے ریاستی بینگر اں دیاں
 سکھے اُمیداں کوں ڈالے پھالے کر چھوڑیا ہا پر ہن لگدا ہا جو وِن یونٹ ٹرژن دی صورت ڈکھ
 دے ڈیہہ مُکن والے ہن۔

فیاض نے آپڑیں مطب دے باہروں ”اینٹی وِن یونٹ فرنٹ“ دے دفتر دا بورڈ
 لا کھڑیا تے آئے گئے نال اوسکھے گالہیں سانجھیاں کرن لگ پیا جیڑھیاں جو او ہر ہفتے
 ریاض ہاشمی وکیل دے دیرے توں سُن تے آندا ہا۔ بہوں جلدی اُونے دیرے دے بزار
 دے ڈکانداراں سمیت کجھ بینگر اں دا اتجھا گروپ تیار کر گھدا جیڑھے نہ صرف اوندی
 گالہہ سُنو دے ہن بلکہ اُون توں سُن کر اہیں اگوں تے وی ودھیندے ہن۔ اے گروپ
 بنون توں بعد فیاض دی حیثیت ہک چھوٹے موٹے قوم پرست سیاسی لیڈر دی تھی گئی کہ
 جیکوں ریاض ہاشمی وکیل توں علاوہ احمد پور تے دیرے نواب وچ کم کرن والیاں بیاں سیاسی

پارٹیاں دے مقامی رہنما وی توجہ نال ڈیکھن تے سُنون لگ پئے ہن۔

لیکن اے اُمید افزاء صورت حال بہوں جلدی مایوسی وچ بدلن شروع تھی گئی۔
خان عبدالغفار خان دے وکیل میاں محمود علی قصوری نے کہیں نہ کہیں طریقے فرنٹ دی
قیادت کوں راضی کرتے اپنی سیاسی پارٹی ”آزاد پاکستان پارٹی“ کوں فرنٹ وچ شامل
کراون توں بعد ڈوہائیں دے ملاپ نال نویں سیاسی جماعت ”نیشنل پارٹی“ دی بنیاد رکھ
چھوڑی جینے پہلا وار ای بہاول پور صوبے دے مطالبے تے کیتا۔ وَن یونٹ دے خاتے
توں بعد بھاریں جو چار صوبیاں توں علاوہ پنجویں صوبے دا مطالبہ وی نیشنل پارٹی دے
مقاصد وچ شامل ہا پیا پر اینداں ناں بہاول پور ختم کرتے ”کوئی وی بیا صوبہ“ کر گھدا گیا۔
اِس انتہائی مایوس گن تبدیلی توں بعد ریاض ہاشمی وکیل واسطے ممکن نہ ریہا جو اُردو عبدالصمد خان
اچکڑی دی وکالت کرے یا نیشنل پارٹی دا حصہ بنڑیں۔ ایندا نتیجہ اے نکلیا جو ڈوہائیں
خانیں کوں مقدمے وچ جرمانے دی سزا تھی تے ایندے نال ای پوری سابقہ ریاست وچ
جھ جھ فرنٹ دا دفتر ہا اُتھ چھاپے مار کر اہیں مقامی قیادت کوں جیلاں وچ تھن ڈتا گیا۔

فیاض تے وی منجھ چوری دا پرچہ کٹیا گیا تے مجسٹریٹ کول چالان پیش کیجے بغیر
ای اوکوں اندھے و اجیل وچ سٹ ڈتا گیا۔ ہُن کون اوندی سُدھ لاہوے ہانے کون ضمانت
کراوے ہا۔ تہوں لاوارثا سمجھ تے جوڈیشل ریمانڈ دی کوڑی جی مہر جیل وچ ای لا کر اہیں
اُوندی پیشی بدلا ڈتی ویندی۔ جیڑھے جرم دی سزا مہیدیاں وچ ہی اُوندے وچ کہیں سماعت
توں بغیر سال توں سال گزر دے گئے۔ تھانے والے وی اوندے خلاف پرچہ گٹ کر اہیں
نہل گئے جو اوندی تفتیش وی کرنی ہے تے چلان وی عدالت ڈو بھجواوئیں۔ پُچھ چاچے تاں
پہلے ای حقہ پانی بند کیتی کھڑھے ہُن لہذا اناں کوں کیا پرواہ جو جو ان جیندا ہے یا مویا۔ ہا
اے ضرورتھیا جو اُوندے اندر تھیون توں بعد مطب والی دُکان تے پہلے وا دھوتے ول وا دھو

کوں ڈٹا ڈے تے مولوی صاحب نے قبضہ کر گھدا۔

ایویں احمد پور والے مکان داوی جڈاں جو کئی مہینیاں تیں جندر انہ گھلیا تاں ہک
 ڈنہہ فیاض دی گرفتاری دا پک کرن توں بعد پیری بد معاش نے جندرے کوں ڈوں دھک
 مارے تے اندر پہہ گیا۔ اوندی جانڑوں جو فیاض بغاوت دے مقدمے پاروں کاں کوڑا کر
 تے لاہور دے شاہی قلعے وچ سٹ ڈٹا گئے، جتھوں جیندے جی نکڑاں مقدرراں دی کھیڈ
 ہئی۔ مشہور ایہو تھیا جو فیاض مکان دے پیسے وٹ تے کہیں پاسے منہ کر گئے۔ چاچا اوندا
 تاں پہلے کو وچ ہا، مکان وکن دا پتہ لگئیس تاں بیاوی ارمانی تھیا۔ دھاں چاتے اوندے پو
 کول وی گیا جو چار چلھڑ وٹڑیں وی بانس تاں اوندے کنوں وٹ گھنے ہا پر جیس طرحاں کر
 گئے ایں طرحاں کہیں حلالی کوں ٹھاندى نہ ہئی۔ ماپو تاں پہلے ای اوندے توں عاجز تھے
 و دے ہن، اے دھاں سُن تے چار لفظ پٹ پلو دے کڈھن توں سو ابیا کروى کیا سکدے
 ہن۔

(26)

فیاض دی گرفتاری توں بعد اوکوں کجھ ڈنہہ تاں دیرے نواب دے تھانے دی
حوالات وچ رکھیا گیا تے ول بہاول پور دی سنٹرل جیل بھجوا ڈتا گیا جیرہی محض ہک سال
پہلے 1955ء وچ بنی ہوئی۔ تقریباً بیاسی ایکڑاں تے دگھری ہوئی! ایں نوں نکور جیل دی آپنی
دنیا ہوئی۔ بھادویں جو فیاض کوں ہالی تیں سزا نہ تھی ہوئی تے او محض حوالاتی ہا پر ول وی اوکوں
جیل دیاں کندھاں چونا کرن تے حاٹیاں وچ مہلاں دیاں کیا ریاں بنزا اونوں دی مشقت
تے ایں گالہوں لا ڈتا گیا ہا جو جیل دے کھاتے وچ اولاد وارٹا ہا۔ نہ اوندی کوئی ملاقات
کڈہائیں آئی تے نہ اوندی طرفوں کوئی آنہ نگہ ڈیون والا۔ جیل داسپر نٹنڈنٹ اچھے
قیدیاں کنوں بہوں خار کھاندا پر اتھوں دا چیف چکر پتہ نی کیہدی گالہوں فیاض تے اتنا
مہربان ضرور ہا پیا جو مشقت مشقت وچ اوکوں اوں کٹاس توں بچائی رکھیندا ہا جیرہی جو
خمیس دے خمیس سپرنٹنڈنٹ دی فرمائش تے محض اوندی ہیبت قائم کرن سانگے سکھے لا
وارٹ قیدیاں کوں چاڑھی ویندی ہوئی۔

جیل دی دنیا فیاض کوں ایں گالہوں آپنے مزاج دے قریب لگی جو اتھ نہ کوئی
 سُجان دامسلہ تے نہ کوئی کہیں دی سُجان تے قبضہ گیری کیجے ابا لہا اے شوقین۔ اتھ تاں
 تاں، قومیت، شہرتے علاقے جیہاں سھیاں شناختی علامتاں محض ہک نمبر دی شکل اختیار کر
 گیاں ہن۔ ہر قیدی دا ہک نمبر ہاتے اُوہ نمبر ای اونداناں، قومیت، شہرتے علاقہ۔ بے
 تیں کوئی قیدی اتھوں مُکلا نہ ویندا، اوندانمبر کہیں بے کوں اُلاٹ نہ تھیندا۔ نہ کوئی اناں
 نمبر اں داسفارش تے نہ کوئی اناں واسطے اُتاو لا۔

جیل وچ خبراں دا وی نو۔ یکل نظام ہا۔ شاید باہر دی دنیا وچ لوکیں دی خبراں تک
 پہنچ ایڈی ساکھڑی کا سنا ہی جیڑھی اتھ جیل وچ ہی۔ ہر بیرک وچ کوئی نہ کوئی قیدی اچھا
 ضرور ہوندا ہا جیڑھا کہیں وی آئی پی یا بی کلاس قیدی دا مشقتی ہوندا۔ اوندی زبانی نویاں
 نویاں خبراں تے خبراں تے آپووانے تبصرے سب تو پہلے بیرکاں وچ پہنچدے تے ہک
 بیرک توں ہی بیرک تیں پندھ ای کتنا ہوندا۔

کئی ڈ۔ جنہاں بعد فیاض کوں پتہ لکیا جو ”انٹی وِن یونٹ فرنٹ“ دیاں ورکراں
 وچوں اُوکھلا ای جیل وچ کانسٹی بلکہ پشاور تک دے کئی بے ورکروی اوندے نال ایں جیل
 وچ ڈھکے ہن۔ بہاول پور دی صوبائی حیثیت دی بحالی کیجے کم کرن والے بہوں سارے
 سیاسی کارکن ملتان تے لاہور دیاں جیلاں وچ سٹ ڈتے گئے ہن۔ اناں وچوں جیڑھے
 تاں وارثاں والے ہن اوتاں ضمانتاں کرا گھر گئے بیٹھے ہن پر فیاض جیسے کنائیں لوکیں
 کوں بندی خانیاں وچ پُچا وں توں بعد تاں شاید حکومت ای بھل گئی ہی جو اناں گائیں
 نبھیں چوراں کوں باہروں ای کڈھنے یا کوننا۔

فیاض دی عمر دے قوم پرست نینگراں کیجے اے بہوں وڈا دھابہ ہا کہ جینے اناں
 دے اندر جیون دی آس وی مُکا چھوڑی۔ اے تاں وِل وی کارکن ہن جنیں ویلے جو اے

دہلیچہاں ریاض ہاشمی جیسے وکیل وی نہ سہہ سکے تے سیاست کنوں بدظن تھی تے بہہ گئے۔
 صوبہ بہاول پور دی بحالی کیجے جنونی تھے اے نینگر سوچ وی نہ سکدے ہن جو خان غفار
 خان تے اچکزی جیسے لیڈروی اناں نال روند کریں کہ جیڑھے جو اپنی قوم کیجے انگریزاں
 دی مارچتی و دے ہن۔ ایڈے وڈے قد کاٹھ دے لیڈراں دا آزاد پاکستان پارٹی دے
 لیڈراں دے آکھے لگ کراہیں بہاول پور دے ریاستیاں نال دروہ کرنا کہیں طرحاں اناں
 کوں ٹھاندانہ ہا۔ ایندے نال بہاول پور صوبے دی تحریک کوں تاں جو نقصان تھیا سو تھیا،
 ہک گالہہ بنی اوندے توں وی چنگھی تھی۔ ریاست دے فیاض جیسے نینگر یں دے دلاں وچ
 ہمیشہ کیجے ڈلیک پئے گئی جو وون یونٹ واقعی غیر فطری تے چھوٹیاں توہتاں دی حق تلفی کیجے
 بزدایا گئے۔

ایں دوران ہر پاسوں و لیتی کھڑے لگھ اندھارے وچ سو جھلے دی بیکوی جنی
 گئی اوں ویلے ظاہر تھی جڈاں جو سست اکتوبر 1958ء کوں پاکستان دے پہلے صدر اسکندر
 مرزانے 1956ء دے آئین کوں و لیشن تے اسمبلی کوں دا بڑ دوس کریندے ہوئے مارشل
 لاء لا چھوڑیا۔ ایندے محض ویہہ ڈہہہ بعد پاکستانی فوج دے کمانڈر انچیف جنرل ایوب
 خان نے اسکندر مرزا کو دیس نکالا ڈے کراہیں اقتدار خود سنبھال گھدا۔ ایں انقلاب دی
 فوری وجہ وون یونٹ اسکیم دی ناکامی وی ہئی کہ جینے سیاست دانوں کیجے حکومت چلاونی
 مشکل بنا ڈتی ایں طرحاں جو بہوں ای گھٹ عرصے وچ چار وزیر اعظم بدلنے پئے گئے۔
 حکومت دی اے تبدیلی پوری ریاست وچ خوشی دی خبر دے طور تے سُزی گئی ایں آس تے
 جو شاید وون یونٹ ٹرٹے تے ریاست ہک صوبے دے طور تے بحال تھیوے۔ مارشل لاء
 دے لگن نال فیاض جیسے انٹی وون یونٹ فرنٹ دے کارکناں کوں اپنی ڈوں سالوں توں
 ودھ دی قید وی ہاں تے نہ پوندی پئی ہئی جیڑھی اوماں مویشی چوری دے الزام وچ بغیر کوئی

مقدمہ چلائے گزر ریندے پئے ہن۔ اناں کوں یقین تھی گیا جو ہن اناں دی رہائی دی کوئی نہ کوئی سبیل تھی تے راہی۔

پر اے سھو کجھ محض خیال ای ثابت تھیا۔ نہ تاں ون یونٹ ٹرٹیا، نہ صوبہ بنزیا تے نہ فیاض کوں قید توں رہائی ملی۔ کہیں نے آکھیا جو نواب صاحب دے ناں عرضی بھیج تاں ڈیکھ جو اتھ بلا قصور ڈھکیا پیاں پر کئی چٹھیاں دے بعد وی نہ کوئی ڈٹا تے نہ کوئی جواب۔ املک چپ غرپ۔ مارشل لاء توں بعد جیل دے چیف چکر نے ہمدردی کیتی تے مغربی پاکستان دے مارشل لاء ایڈمنسٹریٹر دا بہتہ لکھواتے فیاض کوں ڈٹس جو اتھ عرضی بھیج پر فیاض کہیں اتجھے حاکم کوں اپنی رہائی دی دہان نہ ڈیون چاہندا ہا کہ جیندے ناں یا عہدے ناں مغربی پاکستان لکھیا ہو یا ہووے۔ فیاض دا جواب سن تے چیف چکر بہوں زور دا کھلیا تے آکھیس۔ ”جو ان توں وی اصلوں کا وڈن ہئیں، ہیڈے نہ منن ناں مغربی پاکستان کوں کیا فرق پوندا پئے، ڈھکیا تاں توں پیس۔ ہن توں اکھیسیں جو جیل تاں بہاول پور دی ہے، منیا جیل تاں بہاول پور دی ہے پر ہے تاں مغربی پاکستان وچ۔ چل چھوڑ نہ بھیج عرضی۔ ہیڈے جنے احمق جمدے ای ڈھکچن مریجن کیتے ہن۔“

”میں عرضی اؤں ویلے پیساں جڈاں جو ایوب خان ون یونٹ تر وڑتے میڈے بہاول پور کوں صوبہ بناؤن دا اعلان کر لسی۔“ فیاض دے اُلا وچ ڈوں سالاں دی قید دے باوجود اُوہا پہلے ڈنہہ والی لا پرواہی ہئی۔ چیف چکر نے وی اوندے بے وقوفانہ جواب تے ہک داری ول پنچکا ماریا تے چھیکو تے چکھن لکیا جو ”حکیمن یار، کوئی چنبل دا علاج تاں ڈیس ہا، پنچویں بیرک دے ڈوں حوالاتی کڈاں دے! ایس عذاب کوں پگڑے وڈن۔“

(27)

1966ء دا پہلا سمجھ چڑھیا تاں فیاض دی قید کوں وی ڈا ہوں سال لگ گیا ہا۔
ایوب خان دے مارشل لاء نال لکیاں سکھو امیدیاں لے مٹی تھیاں تاں پوری سابقہ ریاست
وچ مونجھ تے مایوسی نے دیرے لاگھدے۔ پاکستان بنزیاں کوں انوی سال تھی گئے پر
مقامی لوکاں دی آس، امید تے توقع دی پونہل نہ پھمھونی ہی تے نہ پھمھوری۔ اناں انوی
سالاں وچ مہاجر تھی تے آون والیاں دی ہک نسل جوان تھی تاں مقامی ریاستیاں دی او
نسل جیندے سامنے ریاست دالحاق پاکستان نال تھیا ہا، اگلے جہان ٹرگنی۔ ہک جا، ہک
محلے تے ہک شہر وچ راہون والیاں دے دل اجن تیں ہک ہک نہ تھئے ہن۔ ہک عجیب
جنی کھچھل ہی ڈوہاں دے وچ۔ مہاجر آتے آبادکاراں کوں ریاست وچ آباد کرن کیے
نواب صاحب نے خصوصی فنڈ قائم کیتا تے ریاستی وسائل دے دراناں واسطے کھول ڈتے۔
ایندے نتیجے وچ مہاجر تھی تے آون والیاں کوں اپنے پیراں تے کھڑے تھیون وچ آسانی
تھی گئی پر مقامی لوک۔ جہاں دی معاشی حالت پہلے وی ایڈی چنگی نہ ہی، احساس کمتری وچ

پنے گئے جو ریاستی وسائل تے اناں دا پہلا حق ہوون دے باوجود اناں نال مٹر یا سلوکر
تھیند اپنے۔ مقامی لوکاں نے ایں صورت حال کوں آپڑیں مہاجر بھراواں دی امداد کجھن دی
بجائے اپنی حق تلفی کجھیا تے دل کوں لاتے پرو بھرے تھی بیٹھے۔

زیادہ کماون کیے زیادہ کم کرنا مہاجر ایں دی بقاء دے نال جُویا ہو یا ہاتھوں اناں
کوں مقامی لوک آلسی تے نکھٹو لگدے ہن۔ بزار، کاروبار آتے و پارتاں پہلے ڈنہہ دا
مہاجر ایں کول ہاپیا، آباد کاری کیے زمیناں دی و نڈ نے ایندے اُتے زباناں تے ثقافت دا
فرق ایں طرحاں چوکھا کرتے لاتا جو ہر آون والے ڈنہہ دے نال اناں ڈو ہائیں طبقیات
وچ بعد و دھن کارر یہا، گھٹن دانان ای بھل گیا۔

مقامی آبادی اندر احساس کمتری دے پیدا تھیون وچ نواب صاحب دی نہ
ہوند دا وی دخل ہا۔ ریاست دے صوبہ مغربی پاکستان دا حصہ بنزن توں بعد نواب صاحب
کول چھڑا امیر آف بہاول پور و القاب تے بتری لگھ سالانہ وظیفہ رہ گیا۔ انتظامی اختیارات
نہ ریے تاں نواب اُتھ بہہ تے کیا کرے ہاتھوں ولایت دیرے لاتے بہہ رہیا۔ لوکیں
کیے نواب صاحب ہن وی امیر آف بہاول پور ہاجیکوں انگلینڈ ہوون دی بجائے اناں
دے برتے ہتھ رکھراں چاہیدا ہا پر نواب صاحب دے ایڈے دور ہوون پاروں
ریاستیاں وچ ہک تیمی تے لاوارٹی دا احساس و دھدا گیا جیندے اُتے اٹھے ویلے جلی
اُتھ تعینات تھیون والے اوپرے افسر لائی رکھیندے ہن۔ قدرتی گالہہ ہئی سرکاری دفتر ایں
وچ مہاجر ایں دی پہنچ زیادہ تھیندی گئی، اناں دے تعلقات ہراووں جا جھ اختیار تے اقتدار
شروع تھیند ہا۔ کیوں جو ہر اُتھھی جاتے اناں دا کوئی نہ کوئی جائزن والا موجود بیٹھا ہوندا
ہا۔ ایں صورت حال پاروں سابقہ ریاست بہاول پور وچ جھ سیاسی قیادت دا خلاء پیدا تھی
گیا اُتھ سماجی گنڈھاں وی چیزھیاں تھیندیاں گیاں۔ فیاض کوں جیل دیاں کندھاں اندر

اے خبراں مُجھ یاں تاں اود عامنگد اجوانندی رہائی کڈہا میں نہ تھیوے۔ کیوں جو سکھے خبراں ہوں دے باوجود اوندے کول نہ آپڑیں گھر ڈردی خبر اُتے نہ اوں امانتی جائیدادی جیڑھی حکیم رام لعل اوندے حوالے کر گیا ہا۔ چالھی سالوں دے نیڑے بچن والے فیاض کیتے نہ تاں ہن اپنی سُجان دا معاملہ کوئی ایذا ضروری رہ گیا ہاتے نہ کوئی بیاسوال جواب۔ اوندی سُجان اونداجیل دانمبرتے اوندی شناخت جیل دی چار دیواری۔

اے مارچ 1966ء دی کوئی چکنی سویرہی۔ فیاض نران کرتے بیرک دے ساڑیں کیاریاں وچ کھڑے ہوئے مٹھلاں کول آئرا تاڑی بیٹھا ہا۔ کیا کم ہن قدرت دے جو اوندے آپڑیں ہتھاں نال لاتے ہوئے ڈوں ڈوں بجاں دے چوہے پہلے ساوی پونہل ہن تے زمینوں باہر نکلے تے ول ودھدے ودھدے ایں طرحاں رنگے پھل چا کھڑے جو نہ رنگ مٹھدے پئے ہن تے نہ پھل۔ ہالی سویل دے اٹھ ای نہ وجے ہو ہن جو جیل دا وڈا ٹل کھڑ کیا تے چارے پاسوں سیٹیاں دیاں آوازاں شروع تھی گیاں۔ ایں ہو کے دا مطلب ایہو ہا جو جیل دے مرکزی گراؤنڈ وچ جمع تھی ونجو، کوئی خاص خبر ہے یا کوئی بہوں وڈا افسردورے تے آندا ہے۔ پندرہ منھاں دے بعد سوائے سزائے موت دے چکی لگے قیدیاں دے باقی ساری گنتی ترتیب نال قطاراں بنا تے کھڑی تھی گئی۔

جیل دے وڈے لانگھے دے ڈوں دروزے ہن۔ ہک باہر لاتے ہک اندر لاتے اناں دے درمیان کوئی پنجوی فٹ چوڑی تے پنجوی فٹ لمبی ڈیڈھی۔ باہر لا دروازہ سڑک تے گھلدا ہاتے اندر لا ڈر ڈیڈھی کول جیل دے اندرونی حصیاں نال گنڈھیندا ہا۔ جنیس ویلے جو ڈیڈھی وچ جیلر سمیت بے جیل افسراں دے دفتر تے ایندے ہک پاسوں ملاقات والی بیرک بنی ہوئی ہئی۔ باہروں آون والے وزیر باہر لا دروازہ لنگھ کراہیں پہلے جیلر دے دفتر وچ باہندے تے ول آپڑیں آپڑیں عہدے دے مطابق ہوں عہدے دے

جیل افسردے رلے جیل دادورہ کریندے۔ قیدیاں کول وڈے میدان وچ گٹھے تھے کوئی اڈھا گھنٹہ گزریا تاں جیلر، ڈپٹی تے ڈوں اسٹنٹ سپرنٹنڈنٹ دے نال ہگ وڈا صاحب، ڈوں بیگماں، کچھ عملے دے بندے اندر لا درگھلن توں بعد اناں ڈو آندے نظرے جناں دے اگوں اگوں چیف چکر پریڈ دے انداز وچ لیفٹ رائٹ کریند آندا پیا ہا۔ اوسکھے نیزے آئے تاں اعلان تھیا جو مغربی پاکستان دے گورنر دے حکم تے ریڈیڈنٹ مجسٹریٹ صاحب قیدیاں دے مسئلے مسائل تے معمولی جرائم وچ گرفتار قیدیاں دی ضمانت دا بندوبست کرن کیے تشریف گھن آئن۔ بیگمات بارے معلوم تھیا جو اوسوشل ویلفیئر دی ایجکھی تنظیم چلیدن جیڑھی بے گناہ قیدیاں کیے قانونی امداد دا انتظام کریندی اے۔

مجسٹریٹ صاحب تے باقی دے افسر ساڑیاں کرسیاں تے بہہ گئے تے چیف چکر نے واری واری ہک ہک قیدی کول مجسٹریٹ صاحب دے اگوں لنگھا و نراں شروع کر ڈتا۔ ہر قیدی دے ہتھ وچ ہگ کارڈ ہوندا ہا جیندے تے اوندے مقدمے دی پوری تفصیل لکھی ہوئی ہوندی ہئی۔ چیف چکر قیدی دے ہتھ وچوں کارڈ گھن کر اہیں اوند ا اعمال نامہ پڑھے ہاتے مجسٹریٹ صاحب اٹھائیں موقع تے سزا جزا تے ضمانت دی کاروائی کر چھوڑیندے۔ جرم وڈا ہوندا تاں ہوکا تھیندا جو ضمانت دی درخواست سیشن جج صاحب کول ڈیو۔ فیاض دی واری نیزے آئی تاں اوندیاں جگہاں وچ تھوڑکاٹ پئے گیا۔ اوکول یقین ہا جو آج اوکول جیل وچوں باہر دھک ڈتا ویسی۔ لیکن او جیلوں باہر و نجن ای نہ چاہندا ہا۔ اوند ا دل ٹھاکے کرن لگ پیا جو انھی تے دھرو کڑی مارے چا پر مجبور ہا، چار پھیرے جیل دی نورس تے بھجن دی کوئی راہ نہ ہئی۔ باہر نکلن دے خوف کنوں اوند ا چہرہ اصلوں پیلا ڈڈا تھی گیا پر ول وی آخراوندے ناں دی پکار تھی ای گئی۔

فیاض دا مجسٹریٹ صاحب کول پیش تھیو نراں کہیں توپ دے گولے دے پھٹن

کنوں گھٹ کا بنا ہا۔ ہک دفعہ تاں مجسٹریٹ سمیت سبھی وزیرز دے آہنے باہر ڈوا گئے تے
 سپرنٹنڈنٹ دے نال نال جیل دے بیاں افسراں نے وی جھکی جھون چا گھستی۔ فیاض دا
 بغیر کہیں عدالت وچ پیش کیے ڈاہ سالوں تیں جیل وچ راہونا جھ فوجداری نظام انصاف
 دے ناقص ہون دی دلیل ہا اتھ عدالتی تاریخ دا اتجھا واقعہ ہا کہ جیندے سبب بہوں
 وڈیاں وڈیاں گریاں نہ صرف ہل سکدیاں ہن بلکہ ترٹ تے ڈھے سکدیاں ہن۔ اے
 ہک اتجھا مقدمہ ہا کہ جیندے ملزم آپڑیں تے لگے الزام دے ثبوت، سماعت تے فیصلے دے
 بغیر ای جرم دی مقرر کیے گئی سزاتوں ترے گنا زیادہ قید بھوگ چکیا ہا۔ جیل حکام دے
 کاغذیں مجسٹریٹ نے وی جیل افسراں کوں بچاون سانگے تکھے تکھے فیاض کوں بری کرن دا
 حکم سزا دیا تے اگلے قیدی کوں پیش کرن دا اشارہ کر چھوڑیا۔ سپرنٹنڈنٹ سمیت جیل دے
 سبھے افسراں دیاں گردنیں کوں وڈا مایا لگ گیا۔ کیوں جو ساڈا لوڈے کھاندا نظام انصاف
 وڈا محفوظ کر گھدا گیا ہا۔

شام کوں جیل دا باہر لا دروازہ کھلیا تاں فیاض کوں دھک تے باہروں کڈھ ڈتا
 گیا۔ ڈاہ سالوں بعد باہر دی دنیا توں او کوں ایویں خوف آندا پیا ہا جیویں جو او کوئی حرامی بال
 ہے جیکوں ما اوندی پیٹ وچوں کڈھ تے کہیں روڈی تے سٹ گئی ہووے۔ او اتھائیں
 سک دم تھی تے کھڑ گیا۔ ہر آندا ویندا فیاض کوں ایویں جا پدا جیویں جو کوئی نہر، ستیا یا جنگلی ہلا
 ہے جیڑھا او کوں جھٹ مارتے چا ویسی۔ اوند اچیتا گردان تے ہوش حواس سٹا دے وات جو
 ونبے تاں ونبے کتھاں۔ محراب والے وچ شاید ای اوند کوئی جانورہ گیا ہووے۔ دیرے
 والے اڈیں ویری کہ کتھائیں ڈکان نہ ولا گھنے تے احمد پور و نجرال وی اتنا ای مشکل
 جیویں کھکھر وچ وٹا مارنا، اتھہ کر ای پیہنی گزرے انوی سالوں وچ حکیم صاحب دامکان
 کتنے ہتھاں وک چکیا ہوسی۔ او اپنی سبجان گولیندا گولیندا ہتھوں بے نام و نشان تھی تے رہ

گیا ہا۔

”تاں کیا بہاول پور ای رہ ونجاں؟..... لیکن بہاول پور راہساں کتھاں،
کھا ساں کتھوں، ویساں کیندے کول“.... ایہا سوچ سوچیندا فیاض کندھ دے نال پئے
نالہی دے مُنڈھ تے چڑھ تے بہہ گیا۔ سڑک تے منہ ڈیکھن والا شیشہ لڈی کھوتار یڑھی
لنگھی تاں ہک لکھلے کیتے فیاض کول آپنا آپ ڈکھا گئی۔ اُونے بُت تے ہتھ پھیرتے باقی
بچدا آپڑاں آپ محسوس کیتا۔

”میں تاں چنگا بھلا ہاں.... نینگر نمی تاں جو ان تاں ہاں، بکڑا ہی، کھٹ کما
سگداں، حکمت و لدی شروع کر سگداں، اے میڈا شہراے، میڈی ریاست ہے۔ نہ میں
حرامی تے نہ اے رُوڑی۔ بس کجھ ڈہ نہاں دی کا ڈھ کدھنی پوسی۔ تے کیوں ناں ریاض
ہاشمی وکیل دے دیرے تے ونجاں، بیا کجھ ناں تاں نویں سروں جیوں دی تڈتاں ملیسی،
تگروائی تاں ملیسی“۔ اے سوچ کراہیں فیاض کول ایویں لکیا جیوں جو اوندے بُت وچ
و لدیاں اُو ہے سریراں بھمیری وانگ بھوندیاں و بن جیردھیاں انٹی و ن یونٹ فرنٹ دے
ڈہناں وچ چین نہ گھنن ڈیندیاں ہن۔ اُونالہی دے مُنڈھ توں اُنھی کھڑا تھا۔ دل کریندا
پیا ہا جو بندے کٹھے کرتے زور زور دے نعرے مارے..... بہاول پور کول صوبہ بناؤ،
بہاول پور کول صوبہ بناؤ۔

ایں توں پہلے کہ فیاض واقعی نعرے مارن لگ پوندا، ہک مدھرے قد دا اُدھ کھڑ
بندہ اوندے کول آیتے اوندے تاں دی تسلی کرن توں بعد سڑک دے پار کھڑی بگھی ڈو
اشارہ کرتے آکھنیں جو بی بی صاحب سڈیندے و بن۔ فیاض نہ چاہندے ہوئے دی
اوندے نال ٹر پیتے بگھی کول آتے اتھی کراہیں ایڈے اوڈے ڈیکھن کھڑ گیا۔ بگھی دا
چکھلا پاسا موٹے ریشمی کپڑے دے پردیاں نال ایں طرحاں بند ہا جو بگھی دا ہر گنڈا

پردے دے گنڈے نال بُنکیا ہو یا ہا۔ جنس ویلے جو بگھی دی اگلی سیٹ خالی ہئی۔ مدھرے قد والے نے فیاض کوں اگلی سیٹ تے باہون دا اشارہ کیتا پر ادا تھک تے اُتھائیں سڑک نال ای تھمبوتھی گیا۔ اتنی دیروچ بگھی دی اگلی تے پچھلی سیٹ دے اُدھ وچ لکیا ہو یا پردہ ہلیا تے اوندے ویلکھے وچوں فیاض کوں اُناں بیبیاں وچوں ہک بی بی دا چہرہ نظر آیا جہاں نے اُج بھسریٹ صاحب نال جیل وچ آتے اوندی بریت دا اہر کیتا ہا۔ اوتھہ دی شارت نال فیاض کوں بگھی وچ باہون دا آدھی پئی ہئی۔ فیاض پُچ کرتے کہیں باہنے آلی کار بگھی وچ بہہ گیا۔ اوندے باہون نال ای مدھر اہندہ وی ٹپ مارتے ٹانگے دے کجے بمب دے نال بنے ہوئے آسرے تے بک گیا تے کوچوان اڈوں بچے بمب تے بہہ کرائیں گھوڑے کوں ہکل ڈے چھوڑی۔

کجھ دیر بہاول پور شہر دے سرکلر روڈ تے پھر دی ہوئی بگھی ریلوے اسٹیشن دے نال ہک بہوں وڈی کوٹھی وچ وڑی تے ہک لمبی سڑک کوں تھیندی ہوئی سدھی گھر دے وڈے دردے اگوں ٹھتے ہوئے برآمدے وچ ونج تے رُکی۔ کوٹھی دے اندر بھوندی ہوئی ایس سڑک اُتے بٹھے دی کیری وچھی ہوئی ہئی کہ جیندے ڈوہیں پاسوں ساوے کچوچ گھا دے وڈے وڈے پلاٹ تے پلانٹاں توں باہر بھلاں دیاں کیاریاں رونق لائی پیاں ہن۔ مدھر اہندہ تے کوچوان ڈوہیں تڑپ تے تلے تلھے تے فیاض کوں تلے لاہون دا اشارہ کیتا تاں اودوی تلے لہہ آیا۔ بگھی دی ٹلی دی آواز سن تے اندورں ڈوں بانیاں تیکھے تیکھے نکلتیاں تے آتے بگھی دا پچھلا پردہ کھولن لکیاں تاں جو بی بی تلے لہہ سکے۔ بی بی تلے تلھی تاں فیاض کوں مسکاتے ڈٹھس تے اندر ڈوڑ گئی۔ بانیاں وی فیاض کوں حیرانگی نال ڈیدھیاں ہو یاں بی بی دے پچھوں لکیاں گیاں۔ مدھرے قد والے نے فیاض کوں اُلویا تے اوکوں اپنے نال گھن کراہیں مہمان خانے سجاونے پیا۔

مہمان خانے و نچ تے فیاض کوں پتہ لکھیا جو مندھرے قد والے داناں رسول بخش
میرانی ہے تے اوبی بی دا کار مختیار ہے۔ جنیں ویلے جو بی بی سیٹھ بدرالدین دی کھمی کھمی دھی
سلمی بی بی ہے۔ سلمی بی بی دی شادی میجر تو قیر داد پوترے نال تھئی ہئی تے ہک نکا اکبرناں
داوی جایا پر شادی دے ترے سال بعد ای میجر تو قیر روہی وچ جیپ گھٹی تھیون پاروں
جھوک لڈا گیا۔ لاہور کنیر ڈکالچ دی پڑھی ہوئی سلمی بدرالدین جوانی وچ ای بیوہ تھئی تاں
بابے نے کجھ ڈنہاں بعد ڈو جھی شادی دی گاہہ چولی پر سلمی بی بی نے صاف صاف ڈس
چھوڑیا جو شادی اوباہی جیڑھی تھی گئی، ہن گل وچ نواں گلاواں ٹھاہندانی۔ بابے ول صلاح
ڈتی جو شادی نی تاں چھوہریں دا کوئی وڈا کالج کھولیا ونجے پر دھی طرفوں ہن وی انکار۔
اؤڑک اُونے سماجی بھلائی دے کماں کاراں کیتے ”سماج سیوا“ دے ناں نال تنظیم قائم کیتی
تے کئی وڈے گھراں دیاں پڑھیاں لکھیاں بیبیاں کوں نال رلاتے عورتاں، بالان،
بڈھیاں تے قیدیاں کیتے امدادی تے فلاجی کم شروع کر ڈتے۔ سیٹھ بدر نے وی سکھ داساہ
گھدا جو بیا کجھ ناں، دھی وندلی تاں راہسی۔

پنچ چھی سال مسائیں گزرے ہو سن جو سیٹھ بدرالدین وی قضاوات آگیا تے
اینڈے کجھ مہینیاں بعد سیٹھ دی بیگم صاحبہ وی مُکھا گئی۔ ایڈے وڈے گھر وچ سلمی بی بی دا
پتر دے نال کلہارا ہونزاں تاں ایڈا مسئلہ نہ ہاں کہ جتی وڈا گرو دھال سیٹھ بدر دیاں ڈوں
کاشن فیکٹریاں تے زرعی اجناس دے کاروبار دے رولیاں کوں سنبھالناہا۔ اینڈے کیتے
رسول بخش میرانی بہوں وڈی ڈھارس بن تے سامڑیں آیا۔

رسول بخش میرانی پتہ ڈادے کنوں سیٹھ بدرالدین دی ملازمت وچ آندا پیاہا۔ اُو
نہ صرف بارہاں جماعتاں پاس ہا پیا بلکہ سیٹھ صاحب دے پورے کاروبار تے اونڈیاں
کاروباری پالیسیاں توں وی اتنا واقف ضرور ہا پیا جو کہیں طور کم کوں دھاہ نہ آون ڈیوے۔

میرانی نے پہلے دے ملازماں وچوں وی آپنی مرضی دی پون کیتی، گم دیاں کوں رکھیا تے
 باقیاں کوں جھنڈی کرائی اُتے ایندے نال نال ہر یونٹ تے ہک ہک آپنا اعتمادی میجر وی
 لاچھوڑیا تے اُناں کوں سارے اختیار ڈے کراہیں خود بی بی دا کارمختیار بن بیٹھا۔ رسول بخش
 میرانی بھادویں جو جتی کا پٹ ہا پر بی بی کیتے پجوی گھننے عرضوں بند۔ زبان ہلن توں پہلے گم تھیا
 پیا ہوندا۔ تہوں سلٹی بی بی سارا کار و بار اوندے حوالے کرتے خود فلاحی کماں کیتے آپنی تنظیم
 ”سماج سیوا“ کوں پورے بہاول پور ضلع وچ کھنڈایا تے ہر تحصیل وچ اوندادفتر بنزا اون
 توں بعد ڈھگ سارے منصوبے شروع کر ڈتے گئے جہاں دی نگرانی خود سلٹی بی بی کریندی
 راہندی ہئی۔ ایں دوران اکبر سکول و نجن جوگا تھیا تاں اوکوں گھر دے نال بنڑے ہوئے
 صادق پبلک اسکول وچ داخل کرا ڈتا گیا۔ تھی سگدا ہا جو کھی ماء دے لاڈ پیار نال بال و گڑ
 ویندا تہوں اُوکوں ڈسپلن وچ رکھن سانگے اوندی رہائش دا بندوبست وی ہوشل وچ کرا
 چھوڑیا گیا۔

اگلی سویرناشتے توں بعد سلٹی بی بی نے فیاض کوں اندر ڈرائنگ روم وچ سڈایا۔
 فیاض ہک وڈے سارے کمرے وچ وڑیا تاں سامنے والے صوفے تے بیٹھی زنانی کوں
 ڈکھتے تے پچھان وی نہ سکیا جو اے کُل والی سلٹی بی بی ہے۔ کُل والی زنانی تاں ادھ گھرو گلدی
 ہئی پر آج والی تاں چنگی بھلی بیٹیگر لیکن پُر وقار۔ فیاض سامنے گیا تاں اکھیں نہ ملا سکیا،
 اکھیں آپ کنوں آپے نہ گئیاں۔ سلٹی بی بی اوکوں دردے نال پنے صوفے تے باہون دا
 اشارہ کیتا۔ فیاض تاں جھکی جھون گھت تے کچھ اگوہاں تھی کراہیں صوفے تے بہہ ریہا
 جنس ویلے جو رسول بخش میرانی وُلدا باہر ڈونکل گیا۔ سلٹی بی بی جیل دے ریکارڈ موجب
 فیاض داتاں نانواں تے کیتا ہو یا جرم تاں جان چکی ہئی ول وی اوندے بھوگے گئے عذابیں
 دی دلجوئی کیتے اونداحال سنون بیٹھی تاں پہر ڈنہہ دا چڑھ آیا۔ اوجیران ہئی کہ ایں طرحاں

دی تھی سگدے جو کہیں بندے دی حیاتی وچوں پورے ڈاہ سال! کجھی واردات نال چوری
 کیجے و نجن جو نہ اوندی رپٹ تے نہ اوندی جزا سزا۔ مجسٹریٹ صاحب نے وی چھڑے
 رہائی دے پروانے تے دستخط کیجے ایس گالہہ دی انکواری کرائے بغیر جو ڈاہ سالوں توڑیں
 کیہڑے سوب نہ تاں اوندے خلاف کوئی چلان تیار تھیاتے نہ ای اوکوں کڈھائیں جیل
 وچوں کڈھ تے مجسٹریٹ دی عدالت وچ پیش کیجا گیا۔ جنیں ویلے جو جیلر کچی حوالات
 والیاں کوں تاں ہر چوڈاں ڈنہاں بعد علاقہ مجسٹریٹ کول پیش کرن دا پابند ہوندے۔
 عجیب زولا ہا جو نہ کہیں کنوں کچھ کچھ تے نہ ذمہ داری دا تعین۔ ہر شے تے مٹی تے ہر شے
 لے مٹی۔

”ہن کیا ارادے ہن.... میڈے کول راہونزیں یا احمد پور و نجریں“۔ سلمیٰ بی بی
 نے فیاض دیاں اکھیں وچ اکھیں پاتے ایس طرحاں ڈٹھا کہ جیویں آہدی پئی ہووے ”توں
 میڈے کول ای راہونزیں“۔

فیاض کوں وی کل راتیں دا ایویں احساس تھیندا اپنا ہا جو پک واری ول حکیم رام
 لعل دی دکان توڑیں تاں منج گئے پر گدی تے باہون یا نہ باہون دا خواب ولدے سروں
 ڈیکھن دی ہمت نہ ہئی۔ او قدرت دی گن منجھ تے وی حیران ہا جو پہلے تاں اوکوں بے
 سُجان تے لاوارثا کیجا ویندے تے جنیں ویلے کہیں پاسوں کوئی آس نی راہندی تاں اوکوں
 پک نویں کوشش، پک نویں کھیڈ دا حصہ بنڑا ڈتا ویندے۔ جیل وچ وی ڈاہ سال رزڈے
 کوکدے گزراے پر جنیں ویلے اوکوں اپنی سُجان تے آپڑاں گھر بنڑا یا تاں جڑھیں سمیت
 پٹ تے باہروں سٹ ڈتا گیا۔ فیاض نے پہلی واری سوچیا جو قدرت اوکوں منج تاں کرے
 ہن پتہ نی اگوں تے بنی کیہڑی راند اوندی تا نگھ وچ ہے۔

فیاض کوں سوچیندا ڈیکھ تے سلمیٰ بی بی ول اوکوں آلوایا۔ ”اٹاں ڈوں جنیں توں

علاوہ کوئی جاسنی دی ہے؟“.....

”بئی جا.....؟؟؟“ بئی جادا تاں کڈھائیں فیاض کون خیال ای نہ آیا ہا.....
 ”کیوں نہ او انڈیا ونجے تے حکیم رام لعل کون لہھ کراہیں اوں توں معافی منگے جو او اوندی
 امانت دی حفاظت نی کر سکیا۔ پر او کبھڑے منہ نال ٹلسی دے سامنے ویسی کہ جینے چھوہر تھی
 تے وی جو نیتی سوکیتی لیکن او جو ان تھی تے وی چھڑا آپڑیں آپ کون لہھن کیے تھہا کے
 مریندارہ گئے۔ او ٹمرا تاں ول وی اپنی ہوند دے یقین نال ہک بے ملک ونج بیٹھا بغیر
 کہیں سُجان دے رگڑ دھال دے پر اوں کیا کیا، سوا اپنی حیاتی وچ ڈاہ سالوں دا ٹک
 نو واڑوں دے۔“ فیاض دا دل کیجا جو سلمی بی بی دی منت کرتے پار لکیا ونجے مہاجر بن تے
 گھٹو گھٹ سُجان تاں ہوسی جو مہاجر ہاں۔ جنیں ویلے جو ایس ریاست وچ رہ کراہیں وی
 ریاست دی تلاش وچ او آپڑاں آپ ای کیا، آپڑاں سھو گجھ ونجا بیٹھے۔

فیاض طرفوں کوئی جواب نہ ملیا تاں سلمی بی بی اٹھی کھڑی تھی۔ ”گدے توں کوئی
 فیصلہ نی کر سکد اپنا..... کوئی گالہہ نی، آرام نال سوچ گھن۔“

فیاض وی اٹھی کھڑا تھی تے پورے اعتماد نال بولیا ”میں فیصلہ کر گھدے بی بی،
 میں اتھائیں راہساں تہا ڈے کول، پر ہک دفعہ احمد پور تے دیرے نواب ویساں ضرور، چھڑا
 ڈیکھن کیے جو بھوکیں دی تاریخ کیوں بدلدی ہے تے جغرافیہ کیوں نال ٹرن توں انکار کر
 ڈیندے۔“

”ہا..... ہا.... کیوں ناں، احمد پور تے دیرہ چوکھے پرے ہن۔ میں اتھہ آپڑیں
 پر اچیکٹس دے دورے تے ویندی راہندی ہاں، میڈے نال موٹر تے ونجیں پیا، کم کاروی
 ڈیکھ آویں تے جے ڈھیر ابا لہا ہو ویں تاں کہیں جیہاڑے لاری تے لکیا ونجیں۔ پر ڈیکھ
 لڑائی بھڑائی کہیں نال نی کرنی۔“ سلمی بی بی اے آکھ تے اندر لے پاسے ویندی تھی۔

فیاض وی ایس وڈے کمرے وچوں نکل تے باہر و جن لکھیا تاں رسول بخش میرانی سامڑیں
 آگیا۔ فیاض کوں ایویں لکھیا جیویں او باہر کھڑتے اندر دیاں گا لہیں سُنو دا پیا ہا۔ باہر نکلن
 نال ای اُونے فیاض کوں پولا پولا نگی توں وٹھیا تے ٹریندا ٹریندا مہمان خانے چھوڑ
 آیا۔ ایس دوران ڈوہیں پُچپ داروزہ مئی ریہے۔ نہ میرانی بولیا تے نہ فیاض۔

(28)

فیاض کوں سلٹی بی بی دے مہمان خانے وچ آئے ڈو جھا ہفتہ شروع تھی چکیا ہا پر
 ایں دوران ہک واری وی نہ تاں اڈوں کوئی سُدھ سڈا آیا تے نہ ای فیاض نے کہیں پاسے
 ونجن یا ایڈے اڈے تھیون کیجے کوئی اُتاول کیجی۔ مہمان خانے وچ ترے نام دی روٹی مانی
 چنگی چوکی تے کپڑا تھگوا دھوتا ملدا ہا۔ فیاض آیا تاں اوندے بُت تے پکو جوڑا کپڑیاں دا
 ہا۔ بے جیہاڑے اُدکمرے دے نال بنڑے ہوئے سقاوے وچ ونج تے کپڑے دھوون
 باندھا ای پیا ہا جو کالونان دا ملازم اوندے پیچھے دے نویرں سیٹے ڈوں جوڑے کپڑیاں دے
 تے نویرں گرگابی چاتے آ گیا جو بی بی ہوراں بھجوائن۔ ویندے ہوئے اُو اوندامیلا جوڑا وی
 نال چائی گیا جو مہماناں کول کپڑے اندروں دُھوتج تے آندن۔ کھاوون پیون چوکھاتے
 آرام بے حساب ملیا تاں ڈنیہاں وچ ای فیاض دامنہ متھا چک آیا۔

مہمان خانے وچ اوندی سب توں وڈی عیاشی ریڈیو دا ہونا ہا۔ مرنی کمپنی دا وڈا
 سارا کھوکھے نما ریڈیو مہمان خانے دی نگر وچ میز تے لا تھا ہا جیندے اُتے کر دھیسے داؤنریا

ہو یا گول رو مال اُدھا اگوں تے ادھا چکھوں، جہاں طرحاں لکھیا ہو یا ہا۔ بجلی نال چلن والے
 ایس ریڈیو دے اُرتھ دی تار فرش تے پئے مٹی والے گھوگھڑے وچ بھری لاکھی مٹی وچ زمی
 ہوئی تے ایریئل دی تار ڈری دی جالی وچوں کڈھ تے کوٹھے دی چھت تے لگے ہوئے
 ایریئل نال گنڈھی ہوئی۔ سویرے سویرے ریڈیو سیلون تے رات کوں ریڈیو ایران زاہدان
 توں علاوہ ڈوپہا ریس کوں ریڈیو لہور دے پروگرام پُرس لائی رکھیندے۔ پہلے تاں کئی
 ڈ۔نہاں تک فیاض چھڑے گاؤن سُزدا ریہا پر وُل ہولے ڈاڈھے خبراں دی پُرس دی
 پوؤن لگ پئی جیندے وچوں زیادہ مزہ ریڈیو بی بی سی دا آندا ہا۔

فیاض حیران تھیندا جو صرف اُنوی سال پہلے سن سنتالی وچ دنیا کیڈی بے خبری
 وچ تے کتنی بے چنتی ہوندی ہئی تے ہُن ڈیکھوتاں ہر وڈے گھر وچ گاؤن ای چلدے
 وِن تے خبراں وی۔ دنیا با خبرتاں تھئی ہے پر بے چنتی نی رہ گئی۔ سویر سویر دی کوئی ہک خبر
 ساری ڈ۔نہوار کیچتے چیتا بھنوائی رکھیندی ہے۔ جے اے گاؤن وی ریڈیو تے نہ آندے
 تاں بندہ کڈے ونجے ہا۔ خبراں سُن سُن ہک بے داسر پاڑے ہا۔

اُوں ڈ۔نہہ سمجھ اُبھرے خبراں والے ڈسیا ہا جو سُن چھیا ٹھ دے پنجویں مہینے دی
 پچوی ترخ ہے۔ فیاض روز آلی کار ریڈیو سیلون توں محمد رفیع، تارا مگیلشکر، مکیش تے آشا
 بھونسلے دے گاؤن سُزدا ہو یا سقاوے وچ دھاؤن وڑ گیا تے جنیس ویلے باہروں نکلیا
 تاں ریڈیو تے خبراں والا ڈسیندا پیا ہا جو بہاول پور داناوب سُر صادق محمد خان عباسی ولایت
 دے شہر لندن وچ رضا تھی گئے تے میت کجھ ڈ۔نہاں توڑیں ڈیراوردے عُستان وچ
 دفناؤن کیچتے دیرے نواب گھن آئی ویسے۔ فیاض اُتھائیں دا اُتھائیں سک دم تھی گیا۔
 ”ریاست دادولہا سمنس اُج مُکھا گیا“۔ فیاض کیچتے آپڑیں بلیپن توں لاتے ہُن تیں داسارا
 زمانہ کہیں منڈوئے تے گئی فلم طرحاں اکھیں دے پردیاں تے چلن شروع تھی گیا۔ پہلی تے

ڈوجھی لام دے زمانے وچ پریڈ گراؤنڈ وچ تھیون والی گاڈ رجو اناں دی پریڈ تے ”کھڑی
 ڈیندی آں سنیہڑا اناں لوکاں کوں، اللہ آن و ساوے ساڈیاں جھوکاں کوں“ جیسے ریاستی
 ترانے دی سینے وچ لہندی ڈھن۔ پوری ریاست وچ تعمیر تے ترقی دادور، خوشی تے خوشحالی
 تے ول ریاست بہاول پور دی پاکستان وچ شمولیت تک تاں سھو کجھ ٹھیک تے عوام دی
 خواہش دے مطابق۔ پر اے ون یونٹ دا تاں کہیں نے سوچیا تک نہ ہا جو ایں طرحاں
 ریاست تے ریاستیاں دی سُنجان تے مٹی پاڈتی ویسی۔ اے تاں خود نواب صاحب دے
 تصور وچ ای نہ ہا جو اوندی ریاست ون یونٹ دے ناں تے کہیں سُنجے عُستان دی تعویز
 سمیت اندر ڈوڈھی بے نام و نشاں قبر بناڈتی ویسی کہ جھہ ریاست دے واسی اپنی زمین دی
 پیداوار، آپڑیں دریاواں دے پانی تے اپنی لسانی تو قیر کوں وی ترس ویسن۔ شاید ایہو گالہہ
 ہی جو نواب صاحب اپنی رعایا کنوں شرمسار تھی تے ولایت ونج بیٹھاتے ہُن اوند ا جنازہ
 آندا پیا ہا۔ فیاض نے تصور دی نگاہ نال ڈٹھا، نواب صاحب اوندے نال اکھ ای نہ ملا سکدا
 پیا ہا۔ فیاض نے ول سوچیا جو مومے دے نال ایڈا وی کیا جھیرا ”میں نواب صاحب کوں
 معاف کرینداں، ڈاہ سال دی بے قصور قید ای معاف کرینداں، پر ون یونٹ دا گناہ میں نمی
 معاف کر سکدا، کیوں جو ایندے کیجے نواب میڈے کلہے دانی بلکہ پوری ریاست تے
 ریاستیاں دا ڈیونیزس دار ہے۔“

نواب صاحب دی میت آون دی اطلاع ملی تاں فیاض بے چین تھی تے لاری
 تے بیٹھاتے احمد پور ونج پہنچیا۔ لاری اڈے کنوں بہوں پہلے دیرہ نواب چوک وچ کہ جھہ
 جی ٹی روڈ احمد پور تے دیرہ نواب کوں ادھ وچوں اُنج کریندی ہے، اتنی خلقت ہی جو اتھوں
 کراگوں تے کوئی سواری ونج ای نہ سکدی ہی۔ فیاض لاری توں لہہ تے خلقت دے نال
 زل گیا۔ پتہ لکھیا جو نواب صاحب دی میت کراچی کنوں نواب صاحب دے آپڑیں سیلون

تے دیرہ نواب صاحب ریلوے اسٹیشن تے نہ صرف پہنچ چکی ہے بلکہ بگھی وچ رکھ کراہیں اسٹیشن توں ڈیرا اور کیہتے روانہ تھی گئی ہے۔ لیکن خلقت اسٹیشن کنوں لاتے دیرے نواب تک سڑک تے ایویں پک چکی ہئی جو بگھی دے لنگھن دی راہ ای کاٹنا ہئی۔ تہوں سویر دی ڈوپہار تھی گئی ہئی پر دیرہ نواب چوک توڑیں دا ڈوں میل دارستہ منگد ای نہ پیاہا۔ بڈھڑے ریاستی پک بے کوں گل گئی لاتے روندے پئے ہن تے ننگیراں دیاں اکھیں وی آپڑیاں وڈکیاں کوں روند اڈکھ تے گھمیاں کھڑیاں ہن جنیں ویلے جو بال حیران ہن کہ اے سھے لوک روندے کیوں ہن۔

کئی گھنٹیاں دے انتظار توں بعد قینچی موڑ مڑی تاں دیرہ نواب چوک تک لوکیں دیاں دھاڑیں نکل گیاں۔ ولی عہد محمد عباس عباسی کالی عینک پا کراہیں بیاں بھراواں دے نال بگھی دے اگوں بیٹھا ہاتے صندل دی لکڑا تا بوت اؤں بگھی دے ادھ وچ رکھیا کہ جیندے اُتے نواب خود آپی ملکہ دے نال باہندا ہوندا ہا۔ بگھی نال آئی تاں کہیں نے دھاڑ ہکھی جو لگھ مرے پر لگھ پال نہ مرے۔ ڈکھارے تھئے لوکاں دیاں باکاں آسمان جی اُچیاں تھی گیاں تے بگھی وی جوں جوں دیرے نواب دی چھاو نی دی حدود وچ داخل تھیندی گئی۔

فیاض دیاں اکھیں دیاں ڈناراں وی اُٹس گیاں۔ اوندے پورے خاندان نے نواب صاحب دی فوج دی ملازمت وچوں روٹی روزی کتی ہئی۔ بھاویں جو اوندی پرورش دی نواب طرفوں ڈتی گئی تنخواہ نال تھی ہئی پر فیاض دے نزدیک اے تنخواہ ریاستی خزانے وچوں ادا تھی ہئی نہ کہ نواب دے ذاتی کھیسے وچوں۔ تہوں اؤنے آپڑیں خاندان وچ تاں کیا پورے محراب والے وچ نواب صاحب دی فوجی ملازمت دے خلاف مزاحمت دی بنیاد رکھی ہئی۔ لیکن آج اوکوں احساس تھیندا پیا ہا کہ جے اؤنواب صاحب دا بار ڈی گارڈ

بھرتی تھی ونبجے ہاتھاں کم از کم اوندی ریاستی شناخت تاں باقی رہ ونبجے ہا۔ لیکن ہن اوندے کول ہکوسنجان ہئی جو اوندے ون یونٹ دے خلاف مزاحمت وچ آپنی زندگی دے ڈاھ سال ڈے چھوڑے ہن لیکن ریکارڈ تے ناں تاں ول وی ریاستی سنجان دا کائنی، اوندی سنجان تاں ول وی ہک منجھ چوردی ہے۔ ایں توں علاوہ کجھ کائنی۔

فیاض دا ہاں سٹا وے کھا ون لکھیا تاں اولاری تے بہہ کراہیں ولد ابھاول پورڈو روانہ تھی گیا۔ اوند اول کیتا جو اواحمد پور مڑھی ڈو ونبجے، حکیم رام لعل دا اواگھر ڈیکھے جھہ اوندے پہلی واری تھلسی کول ڈٹھا ہاتے چھیکڑی رات آپڑیں آپ کوونجا بیٹھا ہا۔ اواگھر جیندی ہک ہک سلھ تے اوندے امین ہوون دی مہر ہئی پر اواگھر ہن کہیں بنے دے نا جائز قبضے وچ ہا۔ اودیرے دی بزار وچ ونج تے اول دکان کول ڈیکھن چاہندا ہا کہ جھہ اوندے ریاستی نوکری کول ٹھڈا مار کراہیں آپنی روایتی شناخت نال بغاوت کیتی تے ول اواہو ای ونجا بیٹھا۔ اوا چاہندا ہا جو اول دکان کول ہک دفعہ ول ہتھ لاتے محسوس کرے کہ جھہ تھلسی نے ریاست منکلیندے ہو یاں اوندے ہتھ کول اپنے ہتھ وچ گھن تے رب جانے کیا ابجھا محسوس کیتا تے کرایا جو خود تاں شانت تھی گئی پر اول کول ہمیشہ کیتے آپڑیں آپ کنوں گھس گئی۔ اوندے ہتھ دے سیک وچوں سمن والی پخس اول کول ہن وی ستیاں راتیں کول جگا ڈیندی ہئی کہ جیویں تھلسی آپڑیں پورے چسولے سراپے سمیت اوندے اندر جران کیتی بیٹھی ہووے۔ پردیرے نواب دے بزار دی اول دکان ہن اوندے واسطے ایویں اوپری ہئی کہ جیویں جو ون یونٹ دے بعد اے ریاست۔

لاری بہاول پور ویندیاں ہو یاں لگی پل توں لنگھی تاں اگوں محراب والے والا موڑ ہا کہ جھہ وستی وچوں آون والی سڑک بہاول پور روڈ نال آن رلدی ہئی۔ بہاول پوروں آنندیاں ہو یاں ایں مقام تے بہاول پور احمد پور روڈ یکدم غلیل طرحاں ڈوں شانہ تھی

دیندی ہئی، سچی احمد پور ڈوتے کھئی محراب والے۔ ایں موڑ توں تھولا اگے محرابیاں دی وستی داغستان ہا کہ دتھہ فیاض دے وڈ کے وی پورے پئے ہن۔ لاری وچ بیٹھے ہویاں او بھادیں جو غستان توں پرے ہا پر ول وی آپڑیں وڈ کیاں دی موجودگی تے خشبو محسوس کر سکدا ہا کہ جیزھے اوندے نال رنج ہوون دے باوجود اوں توں منہ نہ موڑ سکدے ہن۔ اوند ایل کیتا جولاری کھنچ پو دے تے اوتھائیں لہہ کراہیں گھر ڈوڈرک چا مارے۔

گھر کیہڑا پرے ہا، گھر وڑتے اماں کول چلہانے تے ورنج باہوے تے آکھے میں تاں کانا آندا پیا ہم، اے تاں بس کھنچ گئی ہے تے ٹر آیاں۔ اماں اوند اے بنزاسن تے ضرور سکے ہاتے کوئی پتہ نی ڈوں چار چمے وی زپ ڈیوے ہا۔ فیاض دیاں اکھیں وچوں ہنجوں تر میں تاں اُونے سر دے صافے نال بے معلومیں اگھ چھوڑے۔ نال بیٹھے بڈھڑے نے اُکوں روند اڈٹھا تاں تسلی ڈٹس کہ پتر تیڈا روون برحق ہے، صادق ہا جو لکھ پال، نواہیں دانواب۔

فیاض بڈھڑے کوں کیا سمجھیندا جو اُو کیہڑے صادق کوں رونداپے۔ اُونے کوئی جواب ڈتے بغیر لاری دی ذری دے شیشے کوں گجھہ بیابڈا کا کیتا تے باہروں ڈیکھن لگ پیا۔ پرے پرے تک کنڑک کنائی توں بعد زمیناں اگلی فصل دی تانگھ وچ سکے بھوں دے نال بھوں تھیاں پیاں ہن۔

”میڈی ماوی تاں میڈی تانگھ وچ ایویں بھوں تھی موئی ہوسی۔ جے میں ہک واری اماں کول ٹر وینداتے چاچے داسارا حال خود سنزا ڈیندا تاں اُو ضرور چاچے دی بجائے میڈی وٹب کریندی۔“ فیاض دیاں اکھیں پُسن توں بعد ہن جرمَن تے آیاں تاں اُونے منہ لاری دے باہر ڈو پھیر گھدا۔

(29)

احمد پوروں واپسی توں بعد فیاض کئی ڈہنہہ وِسمیا وِسمیارہ گیا۔ ریڈیو وی اکثر بند راہنڈاتے ٹرن پھرن وی چھڑا کرے توڑیں محدود تھی گیا۔ اناں ڈہنہاں وِچ وی نہ تاں بی بی ہوراں اوکوں سڈایا تے نہ پہلے آلی کاراؤنے خود ملن دا کوئی اہر کیتا۔ بس رسول بخش میرانی آتے کہیں کہیں ویلے اوندے نال آؤجی کرویندا۔ ایویں لگدا پیا ہا جو رسہ کشی دی کھیڈ دا نگ بی بی تے فیاض ڈوہیں ہک بے کوں تڈا وِچ رکھی کھرن تے از میندے وِچن جو پہلے کون ہینڈاں پئے کراہیں۔ کھی والی لائن کراس کریندے۔ ڈٹھا وِچے تاں ڈوہیں دے درمیان کوئی اہجھا رشتہ وی نہ ہا جو ہک بے کوں تڈا وِچ رکھن دی نوبت آندی ول وی فیاض دے دل وِچ گھٹ گھٹ ضرور ہئی جو اے سبھو مہربانی کتھہ سا نکلے۔ ضرور اوندے کنوں کنوں کوئی اہجھا گم گھنڈاں مقصود ہے کہ جیڑھا کوئی بیانی کر سدا۔

”کیوں کوئی بیانی کر سدا۔ کوئی تھوڑ ہے اوندے کول بندیاں دی یا پیسے نکلے دی“..... بے کاری کنوں زچ تھی تے ادا کٹر آپڑیں آپ کنوں کچھن بہہ تھیندا پر کہیں

پاسوں کوئی جواب نہ ملدا۔

”جے میں ایڈاکوئی خاص بندہ تے میڈے کنوں کوئی بہوں وڈا کم ای گھنڑیں
تاں وُل بی بی گھندی کیوں نی اتنے ڈینہاں توں۔ کیوں میکیوں کھو اکھو اتر مٹھن کیتی
آندی اے۔“ فیاض کوں ایویں محسوس تھیندا اپیا ہا جو او کوئی شکاری کتا ہے جیکوں خاص دشمن
دا شکار کھیڈن کیتے زنجیر نال بدھ کراہیں کہیں مناسب ویلے دی تانگھ وچ پالیا ویندا پے یا
وُل کوئی قربانی دا سانہہ جیکوں ایس گالہوں کھو اکھو امونا کیتا ویندا پے جو گھن تے گوشت
چوکھا نکلسی۔ ایس زچکائی دا ہک سبب نواب صاحب دی موت وی ہئی۔ جے تک نواب
صاحب جیندا ہا فیاض دی بغاوت کوں نفرت دی چان ماری کیتے ہک نشانہ ملیا ہویا ہا پر
جڈاں دا نواب مُکلا یا فیاض کوں سمجھ نہ آندی ہئی جو آپنی ونجی ہوئی سُنجان دا ذمہ دار کیکیوں
آکھے۔

ڈوپہار دا ٹکر فیاض نے کھادے بغیر و لا چھوڑیا تے بانہہ سر ہاندی ڈے کراہیں
کملیاں آلی کار اُمتب دے بوٹے دی ادھی چھاں تے ادھی ڈھپ تلے ستا ریہا۔ دیگر
ویلے اُنھی تے رَمبا چائس تے آمر ادا باہر لیاں کیا ریاں دی گوڈی کزن بہہ گیا۔ پینہ
پیراں تھامیں واہون لکیا تاں اوکوں ہوش آیا جو میل کنوں نئی تھیا بیٹھے۔ میل دے احساس
نال گریت تھئی تاں فیاض رَمبا ہک پاسے سٹ تے اُنھی کھڑا تھیا۔ پینہ آون نال نہ صرف
بُت گھل گیا ہا بلکہ ہلکی ہلکی بکھ وی لگن لگ پئی ہئی۔ کمرے وچ آتے اُونے الماری وچ
ہتھ ماریاں تاں ہک پڑی وچوں تیل شکاری دا ٹونا نکل آیا جیڑھی جو اُونے احمد پور نواب
صاحب دے جنازے دے انتظار وچ ہک ریزھی والے کنوں گھدی ہئی۔ تیل شکاری
دے ایس بھورے نے اُوندی بکھ کوں جھتے تھیون توں بچا گھدا ہا۔ بکھ مٹھی تھئی تاں دل
کیتا جو کیوں نہ آج وکیل ریاض ہاشمی نال ملاقات کیتی ونجے۔ اے سوچ تے اُونے تیکھے

تکھے دھوتے ہوئے جوڑے کوں الماری وچوں کڈھتے سدھا کیتا تے خود ستا وے ڈو پانی
ڈباؤن فر پیا۔

آج کافی ڈہ۔ نہاں بعد اوکوں بُت وچ حیاتی دیاں سریراں ٹھمریں پیندیاں محسوس
تھیاں۔ ٹھڈے پانی دی دھار نے اوندی رگ رگ وچ سُتے ہوئے جذبیاں کوں تلمبڑ مار جگا
کھڑایا ہا۔ شاید اوندے کیتے ریاض ہاشمی وکیل نال ملاقات دا تصور ای کتھامیں و لدے
سروں آپنی سُنجان دے سفر تے روانہ تھیون دا پروانہ ہی۔ اوکوں ڈاہ سال پُرانا ویلا یاد
آ گیا۔ دل کیتا جو وُج تے ڈھیر سارا تھیرا الاوے جو اوندا لیڈر ہوندے ہوئے وی ہاشمی
وکیل نے اوندی پُوند ای نہ کیتی۔ اُدچا ہوے ہاتاں اوکوں جیل وچوں ٹھمر و اسگد اہا پُر اُونے
تاں اصلوں خبر ای نہ لڈھی، ا ملک و سار ڈٹس۔

”اے وی تاں تھی سگدے جو اوکوں پتہ ای نہ ہووے جو میں بہاول پور جیل
وچ ہاں۔“

”اے کیا گالہہ تھی جو لیڈر کوں آپنے ورکراں دا پتہ ای نہ ہووے۔ وُل کیہڑے
کم دی ایجھی لیڈری۔“

”وُل وی جو کجھ ہے، لیڈر نہ سہی سنگتی تاں ہے وُن یونٹ دے خلاف کوشش دا۔
اے وی تاں ہو سگدے جو اُو خود کہیں جیل وچ کہیں عذاب و ات آیا رہیا ہووے۔ جو وی
ہے ہک ملاقات تاں بنزدی ہے، اگوں دی آپے ڈٹھی ویسے۔“ فیاض تیار تھی کراہیں
کمرے وچوں باہر نکلیا تاں رسول بخش میرانی اوندا انتظار کریندا کھڑا ہا۔

”بی بی یاد کریندے وُن تیکوں۔“

”بی بی صاحبہ کوں کیویں پتہ لگ گئے جو میں آج اتھوں نسیا وینداں۔“
میرانی پہلے تاں تھوڑا جیہا بچکیا، حیران تھیاتے وُل خچکا مارتے کھل پیا۔

”توں کیا سمجھدیں بی بی ایڈی بے خبر ہے، پتر نی ہلد ایں گھروچ اُوکوں ڈے

بغیر۔“

”نہ میں تاں نی سمجھداں پر تھئی میڈے نال بے خبری ہے۔ میکوں تاں اے پتہ
کائی جو میکوں اتھ گھن کیوں آندا گے۔ میڈا کم کیا ہے، میں کرنا کیا ہے۔ میکوں تاں
ایویں لگدے جو ہک جیل وچوں نکل تے بی جیل وچ آ گیاں۔“ فیاض تاں ایویں پھٹ
کھڑا تھیا ہا جیویں جو آسرے لگدا کھڑا ہا۔ میرانی نے چپ چا کیتی تے کجھ لکھلے بعد اُوڈوہیں
سلمی بی بی دے ڈرائنگ روم نماؤڈے کمرے وچ کھڑے ہن۔ سلمی بی بی دے اتھ نہ
ہوون پاروں ڈوہیں چپ ہن۔ میرانی دے چہرے تے ناگواری تے فیاض ہاں دی ہواڑ
کدھ تے اپنے آپ کوں بہوں ہلکا پھلکا محسوس کریندا پیا ہا۔

سلمی بی بی آئی تاں فیاض کوں پہلے آلی کار صوفے تے باہون دا اشارہ کیش
جیس ویلے جو میرانی پٹھے پیراں باہر ڈونکل گیا پر ویندے ویندے اکھیں اکھیں وچ اُوکوں
اجھا اشارہ ضرور کر گیا جیکوں سلمی بدرالدین جانزدی وی ہئی تے سمجھدی وی ہئی۔ سلمی بی بی
صوفے تے باہون دے بعد وی کجھ دیر خموش رہی تے فیاض وی جھکی جھون گھت تے بیٹھا
ریہا۔ لکھلے گھن بعد سلمی بی بی ای الائی ”میں سنزویں توں تنگ تھی گئیں اتھ۔“

فیاض ہالی جواب ڈیون چاہندا ای پیا ہا جو سلمی بی بی اُوں کنوں پہلے بول
پئی۔ ”ٹھیک ہے، تنگ تھیون تاں بنزدے کیوں جو ہکی جاتے کہیں کم کار دے بغیر تیڈے
جیہا جو ان کما باہوے تاں پریشانی تاں آسوں پاسوں ضرور راہسی۔ توں وی سوچیندا تاں
ہوسیں جو میکوں اتھ گھن کیوں آئیں، میڈا کم کیا ہے، میں کرنا کیا ہے، ہے تاں ایویں؟“

فیاض نے حیرانگی نال سلمی بی بی کوں ڈٹھا۔ اُوکوں حیرانی ایں گاہد دی ہئی جو بی بی
کوں اناں گاہیں داوی پتہ ہا جیڑھیا جو اُونے چھڑیاں سوچیاں ہن، کیتیاں نہ ہن پر وُل

دی اوندی خبر نہ لکھی تے ہن ساڑھیں بہہ تے اوندہاں ساڑن کیجے مُسکدی بیٹھی
ہئی۔

”جے تہا کوں پتہ ہا..... تاں ول اے سب کجھ کیا۔ کم از کم میڈی سُدھ تاں
ہوآ۔“ فیاض دے لہجے وچ ڈھیر سارا شکوہ ہا۔

”سُدھ ہئی تاں پئی۔ ڈسی نہی۔“ سلمیٰ بدستور مُسکدی بیٹھی ہئی جیویں اے سارا
کجھ اوندے کیجے انتہائی غیر اہم ہووے۔ اداویں لگدی پئی ہئی جیویں کوئی سولہاں سالوں
دی شرارتی چھوہر کہیں منہ لگدے کوں وچو بندی پئی ہوندی اے۔ فیاض نے اکھ بھرتے
اُکوں ڈٹھاتے ول جھکی جھون چا گھستی۔

”لگدا پئے جو آج ریاض ہاشمی بہوں یاد آندا پئے۔“ فیاض نے وبل تے ول سلمیٰ
ڈوڈٹھا اُداویں مُسکدی بیٹھی ہئی۔ فیاض حیران ہا جو ایس گالہہ دا اکیوں پتہ کیویں لگ گئے۔
اے تاں ہالی تیں اوندے دماغ وچ ہئی تے ارادہ بنزدی و دی ہئی۔ سلمیٰ بارے لائے
ہوئے اوندے سارے اندازے غلط ثابت تھیندے ویندے ہن۔

”پتہ ہے جو ایوب خان نے مارشل لاء لاون توں بعد ایبڈو (EBDO) تاں دا
قانون نافذ کیا ہا اٹھ سالوں کیجے؟“ سلمیٰ بی بی نے یکدم پینتر ابدلیا تاں فیاض کیجے حیرت
دی ہک بنی مٹھمک جیویں جو تا نگھ وچ ہئی۔ اوندی نگاہ ہک واری ولا سلمیٰ تے پئی تاں
ایویں لکیا جو اوتاں اوندی ہک پل دی وی سونہی کائینی۔ مسکان دی جا انتہائی سنجیدگی تے
اُدی اتی جو کہیں کوں چہرے تے نگاہ روک رکھن دی جرات ای نہ تھی سکے۔

”جی ایس قانون دے تحت سیاست، سیاستدانوں تے منتخب اداریاں تے اٹھ
سالوں کیجے پابندی لاؤتی گئی ہئی۔“ فیاض نے جواب ڈتا تاں ول وی سلمیٰ بی بی دے
چہرے دے تاثرات نہ بدلے۔ اُو وُلدی ہوں رُکھے لہجے وچ گالہہ کریندی پئی ہئی۔

”تے اٹھ سالوں دی اے پابندی! ایس سال یعنی 1966ء دے دسمبر وچ

مکدی پئی اے۔ Elected Bodies Disqualification Order

دے ایس کالے قانون تحت نیشنل عوامی پارٹی تے مشرقی پاکستان عوامی لیگ دے 75

لیڈراں کوں نا اہل قرار ڈے ڈتا گیا ہا۔ قصور اناں داوی ایہو ہا جو تھیں اقصوور یعنی ون یونٹ

دی مخالفت کیوں۔ جنیں ویلے جو مسلم لیگی لیڈراں کوں ہتھ تک نی لایا گیا۔“

”جی سھو گجھ جائز داں۔۔۔۔ ڈاہ سالوں دی جیل نے بہوں گجھ ڈسا چھوڑے،

بہوں گجھ سکھا چھوڑے۔“ فیاض کافی حد توڑیں سکون وچ آ گیا ہا۔

”اے پابندی ختم تھیون وچ صرف پنج مہینے رہ گن لیکن اٹھ سالوں دی ایس

پابندی نے سارے سینئر لیڈراں کوں ذہنی تے جسمانی طور تے مُکا چھوڑے۔ لیڈر دی

پابندی پچون توں بعد سارے مُلک وچ ہک بہوں وڈا سیاسی خلا پیدا تھیونز تے ایس خلا

کوں پُر کرن تے ون یونٹ دے خلاف تحریک کوں وِلدے سروں جوڑن سانگے نویں

تے نوجوان سیاسی قیادت دی لوڑھ ہوسی۔ کیا اساڈے کول اتجھی قیادت ہے کہ جبرہمی ون

یونٹ دے خلاف مزاحمت کوں اُتھاؤں شروع کر سکے کہ دجھوں ایکوں لیڈر دے بندی

خانے وچ ڈھک کراہیں آپڑیں جائزں ختم کر ڈتا گیا ہا۔“

”ہونہہ۔۔۔۔۔!“ فیاض نے ہک لمبا ساہ گھداتے صوفے تے ڈھلا پئے گیا۔

اُدجھدا پیا ہا جو بی بی سماجی کم کاراں توں بعد ہُن سیاست وچ دھوگر بندی پئی ہے تے

اینڈے کیے اُداوندے تجربے کنوں فائدہ چاون دی فکر وچ ہے۔ فیاض کوں ہک لمبی سوچ

وچ بڈیا ڈکھ کراہیں سلٹی اپنی جا چھوڑ تے خلاف معمول اوندے نال آ بیٹھی۔ فیاض

اُدھر تے کھڑا تھی گیا پر سلٹی نے اوند اہتھ پکڑ تے وِلدا صوفے تے پہا گھدا۔ فیاض

دے ہتھ وچ جھڑاٹ جئی تھیون لگی۔ اُوکوں تھٹ تلسی دے مُکلاون دا ویلا یاد آ گیا۔

اونے دی تاں ایویں اوند اہتھ وٹھیا ہا۔ پر اے پگڑاؤں طرحاں دی تاں نہ ہئی۔ تلسی دے ہتھ پکڑن نال ہک سالم ثبوتی عورت اوندے اندر آئی تے ول اُتھائیں جران کرتے بہہ گئی ہئی۔ جنیں ویلے جو سلٹی بی بی دے ہتھ وچ نہ عورت ہئی تے نہ عورت ہو وں دا احساس۔ کیا خبر ایس عورت دے احساس کوں رد کرن وچ اوندے اندر جران کیتی تلسی دی مزاحمت دا کوئی ہتھ نہ ہووے۔ عجیب مشکل وچ پھسا ڈتا ہئی فیاض کوں ڈوں عورتاں دے ڈوں انجو اَنج جسمانی سیک تے سیک دے احساس نے۔ تلسی نے ہک لچلے دی نسوانی گرفت نال اوندے اندر ہک وں یونٹ بنزا چھوڑیا ہاتے اَنج سلٹی دی پولی جی پگڑاؤں تمام وں یونٹاں دے خلاف مزاحمت دی بنیاد رکھیندی پئی ہئی۔

فیاض دے آپڑیں آپ وچ گم تھیون سبب سلٹی سمجھی جو اوندے نال آتے باہون تے ہتھ پکڑن پاروں گھبرا گئے۔ تہوں ذرا سُر بیٹھی تے پکھیس۔ ”توں جانزدیں جو بہاول پور وچ کیہڑی اتکھی شخصیت ہے جیڑھی نواب صاحب تے سیاسی قیادت، ڈوہیں دی کمی پوری کر سکے۔“

فیاض کہتے اے سوال اَن چتا کا ننا ہاتہوں تھوڑا جیا بیا پرے رکھ سک تے بولیا۔
”میکوں تاں کوئی نی نظر دا۔“

”جیل دیاں کیا خبراں ہن.....“ سلٹی دے چہرے تے ولدی مسکدی ہوئی ملائمت آ گئی ہئی۔

”جیل وچ تاں ایہا خبراں ہن جو نواب صاحب نہ خود آسی تے نہ کہیں کوں آون ڈیسی۔ پر اؤں ویلے تاں نواب صاحب جیندا ہا۔ ہن پتہ نی کہیں دے کیا ارادے ہن۔ نواب صاحب دی اولاد وچوں تاں کوئی آون توں ریہا۔“ ہولے ہولے فیاض کجھ بیا دی سکون وچ آ گیا ہا۔

”میکوں پگی خبر چاہیدی ہے“۔ سلمیٰ دی ملائمت وچ ول عجیب جی نختی آ مگی

ہئی۔

”پگی خبر تاں ریاض ہاشمی وکیل دے دفتر توں پتہ لکسی“۔ اے آکھ تے فیاض

اُنھی کھڑا تھیا۔ فیاض کوں اٹھد اڈکھ تے سلمیٰ بدرالدین وی کھڑی تھی گئی تے ہک واری
ول اوند اہتھ پگڑتے آکھ وچ آکھ پاتے بولی۔

”فیاض! پہلے تاں میں کہیں تے اعتماد کریندی نی تے جے کر گھناں تاں

ونجیندی نی۔ ایں ویلے اے آکھڑاں ضروری ہے جو میں تیڈے تے اعتماد کر گھدے۔ ہا،

ہک گالہہ بی۔ نہ میں دھو کہ ڈیندی آں تے نہ کہیں کوں ڈیون ڈیندی آں، لہذا سوچ سمجھ

تے میڈے نال ٹرنا پوسی“۔ سلمیٰ دے مُسکدے چہرے تے اکھیں دی خطرناکی دی حد تک

استقامت ڈکھ کر اہیں کہیں کوں وی پسینہ آسکدا ہا۔ تہوں فیاض نے کوئی جواب ڈیون دی

بجائے جھکی جھون چا گھستی تے کمرے توں باہر نکل گیا

(30)

فیاض، ریاض ہاشمی وکیل دے دفتر پہنچتا اُو بھاں بھاں کریندا پیا ہا۔ جیڑھے
 دفتر وچ اُج توں ڈاہ سال پہلے پوئی گھنٹے آماں گھاماں لگی راہندی ہئی اُتھ اُج ڈیکھن کوں
 دی بندہ نہ لکھدا پیا ہا۔ اُو اے پوائے توں پتہ لکیا جو ہاشمی صاحب آپنی مرضی تے کچھری
 آبدن تے مرضی نہ ہووے تاں کئی کئی ڈینہہ شکل ای نی ڈکھیندے تے منشی عدالتاں وچ
 پیش تھی کراہیں پیشیاں گھندا راہندے۔ فیاض دفتر دے باہروں پئی ہک ادھورانی کرسی
 کھیلی تے ہنڈک تے بہہ تھیا۔

اُوکوں یاد آیا جو ایہا اُو جا ہئی کہ جھہ اونے پہلی واری ہاشمی وکیل دی زبانی جاتا جو
 ریاستیاں دی صدیاں دی شناخت کہیں غیر نے نی بلکہ اُتھوں دے ہوں نواب ختم کیتی ہے
 کہ جیکوں سارے پیارنال دولہاسیں سڈیندے ہن۔ دولہاسیں دا فیصلہ سرائیکس تے کہ
 ریاست پاکستان نال شامل تھیوے پر نواب صاحب کوں اے اختیار کینے ڈتا جو اُو اٹھارہ
 لکھ ریاستیاں دی شناخت دی قربانی ڈے کراہیں خود منہ لکاتے ولایت وچ باہوے۔

فیاض نے اکھیں اُتوں تے چاتے آسمان ڈو ڈٹھاتے آپڑیں آپ نال اُلا پیا۔ ”دولہا سئیں
تہاکوں ریاستیاں نال کیتے گئے سھے دروہ معاف پر وُن یونٹ دا گناہ تاں اُتھوں دی دھرتی
ای معاف نی کر سگدی۔“

فیاض داہاں اوکھا تھیا تاں اکھیں وچ ہنجوں آ گئے۔ ڈینہہ لتھا تاں نہ ہا پر لہندا
ویندا ہا۔ اُونے چار چھیر کچھری وچ نگاہ بھنوائی تاں ایویں لکیا جیویں جو کوئی حملہ آور آن لتھے
تے کچھری کوں برباد کرتے ٹر گئے۔ سویرے ڈینہہ چڑھے لوکاں دی بھیڑ بھاڑ و لدی
رکھنڈ کر اہیں کانوکان تھی چکی ہئی۔ فیاض دا مقدمہ وی عجیب مقدمہ ہا، اوندی اغواء شدہ
سُجان دی تلاش تے برآمدگی دا۔ پر نہ کہیں تھانے وچ ایندا پر چہ درج تے نہ کوئی عدالت
ایکوں سُنزون کو تیار۔ نہ کوئی منصف، مُنصفی تے راضی تے نہ استغاثہ چلان پیش کرن تے
آمادہ۔ گواہ تاں پورا جہان ہا پر گواہی ڈیون دی کہیں وچ ہمت نہ حوصلہ۔ جیل وچ ہوندا یاں
فیاض ہک واری سوچیا ضرور جو آپنی شناخت دی چوری دا پر چہ تاریخ دے تھانے وچ درج
کر ویسی پر جیلوں باہر آتے پتہ لکیا جو تاریخ دے تھانے دا محررتاں لکھن ای نی جائز دا،
اصلوں اُن پڑھ ہے۔ اُو چھڑے او ہے پئے جوڑ ایف آئی آر دار جسر بنزائی راہندے
جیڑھے جو اوکوں حاکم دی دربار وچوں قاضی دے ٹھپے نال وصول تھیندے راہندے۔

اُج دے ڈینہہ نے تاں فیاض کوں اصلوں چبول سُنیا ہا۔ سویردی مونجھ مُنجھاری
توں بعد سلمی بی بی دارویہ اوندے کیتے کہیں عذاب توں گھٹ نہ ہا۔ گذشتہ چھی مہینیاں وچ
اُونے کیا کیا نہ سمجھیا ہا ایس بی بی کوں۔ ہک اللہ لوک امیرزادی جیندی جوانی اِچ ای رنڈہ پیا
اوندے گل پئے گیا، کیس طرحاں ہمت کرتے نہ صرف لوکاں دے کم آندی پئی ہئی بلکہ
آپڑیں خاندانی کاروبار کوں وی سنبھالی کھڑی ہئی۔ فیاض کوں سمجھ ای نہ آندی پئی ہئی جو
ایڈے مضبوط کردار دی تربیت چھی مہینیاں بعد ای یکدم اوند اہتھ و نھی گھنسی تے اودی

مض آپی سیاست کوں جھاگ لاؤن کیجے۔ اوشاید سلمیٰ دے ہتھ پکڑن کوں کوئی اُن چچی حرکت سمجھے ہا پر جیں طرحاں اُونے فیاض کوں اپنے سخت گیر مزاج دی سخت گیری بارے دیندے دیندے چتایا ہا اُونے اوندیاں ساریاں مہربانیاں تے پانی پھیر چھوڑیا ہا۔

فیاض حیران ہا جو لوک اوکوں کیا سمجھدن۔ اوندے اہے اوکوں کیا سمجھیا۔ اُونے حکیم کول کم سکھن دی خواہش کیتی تاں حکیم صاحب نے اوکوں کیس طرحاں اپنے مفادات کیجے ورتیا۔ بھاریں جو اعتماد ہا پر ایں اعتماد دا مفاد کیندے لیکھے ہا۔ مہراں اوندے تے مہربان تھی تاں گھن تھیون دی آپی سک ساگے۔ تلسی نے وی اوکوں شاید ڈاک خانے دا لیز بکس سمجھیا جو وشنونی بھانزاں تاں آپڑیں کنوارے بُت دی چابی دا پہلا بیرنگ پارسل ایندے وچ ای پانچھوڑے تاں جو اوساری عمر جوٹھ تے گزارا کرے۔ اوند اچا چاتے باقی دے گھروالے صرف اُون صورت اوندے نال راضی تھی سکدے ہن جو اوشکیم صاحب دی امانت اُناں دے حوالے کر ڈیوے ہا۔ آپی ریاست داناں نشان چھوڑاؤن کیجے اُونے اینٹی وِن یونٹ فرنٹ دا دفتر کھولیا تاں ڈاہ سالوں دی جیل گئی تے اُووی بغیر کہیں مقدمے دی سماعت دے۔ ڈاہ سالوں وچ نہ ریاست نے اوندی خبر گیری کیتی تے نہ ریاستیاں نے۔ ریاست دی سُخان گولید اگولید ا اُوخود آپی سُخان وُنجا بیٹھا۔

جیل وچوں نکلن دے بعد بیگم سلمیٰ بدرالدین اوکوں گھر گھن آئی تاں اُونے زندگی کوں پہلی واری ہک نویں طرحاں محسوس کیتا کہ جیندے وچ سُخان نہ ہوؤن دے باوجود سُخان دی تلاش دا پہلا سانہ ہا۔ اوکوں لکیا جو زندگی بغیر کہیں شناخت دے وی گزارا وچ سکدی ہے۔ ضروری نی جو زندگی دا کوئی مقصد ہووے، زندگی بلا مقصد وی چسولی تھی سکدی ہے۔ ریڈیو، خبراں، گاؤن، کھاؤن اُتے سمن زندگی دا کوئی بیارستہ ڈکھیندے ہن کہ جھجک جہان نال یکطرفہ جوت وی اگوں تے وُنج تے کئی رستیاں نال جُو ویندی ہئی

لیکن اوتاں شاید یکطرفہ بجزت دابندہ ای کا سنا ہاتھوں بہوں جلدی اختا تھی گیا۔

شروع شروع وچ اوند اخیال ہا جو بیگم سلمی بدرالدین اوکوں کہیں غرض سانے گھر گھن آئی ہے پر جنیں ویلے سھو عیش آرام ڈیون دے باوجود کئی مہیدیاں تک اونے فیاض دی بات ای نہ کھھی تاں یقیناً اوکوں آپڑیں ہوون دا احساس وی تھیا تے اوکوں ایں طرحاں رد کیتے و نجن دی ذلت دارنج وی۔ پر جنیں ویلے خود اوکوں بیگم صاحبہ نے سدا پٹھیا تاں او حیران وی تھیا تے راضی وی کیوں جو اوند اوجود ہک واری ول منیا ویندا پیا ہا۔ لیکن جیں طرحاں سلمی بی بی نے آپڑیں مفاد سانگے پہلے اوکوں رجھاون تے ول کھڑکا ون دی کوشش کیتی، اونے اوکوں فیاض دے سامنے کوڑی لگھ دا وی نہ رکھیا۔ کتھ بیگم سلمی بدرالدین دی پھنے خانی تے کتھ ہک عورت دا آپڑیں مفاد کیتے آپڑیں آپ کوں پیش کرن دی پہلی پوڑی تے کھڑا تے آکڑ ڈکھاون دی کوڑی کوشش۔ اوکوں ایویں لکھا جو ہک بنی مہراں تے ہک بنی ٹلسی روپ وٹا تے نویں ناں نال اوندے سامنے آکھڑی ہئی۔ پر او ڈوہیں ول وی بیگم سلمی بدرالدین کنوں اتر ہن۔ کم از کم آپڑیں آپ کوں بواتے تاں اوندے کول آیاں ہن۔ مکمل اطاعت تے سھے ہتھیار سٹ کراہیں۔ پر اے کجھی عورت اے چیزھی اوکوں استعمال کرنا وی چاہندی ہے پر اوندی گردن تے لت رکھتے۔

فیاض دا دماغ بھمبیری وانگو بھاؤندا پیا ہا۔ بظاہر بیگم سلمی بدرالدین اینٹی ون پونٹ ہوون دا تاثر ڈیندی پئی ہئی لیکن فیاض کوں ایویں لگدا پیا ہا جیویں جو اوون پونٹ دی خاصیت کوں توسیع ڈیون دے مشن تے ہے۔ جیں طرحاں داون پونٹ او فیاض نال بناون چاہندی پئی ہئی او اوون ون پونٹ توں مختلف نہ ہا کہ چیزھا ڈاہ سالان توں پاکستان دیاں سھے کمزور قوماں تے زورے مسائیں مسلط کر ڈتا گیا ہا۔

فیاض کوں بھنی ہوئی کرسی دیاں مہنیاں پڑیاں تاں او اٹھی کھڑا تھیا۔ کچھری وچ

اندھا راتھی چلایا۔ اونے سر چھنڈ کیا تے فیصلہ کر گھدا جو ہن واپس بیگم سلمیٰ بدرالدین دے مہمان خانے نی ونبجواں۔

”جے اتھ نی ونبجواں تاں ول ونبجواں کتھاں ہے.....؟“ فیاض کول ظاہر ہے ایس سوال دا کوئی جواب نہ ہا۔ ذہن وچ ہک واری خیال ضرور آیا جو ہن اناں ہمسماں وچ کجھ نی پیا، روٹی کپڑا تے سردی چھت ہے پئی، ونج مزے نال رہ۔ حتی دل آکھی لہھولا بیگم سلمیٰ بدرالدین کول تے جے چار ڈنہہ حیاتی دے سٹھرے گذر دن تاں گزار گھن۔ ساری زندگی استعمال تھیندا رہ گئیں، ہن استعمال کرتے تاں ڈیکھ بیاں کول۔ کتنی پخس ہے ایس راند وچ جیکوں سیاست آکھیا ویندے۔

پر دل نہ نیا۔ فیاض نے ایہو فیصلہ کیتا جو ہن واپس بیگم سلمیٰ بدرالدین دی کونھی تے نی ونبجواں، رات بھاویں ریلوے پلیٹ فارم تے کیوں نہ گزارنی پووے۔ ریلوے پلیٹ فارم دا ذہن وچ آیا تاں ساری کھچل وان وٹیندی گئی۔ مسئلہ ای حل تھی گیا۔ فیاض بہاول پور دے ریلوے اسٹیشن ونبج کیتے چوک فوارے کنوں لنگھیا تاں بکھ نے بلو ارکھیا۔ احمد پوری دروازے دے اندروں توے اُتے قیے والیاں نکلیاں تلیاں ونبج دی خوشبو آندی پئی ہی تیز مسالے والی چاری۔ فیاض دے قدم آپ کنوں آپے تھلج گئے۔ کھیسے وچ ہتھ مارئس تاں ڈاہ آئیاں دا بھانج ودا ہا تھیا۔ چار آئیاں وچ رنج تے روٹی کھاؤس جیندے تھیکو وچ ڈوں گراں مٹھے دے طور تے رابڑی دے وی ہن پے۔ کیا سواد ہا تھلواں والی رابڑی داوی۔ اوکوں احمد پوردی بکی بزاردی رابڑی تے ملائی یاد آگئی جیکوں کھنن کیتے لوک عصر کنوں پہلے تھان رکھ ویندے ہن۔ واری مطابق ہک لائن وچ پے ہوئے آپووانے کنورے، منگر تے گھوگرے۔ سودا تیار تھی راہوے ہا تاں دکاندار ترتیب نال سب دے تھواں وچ کتھائیں ملائی تے کتھائیں رابڑی پیندا ونجے ہاتے دھ مال

مک و نچے ہاؤ ہو مگر موندھا مار ڈیوے ہا۔ فیاض نے عرصے بعد ہن تاں تازی ضرور کہتی پر
 و سریاں گاہیں یاد کرتے ہاں والا ہتھ پیا کون چھڑواوے ہا۔ من مونجھا پہلے ہا اتوں نیت
 بھاریں روٹی کھاتے فیاض دیاں اکھیں وچ خمار لہہ آیا۔ اونے ڈکاندار کنوں نام پچھیا تاں
 ہالی مسائیں نو و جدے پے ہن۔ گرمیاں دے نو تاں ایویں ہن جیویں جو سمجھ ہن لتھا
 ہووے۔

فیاض احمد پوری دروازے وچوں نکل تے سامنے چوک وچ لگے فوارے دی
 بنی تے آتے بہہ گیا۔ کڈھائیں جھگ مگھ کر بند اے فوارہ پتہ نی کڈن دا بند پیا ہا تھیا۔ مٹی
 مٹی تے ڈھڈ تھئے فوارے دے اندر چھیل نے سک کراہیں عجیب جئی غلاظت دا ماحول
 پیدا کیتا ہو یا ہا جیندے اُتے جا بجائے پئے انسانی فھلے دیاں جلیبیاں صاف ڈسیندیاں
 پیاں ہن جو آج کل اے فوارہ کیہڑے مقصد کیتے تے کون استعمال کریندا پے۔ کافی دیر
 توں بعد اتھوں پک موٹر لنگھی تاں اوندیاں بتیاں دی روشنی چار پھیر بنے ہوئے شیراں
 دے مونہاں تے پئی۔ جہاں وچوں کئی زمانے پانی دیاں دھاراں نکلدیاں ہن پر ہن تاں
 اناں شیراں نے وی شرم کنوں اکھیں ٹوٹ گھدیاں ہو یاں ہن۔ فیاض کوں ایویں لکھا جو
 اے شیراں دے منہ نی بلکہ بیگم سلمیٰ بدرالدین دے ہتھ ہن جیڑھے چارے پاسوں اوکوں
 آپ ڈو جھکیندے ہن۔ بیگم سلمیٰ بدرالدین دے ہتھیں دا احساس کتنا مردہ احساس ہا کہ
 جیندے اندرون نسوانیت دی بجائے کہیں مردار دی ہواڑا جن تیں آندی پئی ہئی۔

طبیعت دی سستی تقاضا کریندی پئی ہئی جو اُو اتھائیں نال دے فٹ پاتھ تے
 سُم پودے پر اُو اٹھیا تے عید گاہ تے گلزارِ صادق دے ادھ وچوں لکھدی اسٹیشن روڈ تے ٹر
 پیا جیڑھی جو بیگم بدرالدین دی کونھی دے سامنزویں لنگھ کراہیں ریلوے اسٹیشن ڈو ویندی
 ہئی۔ کجھ لکھلے بعد فیاض بیگم بدرالدین دی کونھی دے سامنے ہا۔ اُو اُو پراہن تے لکھن لکھا

ہاں سڑک نے پیراں کوں وَنھی گھدا کجھ! ایں طرحاں جو اوند اقدم چا دن محال تھی گیا۔ دل
کیا جو اندر اپنے کمرے دے کولے بسترے تے ونج تے سُم پو دے۔ کاوڑ کرنا نہ بنزد دے
نہ ٹھا بندے۔

لیکن ایں تمام تر احساس دے باوجود اُو گھر جیڑھا اُج سویرتیں اوکوں آپڑاں
آپڑاں گلدا ہا یکدم بیغانہ تھی تے رہ گیا ہا۔ اُونے اُکھیں بھرتے ایں گھرتے دید بھنوائی تاں
ہاں سُتاوے وات آ گیا۔ اُونے اُج سویرے بہہ تے مٹھلاں آلیاں کیا ریاں دی گوڈی کیتی
ہئی۔ اوند ارمباوی اُتھائیں لاتھا ہوسی کہ جیندے نال اُونے کل سویرے باقی دی گوڈی کرنی
ہئی۔ پر ہُن اے گھر اوندانی ریہا۔

”صرف اوندے کنوں ای وُل وُل اوند ا گھر کیوں کھسیا ویندا پئے۔ گھر دے نال
ڈرتے ڈردے نال جُوی ہوئی سُجان، سھو کجھ کیوں اکھ دے جھپکار نال ای اوندی نی
راہندی۔ میں اُوڈک جیل کوں آپڑاں گھر بنزایا پر اُتھوں وی کڈھ ڈتا گیا۔ ہُن اتھ ہم تاں
اتھاں راہون وی میڈے وِس وچ نی ریہا۔ نہ جیل میڈی سُجان تے نہ آزادی میڈی
پنجان۔“ اوندے اندر کوئی زور دا چیک پیا۔ فیاض کیجے اے کوٹھی ہُن جبر تے غاصبیت
دے استعارے دے سوا کجھ وی نہ ہئی۔ اُو ایں کوٹھی دے کولے بسترے دی کشش تے
بیگم سلمیٰ بدرالدین دے ہتھ دے سیک کنوں پرے بھج وَنجن چاہندا ہا۔ اُو ایں دیہہ دی ہر
علامت ہر نشانی کنوں وی بھج وَنجن چاہندا ہا جیڑھا جو کمزور قوماں دی راہندی ساہندی
شناخت دی گردن تے اپنا پیر رکھ تے بہہ چکلیا ہا۔

فیاض دے بُت وچ ہک واری وُل اپنی سوچ دی قوت کوں ہک نکتے تے گھن
اُون والیاں سریراں چڑھیاں تے اُو پوری طاقت نال آپڑیں پیر پُواتے ایں طرحاں
نکتے نکتے دُھر کیا جو ساہ چڑھدے چڑھدے لوہار دی چرمی پھوکنی بن گیا۔ اُو جلدی کنوں

جلدی ہر قیمت تے بیگم سلمیٰ بدرالدین دی کونھی دیاں حداں توں باہر نکلن چاہندا ہا۔ اُوڑک اُوٹکل تاں گیا پر فیاض کوں ایندا احساس اُوں ویلے تھیا جنیں ویلے اُو پلیٹ فارم تے پئی بیچ اُتے ونج تے بہہ نہ تھیا۔ ول وی اوکوں آپڑاں ساہ جوڑن وچ بہوں دیر لگی۔

اے کہو جیہا خوف ہا، ایندی سمجھ اُوکوں خود کوں وی نہ آندی پئی ہئی۔ اُو کیندے کونوں خوفزدہ ہا، ہالی اے وی طے تھیونزاں ہا۔ کیا اے محض سُجان دے نہ ہو وون دا خوف ہایا سُجاڑیں وونجن دا خوف۔ بہر حال جووی ہا ایندی شدت ایں توں پہلے اتنی نہ ہئی۔ فیاض کوں لکیا جو اوندے اندر دی مزاحمت ہر آون والے ڈنہہ دے نال گھنڈی ویندی ہے۔ جیں طرحاں اُو بیگم سلمیٰ بدرالدین دے اگوں بھاڑی پیا ہا ایں طرحاں تاں دا واقعہ تاں اوندی پوری حیاتی وچ نہ ہا کہ جتھ مزاحمت دی بجائے اُونے فرار اختیار کیتا ہووے۔ اوکوں اپنے آپ کونوں کریت تھیون لگ پئی۔ کجھ لچلے بعد فیاض کوں ہلکے ہلکے پالے دا احساس تھیا تاں پتہ لکیا جو تکھے تکھے رُن پاروں اُو پگھر و پانی تھی چکيا ہا۔ تھولی جنی ہوا گھلی تاں پگھر سکن دے سبب ٹھنڈا محسوس تھیونزاں تاں لازمی ہا۔ بُت دی ٹھنڈ نے کجھ دیر بعد اوندے دماغ کوں وی ٹھنڈا کر ڈتا۔ اُونے سردے والاں وچ انگلیں ماریاں تاں وال سک کر اہیں آپس وچ ایوں جہمڑے کھڑے ہن جیویں جو تھمڑ نال جہمڑے گئے ہووون۔

بہاول پور ریلوے اسٹیشن دے وونج وینڈر پلیٹ فارم تے بالکل سُخ ہئی۔ چنگے چوکھے فاصلے تے لگے ہوئے پیلے بلباں دی روشنی اتنی وی نہ ہئی جو کجھ ڈٹ تیں تاں سو جھلا کر سگدی پر ول وی اے احساس ضرور ڈیویندی پئی ہئی جو اتھ املک اندھارا کانتی۔ اتھاں رکن والی مٹھیکدی گاڈی اٹھ و بے دی مُکلا چکی ہئی۔ فیاض دا دل کیتا جو اتھائیں مُ پووے پر ول خیال آیا جو کہیں آئے گئے دی ”تو کون میں کون“ توں بچن کیتے ضروری ہے جو پرو بھرا تھی سے۔ اُو اُنھی تے تھولا اگوں تے گیا کہ جنیں پاسے پلیٹ فارم مُکد اپیا ہا۔ اتھ

کر نواب صاحب دے سیلون واسطے بہوں عالی شان عمارت نما پلیٹ فارم بنایا گیا ہا کہ
 جیڑھا ہک عرصے توں بند پیا ہا۔ فیاض کون ایندے اُر لے پاسے عام لوکاں دے پلیٹ
 فارم تے ہک بنی بیچ نظر آ گئی۔ اُونے ہتھ نال ایندے تے پئی مٹی چھنڈکی تے بانہہ
 سر ہاندی ڈے تے اکھیں چانوٹیونس۔ ہلکی ہلکی ڈیل ایں پر و بھری جاتے بنی وی سوادی
 ہی تہوں سارے ڈ۔ نہہہ داتھکیا تریا جو ان پوڑی پوڑی بندر دے تلا وچ لہندا گیا۔ بندر آون
 توں پہلے چھیکو دی احساس بیگم سلمی بدرالدین دی اُون ہنکل دا ہا جو نہ اودھو کہ ڈیندی ہے۔ تے
 نہ کہیں کون دھو کہ ڈیون ڈیندی ہے۔

چُترواں تے پوون والے ڈوں ترے بیتاں نے نہ صرف فیاض دیاں چیرکاں
 کڈھو اڈتیاں بلکہ اُو ایویں اُدھرتج تے اُٹھیا جیویں جو واقعی اُو بیگم سلمی بدرالدین دی پگڑ وچ
 آ گیا ہووے۔ اکھیں گھلایاں تاں اوندے سامنے ہتھ وچ بیت اُلا ری پلس داسپاہی کھڑا ہا
 جینے اوندے جاگدے سارا ای ڈوں چار بھکا ویں مندے ہنکل چھوڑے۔ نال ز پوڑ پ
 بیت وی تے سوال ایہو جو کون ہے، کتھوں آئے تے ایتھاں کیوں سٹا پے۔ ایں صورت
 حال وچ اتنا پتہ تاں فیاض کون وی لگ گیا ہا جو اے کم از کم سلمی بیگم دی بھیجی ہوئی پلس کاسنی
 لہذا اُونے آپڑاں ناں ڈسایا تے ناں ڈساتے چُپ کر گیا۔

سپاہی نے لگھ اُتاپتا پچھیا پر اُونے ہر واری ایہو ڈسایا جو کئی زمانے ریاست دی
 وستی محراب والے وچ و سدا ہی پر ریاست کئی تاں سُجان وی کھسج گئی۔ ہُن چھڑا ناں
 ہے اوند، پتہ نشان، وستی مکان کوئی کاسنی۔ سپاہی اُختا تھیا تاں اوکوں گردان کنوں و نھی
 تے ریلوے پلس دی چوکی تے گھسن آیا جتھ تھانیدار تاں دھوتی بنین پاتے کھڑے تے سٹا
 پیا ہا پر حوالدار گرسی تے بیٹھا گھلاں کھاندا پیا ہا۔ فیاض نے چوکی دی کندھ تے لگی گھڑی
 تے ناٹم ڈٹھا، رات دا ہک وجد پیا ہا۔ سپاہی دے بوٹاں دے کھڑکے نال حوالدار نے اکھ

ہنسی تاں سپاہی دے نال ہک مودی کوں ڈیکھ تے خوش تھی گیا جو روٹی روزی آگئی۔
 ”وہئے کیکوں ونھی آئیں نازوآ“.....

”سئیں مشکوک ہے، سیلون والی سائیڈ تے کہیں واردات دے چکر وچ ہا۔“
 ”اچھا اچھا اچھا..... تے جبرہیاں اے ترے چار چوریاں تھن سیلون وچوں
 قیمتی سامان دیاں، لازمی ایہو بھین داچڈ ہوسی۔“ حوالدار انھی کھڑا تھیاتے فیاض دے نیزے
 آتے اوندے منہ تے ڈوں چار تھپے رکھ ڈتونس ایس طرحاں جو اوندے منہ وچوں خون
 سمن پئے گیا۔

”وہئے نازوآ..... اے تاں میکوں چورنی لگدا۔ اے تاں کوئی گولا ملوک ہے
 جبرہا ڈوں تھپ ای نی جھل سکیا میڈے۔“
 ”اوسیں وڈا بھین تڑیک ہے، آپنا پتہ نشان ای نی ڈسیندا۔“
 ”اچھا! کیا آہدے۔“

”ایہو جو پہلے تاں ریاستی ہا، ہن ریاست کھسی گئی، نہ پتہ ریہاتے نہ نشان۔ نہ
 دستی نہ مکان۔“

”اچھا!..... اے بھاڑی کوئی شاعر تاں نی؟“

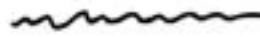
”پتہ نی سئیں.....“

”اچھا توں گھن جہل ایکوں پچھاڑے، تھولا ایندا آڈرتاں کروں تاں۔ اتھ
 چیکو باکر کیشس تاں صاحب دی بند خراب تھسی۔“ حوالدار دی گالہہ سن تے سپاہی نے
 فیاض کوں ولدا گردان توں پکڑیا تے اوکوں چوکی دے پکھلے دروازے کنوں باہر دھک
 ڈٹس۔ اوندے وچن توں بعد حوالدار ای باہر پچھاڑے ڈونگھ گیا۔

ادھے پونے گھننے بعد پکھلا دروازہ کھلیا تے حوالدار ہو کدا سکدا، نازو سپاہی

کوں پُزداؤ لدا کُرسی تے آن ڈٹھا۔ اوندے چکھوں چکھوں ناز و سپاہی وی اندر آیا تے
حوالدار دے سامنے لاتھی میز دے ڈوجھے پاسے آتے کھڑ گیا۔

”آکھیا نہ تم اے چور کائنی، میں گھانی کپیا ساری زندگی، پلس بازی کیتی ہے۔
ایہو جے احمق کئی و دن تھے کہ جہاں دے دماغ وچ ہالی وی ریاست وڑی کھڑی ہے۔
انہاں کوں عقل کائنی جو ریاست وان وٹیندی گئی تے نواب وی۔ ہُن اے و ن یونٹ ہے،
ایہوں انہاں بھڑویاں دا پتہ نشان ہے لیکن اے تیتے وقت نال ٹرن دی بجائے وقت دے
چکھاویں نال ٹرن۔ اے نی سوچیندے جو وقت کوں ریورس گیر لگ پیا تاں بیا کہیں کوں
گجھ نی تھیونزاں، ایسے خود مندھے و بسن۔ گھن آ ایس بھاڑی کوں اندر جو باقی دی رات
صاحب کوں مروڑے ڈیوے۔ سویرے! یکوں احمد پور والی پہلی بس تے بلہا ڈیویں۔ ہونہہ
..... رات ای خراب کیتی ہس بھاڑی نے تے کھیسے وچ چھڑے چھی آنے۔ چھلو جو
ہو دے ہاپک ادھ، کم از کم روزی تاں بن ونجے ہا آج دی۔“

(31)

ساری رات تھانیدار کوں مروڑے ڈواؤن توں بعد ڈوجھے ڈ۔ نہہ سویرے
 سویرے فیاض کوں ریلوے پلس دی چوکی توں ایں طرحاں کڈھیا گیا جو ناز و سپاہی خود دَنج
 تے اُوکوں احمد پور والی پہلی لاری وچ بلہا آیا تے کنڈیکٹر کوں ہنکل ڈے چھوڑئیں جو احمد
 پور توڑ توں پہلے اکیوں اڈے اڈے تِلکن نی ڈیونزاں۔ لاری ٹری تاں فیاض کنوں اکھیں
 کھولنا مشکل تھی گیا۔ ساری رات دا جگراتے مروڑیاں دی مشقت کیا گھٹ ہی جو ٹھڈی
 ہوادے جھولیاں نے اوندے دماغ تک کوں سُما ڈتا۔

سُن توں پہلے اوندے ذہن وچ گھٹ گھٹ کریندا احساس ہالی وی رکھتا میں
 جاگدا ودا ہا جو پلس اوندے جیسے بکھے ننگے تے عذاب ملزماں کنوں جان کیویں چھوڑ دیندی
 ہے۔ نہر وچ ڈرھدیاں لاوارث لاشاں کوں آپڑیں تھانے دی حدود توں اُگی تے ڈھکن
 تے رولے دی ماری واردات کوں بے دے گل مارن سانگے وقوعے دی جاتے تھانے دی
 حد بندی دا جھیرا کھڑا کر ڈیون کوئی نویں گالہہ تاں نہ ہی۔ فیاض کوں لکیا جو اُو دی نہر وچ

زودھی کوئی لاوارث لاش ہے کہ جیکوں بہاول پوردی ریلوے چوکی دی پلس نے دھک
کراہیں تھانہ احمد پوردی حدود ڈوروانہ کر چھوڑے۔

لاہندھیاں چڑھیاں سواریاں دی چکیو باکڑ دے باوجود سٹے ریہے فیاض دی
اکھ کھلی تاں کنڈیکٹر خانپور مرچاں والے اڈے دی آواز لیندا پیاہا۔ خانپور مرچاں والا،
احمد پورتوں کوئی اٹھ ڈاہ میل دے پندھ تے ہک چھوٹا جیہا شاپ ہا جنھوں نور پور نورنگا تے
احمد پوردے درمیانی علاقے دیاں سواریاں لاہی چاڑھی کیتی رکھیندیاں ہن۔ فیاض نے
برچھنڈ کیا، چیتا گجھ جاتے آیتے اُونے اپنے آسوں پاسوں دید بھنوائی۔ لاری دیاں سھے
سیناں نہ صرف پُر ہن بلکہ گجھ سواریاں آپڑیاں بکریاں سودھیاں سیناں دے ادھ وچلے
رستے تے کھڑیاں ہن تھیاں۔ ہک بکری نے میٹگنیاں کرتے پچھلی سواری دے چولے
دھوتی تے مینا کاری دی کوشش کیتی تاں ڈوہیں سواریاں وچ گو سے بٹی! ایں طرحاں شروع
تھی جو بکری کوں میٹگنیاں کرنیاں و سرگیاں۔ نال دیاں لوکاں نے اُناں کوں چھوڑا تاں
گھدا پر کر احمد پور دا ڈا آون تک لگی رہ گئی۔

فیاض ایں سھے تماشے توں بے نیاز سوچیندا ویندا ہا جو تقدیر اوکوں کیوں ولدا احمد
پور چائی ویندی ہے۔ جیردھے شہر وچوں اوکوں ڈاہ سال پہلے پلس دے ذریعے شہر نکالا بلایا
ہا اُتھائیں ولدا او پلس دے حکم تے ویندا پیاہا۔ پہلے پلس نے اوکوں زورے مسائیں
بہاول پوردی جیل وچ رکھیا تے ہن اوند احق ہوں بہاول پوردے ریلوے اسٹیشن تے پئی
ہک بیچ تے وی نہ منیا ویندا پیاہا۔ جے حالت اے ہے تاں او کیوں تھی گیا آزاد مُلک دا
آزاد شہری۔ ایں آزاد مُلک وچ تاں لوکیں دی تقدیر دے سھے فیصلے انگریز دور طرحاں ہن
وی او ہے کریندن جہاں دے ہتھ وچ دگا ہئی۔ اُناں دی مرضی جیکوں اتھ راہون دا حق
ڈیون یا گھس گھنن۔

بس دی اڈے تے بریک لگی تاں بیاں سواریاں دے نال فیاض وی تلے لہہ کھڑا
تھیا۔ اوکوں سمجھ نہ آندی پئی ہئی جو کیتے ونجے۔ ڈنہہ دا پہلا پہرو چنگا بھلا چڑھ چکيا ہا۔
اوکوں بگھ محسوس تھئی تاں اوندا ہتھ ودا کھیسے وچ گیا۔ پر ہن اے کھسا خالی ہا۔ پیساں دا
بھانج پلسیاں کڈھیا بھانویں بس دے کنڈیکٹریا کہیں گنڈھ گپ نے، اُنت تاں ہکو جو اوندا
کھسا خالی۔ فیاض دیاں اکھیں آپ کنوں آپے پُس گیاں۔ اوشہر جیندیاں بزاراں کوں
اونے پہلی واری پیو دے مونڈھے تے بہہ تے ڈٹھا ہا آج اوندے واسطے املک پرایا ہا۔ کتھ
ونجے، کیندا مہمان تھیوے تے کون اوندے کیتے سکدا بیٹھا ہوسی۔ اوکوں آپڑیں ناں تھیا ہویا
حکیم رام لعل دامڑھی والا مکان یاد آیا جیزھا اوندے نال ہوندے ہوئے وی ہن اوندا نہ
ریہا ہا۔

گجھ دیر ایڈے اڈے ٹر ٹر ڈیکھن توں بعد اوندے قدم خود بخود تحصیل بزار ڈو پو
پئے۔ تحصیل بزار دے ادھ وچ تھانے دی عمارت نظر آئی تاں اوندے قدم تکھے تھیون دی
بجائے مٹھے تھی گئے۔ سامنے پکوڑے والے مشہور کھوکھے تے سویل پاروں حلوہ قلم تیار
تھیندا اپنا ہا جنس ویلے جو شام کوں اتھ پکوڑے بنزائے ویندے ہن۔ پر چنگی بھلی بگھ دے
باوجود خالی جیب فیاض کول ایندے علاوہ بیا کوئی رستہ نہ ہا جو چپ کرتے اتھوں لنگھ ونجے۔
لہذا اُونے ایہو کیتا۔

پُرانی تحصیل دادروازہ لنگھ تے احمد پوردی غلہ منڈی شروع تھی ویندی ہئی۔ گڑ،
شکر، دیسی گھنڈ، کنک، باجری، جوار، مکئی، لال مرچ تے بی اجناس دی رلی ملی خشبوتے
اُناں دیاں ادھ گھلیاں بوریاں دیاں قطاراں ہر ڈکان دے اگوں تے اُناں دے ادھ وچ
پھر دا آڑھتی دانسی جیندے آون ونجن نال مٹھے دیاں بوریوں توں ول ول اڈ دیاں
باہن دیاں مکھیاں رل کراہیں منڈی داما حول بنزیندے پے ہن۔ فیاض منڈی دے اگوں

لکھن پیا تاں ہک ڈاندر ریڑھی دے نال اٹھ ڈاہ بوریاں لڈیجن کیہتے پیاں ہن جیندے پاروں رستہ بند تھیا پیاہا۔ بیاں لوکاں دے نال فیاض وی کھڑ گیا جو ریڑھی ہٹے تاں اودی اگوں فرے۔ ایں آن وچ ریڑھی بان نے فیاض کوں الوایا جو اویہو بوریاں پکڑواتے ریڑھی اُتے چار کھواوے۔ فیاض نے اگوں ودھتے ہتھی ڈٹی تاں پنج منفاں وچ بوریاں ریڑھی اُتے ہن۔ بوریاں لڈواتے فیاض ہک پاسے تھیا تاں نال کھڑے آڑھتی دے منشی نے اوندے ہتھ تے ہک پوانی چار کھی۔ فیاض نے حیران تھی تے منشی ڈو ڈٹھا تاں منشی زکھا تھی گیا۔

”چل چل ایہو کافی ہے۔ ہک ریڑھی دی پلے داری دا بیا چوکھا مل ہوندے؟“
 فیاض ہن سمجھیا جو منشی اُوکوں پلے دار سمجھدا پیاہا۔ دل کیجا جو پوانی منشی دے منہ تے مارے پر بکھ دے شدید احساس نے اُوکوں پوانی کھیسے وچ پاؤن تے مجبور کر ڈتا۔ جھکی جھون گھت تے اُو واپس ولیا تے تھانے دے سامنے حلوہ پڑی دے کھوکھے تے آتے کھڑ گیا۔
 محض کجھ لکھے دی مشقت توں بعد ہن اُو اپنی مرضی دازن کر سکدا ہا۔ ترے آنے دی حلوہ پڑی کھاتے اُوکوں ایویں لگدا پیاہا جیویں سارے جہان دارزق کھا گھدا ہووے۔ پیٹ وچ کجھ گیا تاں بُت بار تے اکھیں خود بخود بند تھیندیاں گیاں۔ فیاض کوں بیا کجھ نہ سمجھیا تاں اُو کھوکھے دے پھلے پاسوں پئی ہک پوانی گرسی تے باہون کوں زیادہ برسر پیا۔ بند راکا تاں پہلے ہا پیا نو گھو گھ بند راون وچ لکھ دی نہ لکھا۔

جیس ویلے اوندی جاگ تھئی تاں سمجھ ادھے اسمان تے، اُتے ڈھپ اوندے پورے بُت تے ہئی۔ پورا وجود بگھر و پانی تھیا تاں تریسے کنوں منہ سک تے لگرو۔ فیاض تکھے تکھے اٹھی بیٹھا۔ حلوہ پڑی والا کڈ و کڑاں کھوکھا بند کرتے و نچ چکيا ہا۔ پیون دے پانی دی تلاش وچ فیاض نے ایڈے اوڈے دید بھنوائی تاں تھانے دے نال ای ہینڈل والا نلکا

نظر آ گیا۔ ہک ہتھ نال نکلا گیز تے ڈوجھی بک نال پانی پیون داسواد ای کجھ بیا آیا۔ جھہ
 ترپے لتھی اُتھ بُت وچ تھیون والی خشکی دا احساس وی ختم تھی گیا۔ کھیسے وچ ہتھ مار لیس
 ، پلے داری دی مزدوری دا باقی دا بچہ ا ہک آنہ ہالی ہا پیا۔ اُونے آنے کوں تلی تے رکھ تے
 غور نال ڈٹھاتے دل وچ سوچس جو آج شام کنوں پہلے ایں آنے کوں روپیہ ضرور
 کرنے۔ اے سوچ تے اُو ولدانلہ منڈی ڈوڑ پیا۔ اگوں لانگھے دے وچ ای سویر والا منشی
 کھڑا ہتھیا۔

”دوئے کیڈے ٹر گیا ہاویں بھکن آں۔ سویر دی واندا ای نی ملدی پئی۔ ہالی ڈاہ
 ریزھیاں رس گٹ گز دیاں بیاں لڈا واونن۔ ڈوں پکے دار اُوڈے پہلے کماندے ہن، آڑ
 تکھے تھی تے بوریاں کوں پکھرا“۔ منشی پکے ساہ وچ ساری گالہہ مُکا گیا۔ فیاض کوں اوندنا
 بھکن سڈنا بہوں بُرا لکھا پر ڈھیر کاوڑ وچ آ پڑاں نقصان ہاتھوں گالہہ پچا گیا تے اگوں ہاتھی
 تے بوریاں کوں گنڈ تے چاون کیتے چاڑھی نال لگ گیا۔

شام تھیون کنوں پہلے فیاض دے کھیسے وچ ہک روپے دی بجائے ڈھائی روپے
 تاں آچکے ہن پر اوندے بُت دالوں نوں ملے وانگ ڈکھدا پیا ہا۔ منڈی دیاں دکاناں بند
 تھیاں تاں اُو اتھائیں ہک دکان دے باہروں بھٹے تے لہا تھی گیا۔ کپڑے تاں میلے تھے
 سو تھئے چیل گنڈاوی ہک تھی گیا۔ منڈی دالانگھا ویلا تھیا تاں شام کوں کھاون پیون دیاں
 ریزھیاں تے چھابے لاؤن والے کئی لوک اڈوں اڈوں ایویں کٹھے تھی گئے جیویں جو ایں
 قسم دی قبضہ گیری دی تانگھ وچ مورچہ لاتے بیٹھے ہوون۔ قیے دیاں بلیاں، آلودالیاں
 بلیاں، سیخ کواب، زیرے دیاں بوٹیاں، سری پادے، اوجھری، پکوڑے تے دال منگ
 دیاں ریزھیاں نے اتنا رش مچایا جو لوکیں دالنگھراں محال تھی گیا۔ ریاست دے بیاں
 شہراں طرحاں احمد پور وچ وی شام کوں بدھڑاں پکاوڑاں ذالیں کیتے زری آس تے

عذاب توں گھٹ نہ سمجھیا دیندا ہا تہوں ہر بندہ گھر دیندیاں ویلے ہنں کوشش وچ ہوندا جو شام
دا کھا جا بزاروں گھن تے ونجے۔ جے خمیس دی شام ہوندی تاں مٹی دیاں گھو گھڑیاں وچ
راہڑی ملائی دا ٹھنگو رسوایا ہوندا جیندے باہروں ریتل دے ہار وڑھے ہوئے ہوندے
ہن۔ جیڑھے لوک اُتھائیں ریزھی تے کھاؤن پسند کریندے تاں آپنی آپنی چھمی چا کر اپیں
آڑھیاں دیاں دکاناں دے اگلے پھنیاں تے چڑھ باہندے۔

آپووانے کھا جیاں دی رلی ملی خشبو نے فیاض دی بکھ کوں بگھایا تاں اُدوی
اُنھی تے بھٹے تے تھی بیٹھا۔ پیسے پکے پئے تاں چُون کرنی اوکھی تھی گئی جو کیا کھوئے جے۔ گجھ دیر
سوچ تے اُونے ڈوں روٹیاں تے زیرے دیاں بھنیاں بوٹیاں رکھوایاں تے پانی دا تر ماؤ
گلاس بھرتے وُلدا پھٹے تے آن بیٹھا۔ ڈھڈ روٹیاں گیاں تاں بند رنے آن دیاں دیر نہ لاتی
اُتے فیاض چھمی گلاس واپس کیجے بغیر اُتھائیں لم لیٹ تھیند ا گیا۔

اے فیاض دی حیاتی دانواں پکھ ہا۔ پلے داری وچ نہ مزدوری دی کمی ہی تے نہ
آمدن دی۔ اُونے پٹھان چوکیدار نال یاری چا گندھی تے منڈی وچ ای پک کرائے دے
چو بارے دا بھائی وال بن بیٹھا۔ ڈوں جوڑے کپڑیاں دے وی گھن گھدے تے سمن کوں
کوندرا لولا پڑ چھاوی۔ زندگی آسان تھی تاں اوساریاں گاہیں وُلدیاں یا داؤن پئے
گیاں جیڑھیاں زندگی کوں قائم رکھنے دی کوشش وچ بھل بھلا گیاں ہن۔ پکے داری دی
مشقت ہڈاں وچ لٹھی تاں بُت دی پچیر وی گھد دی گھد دی ا ملک مک گئی۔ ڈنہہ کوں
تاں فرصت گھٹ ملدی پر شام تھیندے نال ٹکر مانی توں بعد جیویں جو اُو پڑ چھ تے لیڈا
ساری گزری ویہانی منڈوے دی فلم بن تے اکھیں دے اگوں آویندی۔ روز فیاض کوں ایہا
بکا سوچ وُل وُل زچ کیتی رکھیندی جو ساری حیاتی سُنجان دی تلاش وچ در بدر تھیونوں
والا کیویں بے ناں نشان کرتے اپنے شہر دے پک کوچے وچ سٹ ڈتا گئے۔ بے وس اتنا

تھیا جو کہیں کوں آپڑاں ناں تک ڈساؤن دانہ ہا، منہ ڈکھاؤن دانہ ہا، تہوں ڈاڑھی ودھا،
ویس وٹارا ہندی ساہندی سُجان وی خود مُنچ کرتے کیڈا سوکھاتے بے چننا تھی گیا ہا۔ کیا بے
ناں نشان تھیونزاں وی ہک سُجان ہے! کیا آپنے شہر وچ بے وسیلہ تے لاوارثا تھی تے
راہونزاں وی کہیں منزل تے کہیں مقام دے حصول دی کوئی شکل ہے؟

فیاض کوں کتھاؤں کوئی جواب نہ ملدا تاں اُوکوں آپنے آپ کنوں کرنت
تھیون لگ پوندی۔ کیا دنیا تے ایں وی تھیندا ہوسی جو انساناں دی ہک پوری نسل کوں نسل
انسانی دے تسلسل دی تختی توں ایں طرحاں کچے پُر نیاں آلی کار مٹا ڈتا ونجے جو نہ اُناں دی
کتھامیں قبر بنے تے نہ کہیں مسوان وچ بگ سوادی نظرے۔ لیکن کیا کرتجے ایہو حقیقت
ہئی۔ فیاض دے نال دی پوری نسل آپنی شناختی دے لحاظ نال ایں طرحاں فنا تھی جو منڈھ
لمہدا ہاتے نہ پاند۔

فیاض دے آسوں پاسوں تعلقات دی ہک نویں دنیا آباد تھی چکی ہئی۔ ترے
چار مہیدیاں دی مسلسل محنت نال اُونے اتنے پیسے کما گھدے جو ہُن کئی ڈ۔ نہہ کم تے نہ وی
ونجے ہاتاں بکھ نہ مردا ہا۔ آپنے مخصوص حلیے تے اللہ لوک قسم دی طبیعت دے سبب اُو کہیں
نال گھلے ملے بغیر وی کہیں کوں او پرانہ نظر دا ہا۔ عاجزی تے انکساری نے اوندے ظاہر کوں
ایڈا ملائم کیتا جو منڈی دا ہر آڑھتی خواہش کریندا ہا جو فیاض اوندی دُکان تے کم کرے۔
اُوکوں وی گمنامی دی ایں زندگی وچ انوکھری پُرس آؤن لگ گئی لیکن اتجھی زندگی جیندا کوئی
مقصد نہ ہووے اوندے کیتے ہر آؤن والے ڈ۔ نہہ دے نال گزارنی مشکل وی تھیندی
ویندی ہئی۔ ایں ”ہوند تے نہ ہوند“ دی کیفیت نے اُوکوں زندگی دے نویں فلسفے ڈوجھات
کرا چھوڑی ہئی جو زندگی کہیں سُجان دے بغیر تاں ول وی گزارنی وُنج سکدی ہے پر کہیں
مقصد دے بغیر کوئنا۔ فیاض دی حیاتی دا مقصد کیا ہا ایندی سمجھ اُوکوں ہالی تک نہ آندی پئی

ہی۔ مقصد و سارنا تاں کتھ رہ گیا، سُنجان کیتے زندگی کوں بے سُنجانا کرتے دی نہ تاں اوکوں
زندگی دے مقصد دی بھاند ملی تے نہ ای اوکوں کڈ ہائیں ایندا خیال آیا۔

اوں ڈہہہ وی ڈو پہار ڈھلی تاں آڑھتیاں دیاں مُتھیاں نے دُکاناں بند کرن
کیتے اجناس دیاں منہ کھلیاں بوریاں اندر رکھواونیاں شروع کیتیاں۔ تریہہ لگی تاں فیاض
وی تحصیل دروازے ڈوٹر پیاجھھاں ہک بڈھا مہاجر شربت وچکن کیتے ہک بہوں وڈی
جرما و صراحی کُنڈ تے بدھ تے چائی ودا ہوندا جیندے ڈھڈا تے چمڑے دی کوئی پیٹی نماشے
چیل تک ولینٹی ہوئی تے اوندے وچ شیشے دے لہے لہے گلاس بھسے ہوئے ہوندے۔ ”پی
ہک آنے دا گلاس“ دا ہوکا لیندا ابا نڈکی پوشاے کردار سویر توں شام تیں اتھائیں کھڑے
کھڑے گزار ڈیندا۔ فیاض نے آنہ ڈے تے شربت دا ہک گلاس گھدا تے منڈی دے
لاگھے دے سامڑیں جتیاں دی وڈی دُکان ”گلزار بوٹ ہاؤس“ دے بھٹے تے بٹھ کراہیں
پیوزن بہہ گیا۔

بزار دے ریش تے شور شرابے وچ کہیں تکے جے بال دے درد کنوں رُ وون تے
چکن دی آواز ایس طرحاں آندی پئی ہی جیویں جو اوندے کول اُچا رُ وون دی سکت مک
گئی ہووے۔ فیاض نے ایڈے اڈے ڈٹھا تاں ہک دیہاتی نینگر ”گلزار بوٹ ہاؤس“
دے بھٹے دے ڈوجھے پاسے جھولی وچ کوئی سال کھن دا بال سُمائی زور زور دالڈیندی پیٹھی
ہئی۔ اوندیاں اکھیں وچوں تاں جھرجھر ہنجوں و ہندے پئے ہن پر اوندے بال دے سر
تے مکھیاں ایویں یلغار کیتی پیاں ہن جیویں جو گرو شکر دی بوری گھلی پئی ہووے۔ اے سب
گھہ ڈکھ تے فیاض دا ہاں ملیج گیا۔ بال ضرور بیمار ہا۔ اوند اڈل کیتا جو اٹھی تے نینگر کنوں
حقیقت گھنے پر ڈل اے سوچ تے لاغرض تھیون دی کوشش کیش جو پتہ نی اڈکیا سمجھے۔

اتنی دیر وچ ہک گجھرو پریشان صورت، ہتھ وچ دوادیاں شیشیاں وٹھی کراہیں

اُوں چھوہر دے نیڑے آن بیٹھا۔ آپڑیں اٹھن باہون توں لگدا اوند اچھے ہا۔ اوندے آون تے چھوہر نے بال دے سر توں ملل دا کپڑا ہٹایا تاں پتہ لکیا جو اونداسارا بر ای گلیا تے نہت نہت تھیا پے تے گلے ہوئے جم وچوں پوں واہندی پئی ہے۔ ہُن تاں فیاض کنوں نہ ریہا گیا۔ اُو اٹھیا تے گھرو کوں وَنج تے الوائس جو اے تکلیف کڈن دی ہے۔ ہمدرد کجھ تے گھرو نے اپنے پتر دی بیماری دی ساری حقیقت کھول سزائی۔ کبھڑی دواتے کبھڑا علاج ہاجیرہا اناں نے ہُن تیں نہ کیتا ہا پر ہتھوں اگلی دی پنگلی تھیندی ویندی ہئی۔ اُج اُو بخاری میڈیکل اسٹور دے بخاری صاحب کوں ڈکھاتے آئے بیٹھے ہُن۔ اناں نے بادی کورے وچ چچی اَنگل وی گھول تے پلائی ہئی تے بند شیشی وی ڈتی ہئی۔ آندے آندے دم وی کیتا جو تھی سکدے کہیں نے پھل دھا کہ کیتا ہووے۔ فیاض نے بند شیشی گھن تے ڈنھی تاں سر پکڑتے بہہ گیا جو ایس دوا دابال دی بیماری نال کیا تعلق۔

”میڈی منو تاں ایس دوا کوں چھوڑ و ایندے نال آرام نی آونزاں۔ ایندے سر تے بلکن بوٹی دالیپ کرو، چنگی طرحاں گھوٹ تے۔ جنیں ویلے لیپ آپے سک و نچے تاں لہا چھوڑو۔ ترے چار لیپ توں بعد بال دے سر تے نواں جم آون شروع تھی ویسی۔ تے دل خیراں مہراں۔“

”بلکن بوٹی؟..... اے کتھوں لہسی“۔ گھرو نے حیران تھی تے پچھیا۔

”عام لہدی ہے، کہیں وی نہر دے ہنے تے وَنج پیا، ڈرب طرحاں جائی پئی ہوسی۔ پٹ تے بوری بھر رکھ تے دل ڈکھ ایس دوا داجادو“۔ فیاض نے نسخہ تاں ڈس چھوڑیا پر اُوں ذال پے ڈوہائیں دیاں صورتاں تے کوئی سمجھا تاثر نہ ہا جو اناں کوں یقین دی آئے۔ اُو اُتھوں ولایا تاں ولدا آتے آڑھتی دے پھٹے تے باہون دی بجائے آپڑیں چو بارے چڑھ گیا تے مونجھا تھی کراہیں پڑچھے تے سُتا ناں، بلکہ ڈھے پیا۔ اُو کوں لکیا جو

حکمت دا چنگا بھلا کس سکھن توں بعد اوند ایں طرحاں پکے دار بن کراہیں بوریاں ڈھوون
تے لگ و نچواں خود اپنی حیاتی تے ہک مقصد دی توہین ہئی۔ کتھاں خلق خدا دیاں تکلیفاں
کوں رفع کرن دا ہنر تے کتھاں محض آپنا پیٹ پالن کیتے خود غرضائی دی نجالت۔ حکیم رام
لعل دے مطب تے ساری گزری ویہانی اُوکوں ایویں لگی جیویں کل دی گالہہ ہووے۔ کتنی
عزت ہئی جو پردے دار گھراں دیاں عورتاں وی اپنی گسنی اوندے ہتھ وچ ڈے ڈیندیاں
ہن تے کتھاں اُج دی پلے داری کہ ہر آندا ویندا گالہہ مندا کڈھ تے ویندے۔ حتی کہ اُج
اوندے وچ اتنی جرات وی نہ ہئی جو سر پگے بال دی ماء کنوں اتنا وی چُچھ سکے جو بال کوں
تکلیف کیا ہے۔ فیاض دا دل کیتا جو دھاڑاں مارتے رووے۔ اُتھوں تھوڑے جے پنہہ
تے ہاتھی بزار تے ہاتھی بزار دے نال مڑھی تے مڑھی دے نال تلسی دا گھر جیڑھا ہن اوند
آپنا گھر ہا پر اوندے وچ اتنی ہمت نہ ہئی جو اُج و نچ تے اُوں گھر دی کُنڈی کھڑکا سکے۔ ایہو
حال دیرے نواب دی بزار وچ مطب داہا۔ اُتھ وی فیاض دی جرات مُکھا چکی ہئی جو مطب
تاں کیا، دیرے دی بزار وچوں وی لنگھ سکے۔ دل نے آکھیا جو و لدی حکمت شروع کر ڈے
پر جیب وچ چار پیسے ہوون دے باوجود اُو حوصلہ کتھوں گھن آوے ہا جو جیڑھا جو اوکوں دنیا
دے سامنے سینہ کڈھ تے حیاتی گزارن دا اہر ڈے سکے ہا۔ جیڑھی جرات اُتے حوصلہ
فیاض کنوں اوندے والدین دی مخالفت، حکیم رام لعل دی شروع شروع دی بے رُخی،
پاکستان بنن دے بعد دے ڈے۔ نہماں وچ حوصلہ شکن وارداتاں اُتے ڈاہ سالوں دی جیل
نہ کس سگی اُو سھو کجھ محض چھی مہینیاں دیاں بلاولیاں نال بیگم سلٹی بدرالدین نے ایں طرحاں
نہیڑ گھدا جو اوکوں خبر ای نہ تھئی۔

اگلے ترے چار ڈے۔ نہہہ فیاض کم تے نہ گیا۔ آڑھتیاں تے پکے داراں نے دل
دل چُچھو ایا پر فیاض کسے طبیعت خراب تھیونن توں علاوہ بیا کوئی جواب نہ ہا۔ ہوندا وی تاں

کیا ڈسیندا۔ کوئی اپنا گنج وی ڈکھیندے۔ کیوں ڈ سے ہا جو ہڈ پیر سلامت ہوندیاں وی دل
بھنیا کرے تاں کیا کرے۔ اوند اچو بارے دا بھائی وال پنھان چو کیدار وی انج پریشان جو
چنگے بھلے چو بے کون تھی کیا گے۔ ڈوں چار ڈ۔ نہہ بنے گزرے تاں اپنے آپ دی بے
اوقاتی کنوں اختا تھیا فیاض چو بار یوں تلے لہہ کراہیں قاضی صالح محمد آڑھتی دے پنھارے
تے آن بیٹھا۔ ڈاہ یاراں و بے وی اڈوکوں بگھ تاں ہی پر زان کیے بغیر وی کھاون پیون
تے روح رجوع کوننا ہا۔ سویر دے مزدوری تے لگے پلے داروی اُکرس کنوں بگھر و پانی تھی
کراہیں ساکدے ودے ہن۔ فیاض کون و اندا بیٹھا ڈکھ تے لالوتے بلاول پلے داروی
بوریاں ڈھو کراہیں اوندے کول آتے ساہ کڈھن بہہ گئے۔ ایں توں پہلے جو حال حویلا، بٹ
کڑاک تیں ویندا پک بال والی تر میت تے اوند اگھر والا فیاض دا پتہ پچھدے پچھدے
اتھ آئے تے اڈوکوں سیان تے اوندے پیراں دے وچ ڈھ پئے۔ نینگرتاں رووے سو
روے اوند اگھر و پئے وی روند اپیا ہا۔

فیاض تے اوندے نال بیٹھے لالوتے بلاول پلے دار پہلے تاں و بلے جو تھی کیا گئے
پر جیس ویلے جاتونے جو ڈوہیں ذال پے دار وون خوشی دار وون ہے تاں کم از کم فیاض دی
جان وچ جان ضرور آئی۔ اناں ڈسیادی سہی تے ڈکھایادی سہی جو بکن بوٹی دے کجھ ڈ۔ نہہاں
دے لپ نال بال دا املک گلپا پیا سر کیوں ٹھیک تھی گئے۔ نال بیٹھے پلے داراں کیے وی
اے گالہ بہوں عجیب ہی جو فیاض پلے دار ایڈا سیا نا حکیم کڈن توں بن گئے۔ اے رولا کھولا
ڈکھ تے راہ ویندے گاہک، آڑھتیاں دے منشی آتے خود کئی آڑھتی وی کٹھے تھی گئے۔ ہن
جتے منہ اُنھیاں گالہیں۔ کوئی حیران، کوئی مسکے تے کوئی ٹھٹھہ مخول کرن لگ پیا۔

فیاض نے تکھے تکھے اناں ذال پے کوٹورن دی کوشش کیتی پر اوندے کیے گھن
آیانڈرانہ ڈتے بغیر و نجن داناں ای نہ گھندے پے ہن۔ نڈرانہ کیا ہا، کندورے وچ ویزھی

ہوئی مٹھی ڈولی روٹی ہی تے نال کجھ پیسے۔ فیاض نے بہوں زور لاتا پر اناں کوں کون نالے۔ جھولیاں چا چا دعائیں وی ڈیونز تے نذرانہ ڈیونز دی کوشش وی۔ ایس ساری صورت حال کوں لوکیں تماشہ بنزا گھدا۔ ایس توں پہلے جو گرم ڈبہ دی اکرس نال ننگر دیاں باتھاں تے چو یا بال وی زانوزاف تھیندا، فیاض نے گھبرودے ہتھ وچوں جو با گھدا تے اُتے چو بارے تے چڑھ گیا۔

جھینبو رومال وچ چار ڈولیاں ٹکڑے تے ہتھ وچ بگ روپے دے پچڑے پچڑے نوٹ دی ولینوی ہی۔ فیاض دیاں اکھیں وچ آپ کنوں آپے بنجوں تر آئے۔ اُونے شکرانے دے انداز وچ اُتوں تے ڈٹھا، اوندے سر تے نیلی چھت دی بجائے کانے دیاں پتلاں دی چھت ہی پر سامنے لاتھیاں چار مٹھیاں ڈولیاں روٹیاں اُج توں اوکوں اُون رزق دی علامت وانگ لکیاں کہ جیندے پچھوں انسان کوں خودنی بھجواں پوندا بلکہ اُون خود اُون تیں رُتے آندے۔ اوندی تکی تے پیا ہک روپے دا پچڑوں پچڑوں نوٹ وی مٹھدا نوٹ نہ ہاں بلکہ اوندے ہوون دا ثبوت تے اوندی ادھورانی، وِسری ویہانی شناخت دا اوڑاں ہا۔ فیاض ڈوہائیں ہتھاں نال سر پکڑتے پڑچھے تے بہہ گیا۔ بھجوں ہن جو رکن دا نہ ای نہ گھندے پے ہن۔ لوکیں دا اوندے تے کھلن تے اوندے حکیم نہ ہوون دا مذاق اُذون ای اوندے سمجھدار حکیم ہوون دی دلیل بن گیا ہا۔

پتہ نی کہہڑے ویلے فیاض دی اکھ لگ گئی تے اُو اُو میں اُتھائیں پڑچھے تے سُم گیا۔ مدت بعد اُوکوں صحیح معنیاں وچ بندر آئی ہی جیویں بلہن وچ اوما دی جھولی وچ سُمدا ہوندا ہا۔ خواہاں دا ہک نہ رکن تے نہ ملن والا سلسلہ ہا کہ جیرہا اوندی بندر کوں ہک ہک پوڑی تھکان ڈو گھدی ویندا ہا۔ ایس توں پہلے جو عصر تھیوے ہا، اوندے چو بارے دے بھائی وال پٹھان چوکیدار نے اوکوں پٹ اُٹھایا۔

”اٹھو مڑا حکیم صاب تمہارا مریض آئی ہے۔“ فیاض کوں پہلے پہلے تاں گُجھ نہ
 سُبھیا پر جنیں ویلے تھوڑا جیہا اُشاک تھیا تاں ڈنھس جو ترے چار عورتاں، ترے چار بندے
 چو بارے دے دردے باہروں پوڑیاں وچ کھرن تھئے۔ پٹھان نے فیاض کوں حیران ڈٹھا
 تاں وُل بولیا۔

”یہ سب تم سے اپنا علاج کرانے آئی ہے۔ ماڑا دیکھو نہ ان کو۔ کب سے تمہارا
 انتظار کر رہی ہے۔“ فیاض کوں آپڑیاں اُکھیں تے یقین نہ آندا پیا ہاتے نہ گناں تے۔ بال دا
 ٹھیک تھیونزاں تاں ہک اتفاق تھی گیا ہا پر لکھے بعد مریضاں دی قطار لگ وئجی اوندی سوچ
 توں باہر ہی۔ چلو ٹھیک ہے او اناں دی نبض تاں ڈیکھ گھنسی، بیماری وی بچھ گھنسی پر دوا
 کتھوں ڈیسی، اوندے کول تاں گُجھ کائی۔ پر وُل وی باہر کھڑے مریضاں دے چہریاں
 تے لا چاری ڈیکھ کراہیں ادا اٹھی تے اناں دے کول آیتے سمجھائیں جو بھادیں جو عرصہ تھیا
 اوحکمت کریندا ہا پر ہن سبھو گُجھ چھوڑ بیٹھے۔ نہ دوانہ دکان۔

”نبض تاں ڈیکھ گھنساں، بیماری وی بچھ گھنساں پر دوا کتھوں ڈیاں۔ ٹساں
 بابا کہیں بے حکیم کول وئجو۔“ فیاض منہ پھیرتے وُلدا کمرے ڈو وئجن لگا تاں ہک بڈھڑے
 جنے مریض نے اوند اہتھ پکڑ گھدا۔ فیاض زچ تھی تے پکھوں ڈومڑیاں تاں کیا ڈیدھے جو
 بڈھڑے دیاں اکھیں وچ ہنجوں ہن۔

”حکیم صاحب! میڈی ہکا دھی اے، چھی مہینے تھی گن ایندا کوسانی لاہندا پیا۔
 علاج کرا کرا تھک گیاں، ہڈیاں دی مُٹھ تھی تے رہ گئی اے۔ نہ مردی اے تے نہ جیندی
 اے۔“ بڈھڑا ڈکھ کونوں ڈسکیاں کیا چڑھیا، فیاض داہاں کھینچ گیا۔ اونے پوڑیاں تے نگاہ
 بھنوائی تاں تلے تک مریض کھڑے ہن۔ ڈرتے آیاں کو وُلادے تاں کیویں وُلادے۔
 چپ کرتے پوچھتے بہر ریہا تے چوکیدار کون اُکھیں جو اناں کوں ہک ہک کرتے اندر

بھیجی آ۔ اُوہک مریض کوں ڈیکھدا، اونداناں تے اوندی بیماری کاپی تے لکھداتے آندی کل دا آکھ چھوڑیندا جو دوا گھن ونبجائے۔ جیکوں دوا دی بجائے پرہیز دی لوڑھ ہوندی یا کہیں کوں غذا نال ای آرام دی توقع ہوندی، اُوکوں غذا دی تاکید کر چھوڑیندا۔ ایویں کوئی گھنے کھن وچ اونے سبھی مریض بھکتا چھوڑے۔ فیس گھنن توں انکار کرن دے باوجود اوندے کول یارہاں روپے گٹھے تھی گئے۔ پٹھان چوکیدار اَنج حیران جو اے کلما بے حکمت جانزدا ہاتوں ول بوریاں ڈھوڈھو آپنے آپ کوں خوار کیوں کیتی رہ گئے۔ پٹھان دی حیرانگی توں قطع نظر فیاض اٹھیا جو عطا محمد پنساری دی دکان توں دوائیں گھن، اناں کوں گٹ پھک تے مریضاں کیتے پڑیاں بنزار کھے۔

اگلی سویر فیاض دے چو بارے دے سامنے جتھ دوا گھنن والے کاہو کے مریض لائن بنزاتے بیٹھے ہن اتھ اَنج دے نویں مریض وی گل توں ڈوڑی تعداد وچ بیٹھے ہن تھے۔ فیاض نے ہنجواں نال پُسیاں ہوئیں اکھیں اُتوں تے چاتیاں پرآتے ہن وی اسمان تے اوندے درمیان پتلاں والی چھت آگئی ہی۔ اُونے زران کیتے بغیر ای مریضاں کوں سڈنا شروع کر ڈتا۔ مریضاں دا بلارا شروع تھیا تاں ساری رات دا جا گیا ہو یا پٹھان چوکیدار اکھیں مسلیندا ہو یا کمرے توں باہر نکل گیا۔ فیاض دی نویں شناخت ہن ”چو بارے والا حکیم“ ہی۔ چو بارہ..... جیڑھانہ زمین تے نہ اسمان تے۔

(32)

صدر ایوب خان نے بھادویں جوؤن یونٹ کوں آپڑیاں بوٹاں دی دھمک نال چنگے ٹھوکویں طور تے مضبوط کر چھوڑیا ہا پر جبردی سینٹ تے خوف دی بجری نال اُسارے گئے ایں تھہبے وچ پہلی گھزل اوں ویلے پئی جڈاں جو اُونے بنیادی جمہوریت دے دُغزے نال صدارتی الیکشن وچ محترمہ فاطمہ جناح کوں شکست دے گھان وچ دھک چھوڑیا۔ ڈوجھی ڈلیک ایندے وچ 1965ء دی جنگ توں بعد معاہدہ تاشقند تے وزیر خارجہ ذوالفقار علی بھٹو دی ایوب مخالف تحریک دی صورت پئی۔ ایں تحریک دا مقصد بھادویں جووی ہا پر ایوب خان دی کرسی اُلٹاؤن سانگے اندر خانے اُوسارے طبقے ایندے وچ شامل تھی گئے جیڑھے جو کہیں نہ کہیں شکل وچ وُن یونٹ دے مخالف ہُن۔ ایوب خان دے اقتدار دے خاتمے دی صورت وچ اُناں کوں وُن یونٹ ٹرئڈ انظر آندا پیا ہا۔

30 نومبر 1967ء کوں پاکستان پیپلز پارٹی دے بزن نال منک وچ جے تے کجے ونگ دی لکیر مٹھکی گئی تاں وُن یونٹ دیاں حامی سھے قوتاں گھٹھیاں تھی کراہیں جے

پاسے مورچہ مل تے بہہ گیاں۔ پاکستان دیاں کمزور کرڈتیاں گیاں لسانی ثقافتاں نے پہلی واری اناں دے مہاندریاں کوں سُنجاتا تے ایندے ردِ عمل وچ اناں دی مخالف پارٹی، پاکستان پیپلز پارٹی ڈو جھکیندے چلے گئے۔ بھادیس جو وَن یونٹ دے بارے پیپلز پارٹی دا کوئی واضح موقف سامڑیں نہ آیا ہاؤل وی دشمن دا دشمن سنگتی ہوندے۔ تہوں وَن یونٹ دے خلاف لگی چھپی جدوجہد کرن والے سھے دانشور، وکیل، طالب علم، ڈاکٹر، مزدور، سیاسی کارکن اُتے کاشتکار ہاں دی ہواڑ کڈھن کیہتے ایں پارٹی دے ناں دے نال جُودے گئے۔

ایوب خان داما رشل لاء لگن ویلے فیاض جیل وچ ہا۔ اوندے سمیت وَن یونٹ دے خلاف تحریک چلاون والے سھے کارکناں کوں یقین ہا جو ایوب خان نے جیویں آون سیتی وَن یونٹ بنز اوَن والے سھے لیڈراں کوں تَن پور یونٹ بچایا ہا اُو اناں کوں بھادیس چھوڑے نہ چھوڑے پر وَن یونٹ ضرور تروڑ چھوڑیسی لیکن کُرسی تے باہون توں بعد اوسھو کجھ بھل کراہیں محض اپنی کُرسی بچاؤن دیاں کوششاں وچ پنے گیا۔ جتنی نفرت فیاض کوں ایوب خان کوں اپنی آس دے تروٹن دی ہی اتنی تاں اناں لوکاں کوں وی نہ ہی کہ جہاں نے اوندی ریاستی سُنجان کوں ملیا میٹ کرتے وَن یونٹ بنزایا ہا۔

ایوب خان دے خلاف نفرت دا کوئی ہک موگھایا لانگھا کونا ہا۔ لوک جیرھی شے کوں اُنکدے ہوند اُرخ ایوب خان والے پاسے موڑ چھوڑیندے۔ کھنڈ چار آنے مہانگی تھی تاں بُرا ایوب خان تے جے انا مہانگا تھئے تاں بُرا ایوب خان۔ 1967ء دے آندے آندے شہر شہر وستی وستی چنگے بھلے جلے جلوس شروع تھی گئے۔ اناں دی شروعات سکولاں کالجاں کوں تھی تے ول اے نفرت گھی گھی محلے محلے کھنڈ دی گئی۔ انہاں ڈنہاں فیاض دی حکمت وی چنگی بھلی چل پئی ہی۔ بھادیس جو اُونے غلہ منڈی دا چوبارہ چھوڑ ڈتا

تے لاری اڈے کول دکان بنا گھدس پر اونداناں ہن وی ”چو بارے والا حکیم“ ای سڈیندا
ہا۔ سیاست کنوں پرو بھرا تھی باہون دے باوجود اوجیس ویلے ایوب خان دے خلاف کہیں
جلے جلوس دی گاہہ سڈ داتاں دل کریندا جو دکان کول کرے پختے تے جلوس وچ ونج تے
آکھی تقریر کرے جو لوک اپنی راہ وچ آون والی ہر شے کول ڈالے پھالے کریندے ہوئے
سدھے راولپنڈی پہنچن تے ایوب خان دے ایوان صدر کول تیلی لا چھوڑن جینے جو
پاکستان دیاں چھوٹیاں ثقافتاں دی مٹی تھیدی سنجان کول بچاؤن دی بجائے بیادوی مٹی تے
سوا کر چھوڑیا ہا۔

پر جنیس ویلے اوسویر شام اپنی دکان دے سامنے بیٹھے مریضاں دیاں قطاراں
کول ڈیدھاتاں سھے جلے جلوس، کاوڑ کرودھ تے نفرتاں کول بھل کر اہیں اناں دے ڈکھ
درد تے تکلیفاں دی خبر گیری تے دوادار وچ بچ ویندا۔ اوکول لگدا جو سیاست صرف خلق خدا
تے عذاب نازل کرن تے اناں دی حق تلفی واسطے کیتی ویندی ہے۔ لوکیں دی سنجان منج
کرن کیتے کیتی ویندی ہے۔ اودھووی تاں سیاست داشکار ہا۔ بلکہ پوری ریاست بہاول پور
ای پاکستانی حکمران اشرافیہ دی سیاست داشکار تھی چکی ہئی۔ فیاض کول اناں مریضاں دی
شکل وچ اپنی تے اپنی ریاست دی سنجان نظر دی۔ اناں دی نبض تے ہتھ رکھن نال اوکول
ایویں جا پیدا جو اوندے سکے ہوئے ستلج دریا دی من تے ہتھ رکھ گھدا ہووے کہ جیندا سودا
ایوب خان نے صرف اپنے چودھار سازشاں کریندی بیورو کریسی کول خوش تے راضی رکھن
کیتے انڈیا نال کر گھدا ہا۔ اناں مسکین لوکاں دیاں نبھاں وچ اوکول گھا گھرا تے ستلج
واہندے محسوس تھیندے۔ اوناں کول چھوڑ تے ہن کتھائیں نہ و نجن چاہندا ہا۔ اناں
دے کول، اناں دے ادھ وچ راہونا چاہندا ہا۔ اوندی سنجان دانویں سروں پھھو یا پونا چنگا
چوکھا تھی کر اہیں ہن چھانور تھیند اویندا ہا۔ فیاض ہن ایندی چھاں تلے زندگی گزار تے

ایندیاں جزہاں وچ دفن تھیوں دا خواہش مند ہا تاں جو اوں دے بُت دی مٹی ہمیش دی سُجھان بن تے اچھے روپ وچ دھرتی وچوں رنگ چا دے جیکوں کوئی ون یونٹ نہ تاں مہا گئے تے نہ ونجا گئے۔

سابقہ ریاست بہاول پور وچ فیاض جیسے قوم پرستاں دی عملی سیاست کنوں پاند پنجرہ والی دے باوجود جھ 1967ء ایوب خان دے گرد گھیرا گھستی عوام دشمن بیورو کریسی دے حکومتی جبر دے پہرے وچ گزریا اتھ 1968ء دی شروعات ای مشرقی پاکستان وچ بے چینی دی بھاء بھڑکا ون دے نال تھی۔ عوامی لیگ دے شیخ مجیب الرحمن تے چونتری بنے لوکاں دے خلاف مُلک نال غداری دے مقدمے ”اگر تلہ سازش کیس“ نے بنگالیاں کوں یقین ڈوا ڈتا جو جیڑھا وی ون یونٹ دے استحصالی عذاب دی مخالفت کریسی او کوں عبرت دا نشان بنا ڈتا ویسی۔ اگر تلہ سازش کیس دی سماعت نے مشرقی پاکستان سمیت مغربی پاکستان دیاں اناں سبھے لسانی ثقافتاں کوں ڈرا ون دی بجائے آپڑاں طریقہ کار بدلن تے مجبور کر ڈتا کہ جہاں دے وجود دی ون یونٹ دے نال تے نفی کیتی ویندی پئی ہئی۔ قوم پرستاں نے سامڑیں آئے بغیر ون یونٹ تے مغربی پاکستان دی حکمران بیورو کریسی دے خلاف آپنی جدوجہد کوں نویں سروں منظم کرنا شروع کر ڈتا۔ ایندا نتیجہ اے نکلیا جو مغربی پاکستان دے مندھے ہوئے طبقے شیخ مجیب دے خلاف ایوب خان دی حکومت دے ایس مقدمے کوں اپنے خلاف فرد جرم کھن تے مجبور تھی گئے۔ ایس دوران فیاض دے کئی سکتیاں نے او کوں لہھ کراہیں رابطے کیجے جو کہیں نویں تحریک دی کوئی تنظیم سازی کیتی ونجے پراونے صاف جواب ڈے ڈتا۔

”دل نی کریندا ہن..... تے اساں مُٹھ جھی دل بھنے کر وی کیا گھنوں۔ ول غداری دا کوئی بیا مقدمہ۔ اگر تلہ دی بجائے بہاول پور سازش کیس۔ تے ساڈا تاں وکیل

وی کہیں فی بنزنا۔ جہاں دامقدمہ اسماں لڑنے، اناں نے وی ساڈے نال فی کھڑنا۔ ساڈا
مقدرتاں اندھارے رستے تے گننام غمستان دیاں بے نشان قبریں۔“

فیاض دی سنگت تاں ناکام ول گئی پر ہک ڈ۔ نہہ اوتھی گیا کہ جینے ہک واری
ول فیاض کون کجھ بیا سوچن دی راہ تے لاچھوڑیا۔ اوں ڈ۔ نہہ احمد پوردے مرکزی چوک
وچ صادق عباس ہائی اسکول دے چھوہراں تے اناں دے نال وکیلاں نے صدر ایوب
خان دے خلاف جلوس کڈھیا ہو یا ہا۔ جلوس دی نعرہ بازی روکن تے ایکوں بھجاؤن کیجے
پلس نے ہائی اسکول دے چھوہراں تے اندھا دھند تے وحشیانہ لائھی چارج کیتا۔ بانس دی
ڈانگ تے لوہے دی موٹی ٹوپی دا وار جیندے اُتے تے جتھ پیا، ہر شے ڈالے پھالے کیتی
گیا۔ کئی چھوہرے راہ ویندے لوک وی سر پڑواتے ہڈیاں بھنواتے ہسپتال پہنچے تاں
اُتھوں وی اناں کون دھک دھکاتے کڈھ ڈتا گیا۔ اناں بھنوتھئے لوکاں وچ ہک بھنوتھ
فیاض وی ہا۔ اوند اسر تاں بچ گیا پر کجھ ہتھ دی وینی تے ڈانگ دی سٹ نے ہڈی گڈکا
چھوڑی۔

کجھ ڈ۔ نہہاں بعد وینی دی ہڈی تاں جڑ گئی پر فیاض دا ٹوٹے ٹوٹے تھیادل نہ جو
سکیا۔ اونے آپڑیاں اکھیں نال آپڑیں توں بعد دی نسل کون ریاستی جبر تے تشدد دا شکار
تھیندے ڈٹھا ہاتے اودی کہیں بغاوت یا احتجاج دا حصہ بنزے بغیر۔ کیا اے سلسلہ ایویں
فردار اہسی نسل در نسل۔ کیا کڈھائیں ایندا وی کوئی اُنت تھیسے۔ فیاض کون اناں سوالاں
دے جواب وچ پچ تے مایوسی ملی تاں اونے اناں ساریاں سنگتیاں کون گولنا شروع کر
ڈتا جیڑھے جو اوکوں نویں تنظیم سازی دا حصہ بناون کیجے آندے ریہے ہن۔ ایں دوران
مشرقی پاکستان وچ حالات اتنے خراب تھی گئے جو ایوب خان دی حکومت نے گوڈے ٹیک
کراہیں باہوی فروری 1969ء کون نہ صرف اگر تلہ سازش کیس واپس گھن گھدا بلکہ شیخ

مجیب کوں وی بیاں چونتری بندیاں سُودھا بری کرتے ہک طرحاں داموقع ڈے چھوڑیا جو او
 قید وچوں نکل تے سدھا ریس کورس میدان پہنچے تے گج وچ تے بنگالی قوم پرستی دی لگی
 مچھی تحریک کوں جگ جہان دے سامنے چٹانگ کرکھڑاوے۔

شیخ مجیب الرحمن دے معاملے وچ حکومت دی گنڈ لگن توں بعد سندھ،
 بلوچستان، بہاولپور تے صوبہ سرحد دے قوم پرستاں دی سُتی ہوئی اینٹی وِن یونٹ تحریک کوں
 وی نویں زندگی مل گئی۔ فیاض نے نہ صرف احمد پور بلکہ بہاول پور وچ تھیون والیاں میٹنگز
 وچ حاضری کوں لازمی بنا گھدا۔ کافی عرصے توں بعد جھ کئی بیاں قوم پرست سنگتیاں نال
 ملاتاقاں معمول بنیاں اُتھ وکیل ریاض ہاشمی نال وی دوبارہ آؤجی شروع تھی گئی۔ ہُن
 فیاض ہک پر جوش تے اڑ بنگ نوجوان دی بجائے پگی عمراں ڈو ویندیا سانا سوڈھاتے
 معاشی طور تے مطمئن شخص ہاجیکوں ویب دے چار لوک جائزن وی لگ پئے ہُن۔ تہوں
 اُوندی گاہہ تے کئی وی تھیدی تے گاہہ پوری کرن داموقع وی بملدا۔

ایوب خان دے خلاف نویں سروں جاگن والی تحریک بھادیس جو بنیادی
 طور تے اینٹی وِن یونٹ تحریک ای ہی پر ہُن تاں ایسے کئی کئی بے ویس وٹاتے بے کئی
 رنگ برنگے چولے پاگھدے جیندے وچ ذوالفقار علی بھٹو دی اعلان تاشقند دے خلاف
 جدوجہد تے کھاوون پیوون دیاں چیزاں دی مہنگائی بارے پُرتشد جیسے جلوساں نے پورے
 مُلک کوں ہلاتے رکھ چھوڑیا۔ اناں سب نے رل تے ایوب خان دی ڈھاندی پوندی
 حکومت کوں اتنا ہسایا جو صدر صاحب نے اُگی تے تگن دی بجائے حکومت کنوں پاند
 مٹھڑا وِن وچ ای خیریت سمجھی تے استعفیٰ ڈے کراہیں واندا تھیا۔ تھیونا تاں اے چاہیدا ہا
 جو اسپیکر قومی اسمبلی حکومت سنبھالے ہا پر کمانڈر انچیف جنرل یحییٰ خان نے کُرسی سنبھالی تے
 مُلک ہک واری وِل مارشل لاء دے بوٹاں تلے آ گیا۔

مارشل لاء لکھیا تاں فیاض کئی ڈیہاں تیں وُلدا احمد پوردی غلہ منڈی وچ پٹھان
 چوکیدار دے چو بارے وچ لگیا رہ گیا۔ پٹھان بہوں کچھیا جو خیرتاں ہے کہ حکمت دی دکان
 کو جندر امار کراہیں اُونکے جیسے چو بارے وچ گھرڑی کیوں ماری پنے پر فیاض ادا کوں نالی
 ریہا جو اُن ڈٹھے دشمن نال واہ جو پنے گئے، ہُن کرے تاں کیا کرے۔ پلس اوندے
 سمیت سھے اینٹی وِن یونٹ قوم پرستاں دے ٹکانیاں تے چھاپے وادی مریندی ہی جہاں
 ایں واری ایہو فیصلہ کیتا جو پکڑائی نی ڈیونی، لگیا راہونے تے تحریک کوں مرن نی ڈیونا۔

ایں نویں تحریک وچ فیاض دی حکمت دی ہئی اصلوں گل تھی گئی۔ نہ آمدن دا
 سلسلہ ریہا تے نہ پریشان حال مرینداں، نہ کوئی سبیل۔ اوند اگزارہ ہوں موڑھی
 تے آن ریہا جیڑھی جو کچھ لیاں کئی مہینیاں دن حسن و نی ہئی۔ کہیں کہیں ویلے تاں اداصلوں
 آختا تھی ویندا جو اے کناں چکراں کوں پنے گئے۔ چنگی بھلی عزت بنڑی ہوئی ہی جیکوں
 رول کراہیں اُو وُلدا مفرور تھیا وداہا۔ کئی واری اوانے سوچیا جو گرفتاری ڈے کراہیں ایں روز
 دے ڈر بھو کنوں جان چاٹھو واوے۔ وڈے کنوں وڈا کیا تھیسے، سال چھی مہینیاں دی سزا
 تھی ویسی، کوئی قتل تاں نی کیتا جو کوئی لگڑاں پوسی۔ پر وُل ایہو خیال آندا جو انسانی زندگی وچ
 ہمیش ذات ہی اہمیت نی ہوندی، کہیں کہیں ویلے اُوں دھرتی داماں وی رکھنا پوندے کہ
 جیندی مٹی دی خشبو دھرتی واس دی روح دی خشبو بن چکی ہوندی اے۔ آپڑیں کیتے تاں ہر
 کوئی جیندے پر دھرتی سانگے صرف دھرتی زاد ای جان دی بازی لیندے۔ ایہا سوچ
 اوکھے ویلیاں وچ وی فیاض کوں ہمیزاں نہ پوون ڈیندی تے اُو پک واری وُل اپنی سُنجان
 کوں اپنی ریاست دی لے مٹی تھی سُنجان وچ نویں سروں گولن شروع کر ڈیندا۔

ہر آون والے ڈیہہ دے نال جنرل یحییٰ خان دے مارشل لاء داہو کاہکے تکھے
 تکھے مٹھا تھیندا گیا۔ ہک پاسے مغربی پاکستان وچ مذہبی جماعتاں دادوستانے کنوں زیادہ

خوشامدانہ گھیراتے ڈوجھے پاسے مشرقی پاکستان وچوں عوامی لیگ دے شیخ مجیب الرحمن دا کھڑکا ڈڑکا، انہاں ڈوہائیں دے گھبراوچ آئے ہوئے پاکستان دے نویں حاکم کوں بگھائیں کوئی لگن دی جائیجھدی تاں رات دیاں سرور والیاں خشبودار مخفلاں وچ کہ جیڑھیاں ہولے ڈاڈے ایس طرحاں درگھیاں جو رات ڈیہہ دی پچھان وی باقی نہ رہی۔ ایس ساری صورت حال نے جھہ حکومتی گرفت کوں پولا کیتا اتھہ فیاض وی پنچ چھی مہینیاں دے لگ پچھپاتوں بعد ولد اچھکھ دی ہٹی کھول بیٹھا۔ اے اودور ہا کہ جیندے وچ گھٹ ودھ پورے پاکستان دے قوم پرستاں کوں اپنی جدوجہد کیتے کھل کھینڈن دا موقع مل گیا۔ قوم پرستی دے ایس نویں مہاندے وچ اگر کوئی خطرے دا کھڑکار ہا تاں صرف ذوالفقار علی بھٹونوں کہ جیندی پیپلز پارٹی بہوں تیزی نال سندھ تے پنجاب وچ جا بنزائی آندی ہئی۔

یجی خان دی حکومت دا پہلا سال ملکن تے تھیا تاں مارچ 1970ء دے نیڑے تیزے ون یونٹ ٹرشن دی گالہہ ٹرپی۔ لیگل فریم ورک آرڈر دی روناں ایوب خان دے بنیادی جمہوریت دے نظام کوں ختم کرتے ہک آدمی ہک ووٹ دے اصول موجب ترے سو ممبراں دی قومی اسمبلی بناؤن دا اہر کرنا ہا جیندے وچ آبادی دے مطابق 160 سیٹاں مشرقی پاکستان تے 138 سیٹاں مغربی پاکستان دے علاقیاں کوں ڈیونزیاں ہن۔ خوشی دی گالہہ اے ہئی جو مغربی پاکستان کوں تحلیل کرن دے قانون دے تحت ون یونٹ ترور تے مغربی پاکستان دے کئی صوبے بنائے و نجنے ہن۔ یجی خان دے ایس منصوبے نے فیاض سمیت ریاست بہاول پور دے سھے قوم پرستاں دے دلاں وچ گھبھو دے ڈیوے بال ڈتے کیوں جو سابقہ ریاست دی ہک صوبے دی صورت بحالی دی منزل ہن اناں دے سامنے کھڑی ہئی۔

لیکن جنیس ویلے 30 مارچ 1970ء کوں اے قانون نافذ تھیا تاں ریاست

بہاول پور دے لوکاں نال ہک واری ول ڈرؤہ تھی گیا۔ وَن یونٹ ٹرٹیا ضرور لیکن جھ نواں
صوبہ بلوچستان بنزیا اتھ بہاول پور دی وعدہ شدہ صوبائی حیثیت بحال کرن دی بجائے
ایکوں صوبہ پنجاب وچ ضم کر ڈتا گیا۔ پوری سابقہ ریاست بہاول پور وچ ایندار عمل ہک
بہوں وڈے صدے دے طور تے تھیاتے عام لوکائی نے ایکوں ڈکھ تے مونجھ دی چادر بنا
تے سرتے تان گھدا۔ فیاض جیے قوم پرستاں کہیتے وی وَن یونٹ دا ایں طرحاں ٹرٹنا، وَن
یونٹ بنزن کنوں زیادہ تکلیف دہا۔ وَن یونٹ بنزن دے بعد اوندے ٹرٹن دی کوشش وچ
بھاویں جو ریاست دی ہک نسل دنیا توں گزر گئی ہئی پر ہک آس تاں ہئی جو اے طوق
کڈھائیں تاں ٹرٹ کے راہسی پرچی گھنئے شراب دے نشے وچ مدہوش حاکم کنوں اجھا
کاری وار کرا گھدا گیا کہ جیندے بعد اُو آس وی ختم تھی تے رہ گئی۔ مُنڈھوں ایندی پاڑای
سک گئی تے بجاراوی کُٹ تھی تے رہ گیا۔

وَن یونٹ ٹرٹن کنوں پہلے سندھی، بلوچ، براہوی، بنگالی اتے پشتون وی بہاول
پور دے ریاستیاں نال ڈکھ سا نچھا کرتے کھڑے ہن پر ہن پاکستان دی پوری وحدت وچ
انناں دے ہنجوں پونجھن والا کوئی نہ ریہا ہا۔ انناں کوں آپنی سُجان دی لڑائی ہن کھیاں لڑنی
ہئی پر انناں دے ڈوہائیں ہتھ خالی، دل ٹرٹے ہوئے تے اکھیں دے سامڑیں اسمان تیں
اُچی دُھدڑای دُھدڑ جیندے وچ نہ کہیں منزل دی نشانی تے نہ کہیں رستے دا لیکا۔

(33)

وَن یونٹ ٹرژن دے بعد ریاست دے قوم پرستاں کیجے سب توں وڈا مسئلہ جے کوئی ہاتاں صرف قیادت داہا۔ نواب صادق محمد خان توں بعد بھادیس جو ولی عہد محمد عباس عباسی نے امیر آف بہاول پور دالقب اختیار کریندے ہو یاں علامتی نوابی سنبھال گھدی ہی پر سرکاری طور تے اناں دی حیثیت ہک وظیفہ خوار توں وڈھ کوئنا ہی۔ ایں توں وی اترے جو عوامی سطح تے نہ کہیں نال اناں دا کوئی میل ملاپ تے نہ کوئی سنگ سجوک۔ نہ ادریاستیاں کوں آپڑاں سمجھدے ہن تے نہ ریاستی اناں کوں۔ ہک عجیب جیسے بے معلو میں خوف دا شکار اے علامتی قیادت آپنی سابقہ رعیت کوں کوئی بھال والی راہ ڈکھاؤن توں وی قاصر پر ڈوجھے پاسے فیاض دی نسل دے لوک ہالی توڑیں وی نواب صاحب کوں آپڑاں حاکم سمجھدے ہن تے صادق گڑھ پیلس دا ڈر کھلن دے منتظر راہندے ہن۔

ایں صورت حال وچ ریاستی لوکیں دیاں ترے و نڈاں تھی گیاں۔ ہک پاسے پڑھے لکھے لوک جیڑھے جلسے جلوساں دی بجائے قانونی جدوجہد تے یقین رکھیندے ہن

نے ڈونجھے پاسے اوجھڑھے ہر صورت نوابیں دی قیادت وچ جلسے جلوساں تے احتجاجی تحریک نال بہاول پور دی صوبائی حیثیت بحال کراؤن چاہندے ہن تے اناں ڈوبائیں کنوں ہک پاسے اوجھوٹی جنی اقلیت جیکوں کہیں شے نال دلچسپی نہ ہئی۔ اناں کہیتے بہاول پور چڈے ونجے پر اناں دادال پھلکا چلدارا ہوے۔ پہلی ونڈ دے لوکاں وچ وکیل ریاض ہاشمی جیسے اعلیٰ تعلیم یافتہ قوم پرست ہن تے ڈوجھی ونڈ وچ اوجھیاں نے امیر آف بہاول پور محمد عباس عباسی نال اختلاف رکھن والے اوندے مترے بھرا شہزادہ مامون عباسی کوں آپڑاں لیڈر بنزا گھدا۔ اناں ڈوبائیں طبقیات دی کنڈ تے ان ڈٹھے انداز وچ ”بہاول پور متحدہ محاذ“ ہاکہ جیندے وچ چوہدری فرزند علی، سیٹھ عبید الرحمن، سردار محمد خان تے میاں نظام الدین حیدر جیسے نویں پُرانے سبھے ریاستی شرفاء شامل ہن پنے۔ شہزادہ مامون الرشید عباسی دی لیڈر شپ جھ جوش نال عبارت ہئی اُتھ ہوش دی کُنجی بہاول پور متحدہ محاذ کول ہئی۔

ریاستیاں دا اے گٹھ اتنی وڈی تے پر جوش تحریک بن تے سامڑیں آیا جو ہک داری تاں پوری حکومتی مشینری ہل تے رہ گئی۔ روز دے جلوس، جلسے اُتے اخباری بیان، ایویں لگدا ہا جو بہاول پور صوبہ کل دا بنزدا اُج بن تے راہسی۔ فیاض دی حکمت دی ہئی کوں ہک داری ول جنڈرا لگ گیا تے اُو آپڑاں سب کجھ ویج وٹاتے بہاول پور آن بیٹھا۔ ہن چوک فوارے دے نزدیک احمد پوری دروازے دے اندر ہک چھوٹا جیہا چو بارہ اوندانواں نکانہ ہا۔ حکمت سانگے جا تاں ہن صوبہ بنزن توں بعد گولنی ہئی۔ فیاض دی سویرے جے ماڈل ناؤن اے وچ میاں نظام دین حیدر دی کونھی تے تھیدی تاں ڈوپہار ریاض ہاشمی وکیل دے دفتر وچ۔ بچھ ڈھلدا بچے شہزادہ سبیں کول تاں عشاء سیٹھ عبید الرحمن دی کونھی تے۔ ایں دوران جھ جلسہ اُتھ فیاض موجود تے جھ جلوس اُتھ فیاض سب توں اگوں۔

ہک انوکھڑا سُرور ہا، عجیب جیہانشہ ہا کہ جینے اوندے وجود کوں بار اہک کرن
دی بجائے ہلکا مھل بنا ڈتا ہا۔ فیاض آپڑیں قدمیں نہ ٹردا ہا بلکہ ہوا وچ اڈدا ہا۔ چارے
پاسے صوبے بہاول پور دیاں گالہیں، بحث مباحثے، پوسٹر، اشتہار تے کندھاں تے
لکھایاں، ایویں لگدا جو خلقت منزل ڈونی ویندی پئی بلکہ منزل ٹرتے خلقت دے کول آندی
پئی ہے۔ روز ڈیہاڑے اخباراں دے تھوٹلی مچاون والے ایڈیشن، ہا کراں دے ہو کے
تے چاء والے کھوکھیاں تے چسکیاں بھریندے لوکیں دے اچے اچے بلاریاں نے بزار،
وہارتے آونج سمیت ہر شے کوں چھوڑیا ہا۔

بہاول پور متحدہ محاذ دی قیادت نے تحریکی معاملات کوں بھرپور طریقے نال
چلاون کیے دجھ بیاں ورکراں دے ذمے کئی بنے کم لاتے ہوئے ہن اتھ فیاض دے
ذمے شہردیاں کندھاں تے صوبہ بحالی دے نعرے لکھن دی ذمہ داری وی ہئی۔ کم چونکہ
نازک ہاتے تھوڑی جی بے احتیاتی دے سبب ہن تیس ترے ورکر گرفتار وی تھی چکے ہن،
ایں سانگے فیاض ادھی رات توں بعد مولھ مارتے محاذ دے دفتر وچوں نکلداتے جے تیس
وس لگدا، تحریک بحالی صوبہ دے نعرے لکھ کراہیں فجر دی اذان توں پہلے آپڑیں چوبارے
تے پہنچ ویندا۔

کنک کپائی تے گہائی دے ایں موسم وچ وی فیاض اوں رات کوں شیر باغ
دے پچھاڑے کنوں پرانی کوٹھی دیاں کندھاں تے تکھے تکھے نعرے لکھدا ودا ہا جو ایں آن
وچ پہلے کھمن تے ول گا جاں تھیاں تے جھیکو وچ مینہ دی درھے پھا شروع تھی گئی۔ فیاض
نے کوشش کیٹی جو کہیں طریقے کہیں اوٹ وچ تھی ونجے پر دور دور تیس کتھامیں کوئی سر
لکاؤن دی جانہ ہی۔ ول وی چنتے کوئی بھاند پئی او انا میں ڈوڈر کیا۔ فیاض دے ایڈے
اوڈے بھجے کریندیاں ہک اوپل کارا وندے نیڑے آتے رکی۔ یکدم اوند اچھلا دروزہ

گھلایا تے کہیں نے جھباروں تھئے فیاض کون گھیل کراہیں کار دے وچ چا سٹیا۔ ایں توں پہلے کہ فیاض کون کوئی سرت آندی، کار چنگی بھلی سپنڈ پکڑ چکی ہئی۔

فیاض دیاں اکھیں تے ہتھ ہوون دے کارن اونے ایہو سمجھیا جو آج اوکوں وی پلس نے ونھی گھد پر ہالی توڑیں اینداندہ تاں کوئی ثبوت ملد اپیا ہاتے نہ کوئی شک کرن دی ہئی وجہ ہئی۔ پر جنیں ویلے کارز کی تے اوکوں باہروں کڈھیا گیا تاں سب سمجھ آ گئی کہ اوکوں کینے تے کیوں سڑک توں چاتا ہا۔ کار بیگم سلمی بدرالدین دی کوٹھی دے پورچ وچ ہئی تے اوندے سامنے رسول بخش میرانی مسکدا کھڑا ہا جیر دھا کار دی ڈرائیونگ سیٹ توں لٹھا ہا۔ جنیں ویلے جو اوکوں گھیل تے کار وچ دین، الا چو بکا نینگر اوندی یاداشت وچ نہ ہا۔ شاید کوئی نواں ملازم ہا۔

”فیاض صاحب! نہ دعا نہ سلام نہ حال حویلا.... تے آپڑاں اے حال کیا بنزایا ہوئے، ہتھ کالے تے منہ وی کالا، کپڑے میلے نی۔ بی بی صاحب کول پیش تھیونڑیں، ونج اڈے مہمان خانے، دھا دھوتے نرویا تھی، میں جوڑا کپڑیاں دا ٹھینداں“.... میرانی طنزیہ مسکدا ہو یا اپنے کمرے ڈو گیا تے فیاض کیتے ایں توں علاوہ کوئی رستہ نہ ہا جو او دلدا مہمان خانے ڈوڑو نجے۔ کیوں جو او پو بکا نینگر کہیں لو ہے دی کندھ آلی کار اوندے بھجن دا رستہ مل تے کھڑا ہئی تھیا۔

(34)

فیاض کون جئیں ویلے سلمیٰ بی بی داسڈا آیاتاں رات دے ڈوں و جدے پئے
 ہن۔ مینہ ہالی توڑیں ایویں و سدا پیا ہا جو آج نہ ڈٹھاتاں ول کڈن ڈٹھا۔ بی بی داملازم
 اوکوں ہوں ڈرانگ روم وچ چھوڑ گیا جھہ جو بی بی اوندے نال الویندی ہئی پر آج اے کمرہ
 بھاں بھاں کریندا پیا ہا۔ اولحظہ کھن تاں اُتھائیں کھڑا رہا پر جیویں ای باہون داسو جئیں سلمیٰ
 بی بی دی بہنی اُتھ آئی تے اوکوں اندر ڈو آون دی شارٹ کئیس۔ فیاض کہیں بھید آلی کار
 اوندے چھوڑ کر پیا۔ ڈوں لبیاں گیلریاں وچوں لنگھ کراہیں بہنی ہک کمرے دے در
 تے پہنچی تے اوکوں انگل نال ہولے جیہا کھڑا کئیس۔ اندروں آون والی آواز یقینا سلمیٰ بی
 بی دی ہئی پر ایندا مطلب اُوہو بہنی سمجھدی ہئی۔ اونے چھوڑ مڑتے فیاض کون ڈٹھاتے
 اکھ نال اندر و نجن دا اشارہ کریندی ہوئی واپس اُڈھائیں کھڑ گئی کہ جھوں آئی ہئی۔

فیاض گجھ اُجھکیا، پریشان تھیاتے ولدا اُتھائیں کھڑ گیا۔ بہنی نے ویندیاں
 ویندیاں ول گچی بھنواتے چھوڑ تے ڈٹھاتاں اوکوں اُتھائیں اُجھکیا ڈکھ تے دوبارہ سختی

کرتے بھیج گیوں۔ بھجڑاں ہاتاں کتھائیں پرے تاں بھجیں ہا۔ اے احمد پورتیں بس تر یہہ
 میل دا بھجڑاں تاں کوئی بھجڑاں نہ تھیا۔“ پاگلاں آلی کار آپ کنوں آپے کھلدی بیگم سلمیٰ
 بدرالدین یکدم سگ دم تھی گئی۔ اوندے چہرے دی ملہار پک لھٹے وچ ایویں تھی گئی جیویں
 فیاض، بندہ نی بلکہ بد بودی ماری کوئی رُوڑی ہے۔“ توں سمجھدا کیا ہیں آپنے آپ کوں۔
 ہائیں!!! کڈھائیں ڈٹھاوی ہی خود کوں۔ پتہ نی کیوں توں میکیوں جیل وچ پیا بھا گیا ہاویں
 ۔ شاید بہوں ای مظلوم لگ ہی تیڈی تے میں تیڈے تے اعتماد کر بیٹھی۔ پر ہن تاں توں
 میڈی ضد ہیں، اُو ضد جیندے نال نفرت کیتی ویندی ہے، جیندے نال دھوکہ کیتا
 ویندے۔“ سلمیٰ دیاں اکھیں وچ بے معلومیں ہنجوں تر آئے ہن۔

”بہوں کاوڑ ہے میکیوں تیڈے تے، بے پناہ کاوڑ..... دل کریندے جو بھن
 تر وڑتے رکھ ڈیواں تیکوں، بوٹیاں بوٹیاں کر ڈیواں، مندھ ڈیواں، لہری بنڑا ڈیواں تیڈی۔
 پر میں ایویں کائیاں کریساں جیویں توں میڈے نال کرتے گیا ہاویں۔ ہک مہربان عورت
 کوں ٹھڈا مارتے نگھ گیا ہاویں۔ توں سوچ نی سکدا جو کتنی ذلت کتنی بے عزتی برداشت کیتی
 ہوی میں۔ آپڑیں آپ نال اکھ ملاؤن جوگی وی نہ رہ گئی۔“ سلمیٰ باہون دی بجائے اُنھی
 کھڑی تھی تے کمرے وچ ٹہلن لگ گئی۔ فیاض وی گری توں تھوڑا جیہا اُتے اُنھی کراہیں
 ٹھو مارتے بہہ گیا۔

”توں کیا جانے ہک امیر کبیر تے سوسائٹی وچ وڈا سیاسی ناں رکھن والی بیوہ
 عورت تے کیا گزردی ہے خاص طور تے جنیں ویلے اوندے سرتے ماپو وی نہ ہوون۔
 کتنے کتنے اوندے اگوں چکھوں پھر دن اوندنا مال اسباب تے سیاسی شناخت لٹن کیتے۔ کیا
 میڈا طواف کوئی نہ کریندا ہوسی، کوئی نہ پھر دا ہوسی میڈے چکھوں، کیا کمی ہے میڈے وچ،
 کیا کوئی میڈے کول کہ جیندے اُتے کوئی وی عورت، عورت ہوون داماں کر سکدی ہوسی۔

میڈے جیہاں عورتاں آپنی سیاسی تے خاندانی شناخت بچاون کیتے ہمیشہ کندھ کاتی نال
 گھبیدیاں راہندن تے ایندے بدلے آپنی ہک نیکی جینی بخشی وی پوری نی کر سکدیاں۔
 اناں دا وی جسم ہوندے، جسم دے تقاضے ہوندن تے جسم دیاں ضرورتاں وی۔ پر او کہیں
 اچھے بندے کوں آپڑیں نیڑے نی آون ڈیندیاں کہ جیندے اُتے کوئی لگھ جیڈا شک وی
 کر سکے۔ آپڑیں آپ کوں مارن کیتے اناں کوں تیزے جیسے گھراں دی لوڑھ ہوندی اے کہ
 جیڑھے نال ای سٹے راہون تاں ول ای کوئی شک نہ کرے۔“

سلمیٰ بارے کجھ پتہ نہ لگدا اپیا جو او کرن کیا چاہندی اے۔ او وُلدی آتے اوں
 آرام کرسی دی ہتھی تے چڑھ بیٹھی کہ جیندے اُتے فیاض پسر یا بیٹھا ہا۔ کرسی دے گھبے
 پاسے اندھارے وچ تپائی اُتے ہک بوتل شراب دی تے اُدھ پیتا گلاس وی پیہا۔ سلمیٰ نے
 بیٹھے بیٹھے گلاس چاتاتے ہکے ساہ وچ اکیوں خالی کرن توں بعد زور داسر چھنڈ کیا۔ فیاض
 نے شراب دی بو محسوس کرتے نفرت نال نگ سنکیریا۔ کہیں عورت کوں تاں کیا اونے اُج
 تک کہیں مرد کوں وی شراب پیندا نہ ڈٹھا ہا۔ سلمیٰ نے ایویں جا پیہا جو او اندے نال چیکہاں
 کریندا پنے۔ او نے بوتل دا ڈھکن کھول تے اُدھا گلاس شراب دا بھریاتے ہک گھٹ
 بھرن توں بعد باقی دی شراب فیاض دے مُنہ تے بھکا سٹی۔ فیاض کوں ایس حرکت دی
 املک توقع نہ ہئی۔ شراب نے اوندیاں اکھیں دے وچ پہہ کراہیں ساڑ مچا ڈتاتے باقی دی
 نے اوندے مُنہ توں وہہ تے اوند اُتلا دھڑ جھباروں کر چھوڑیا۔ فیاض زور لاتے کرسی توں
 اٹھن لکیا پر سلمیٰ ڈوہیں گوڈے اوندے ڈھڈتے رکھ تے اوندے اُتے چڑھ تے بہہ گئی۔

فیاض دا دل کیتا جو او کوں دھک تے ہک پاسے مارے تے چیک چیک تے
 سُنو دا ڈیوے جو او چندری خود اوندے لائق کانتی۔ عورت تے مرد دا جسمانی بنجوک جیڑھا
 اوندے نزدیک عبادت ہا، ایس طرحاں ہک بے ناں تے بے نشاں گناہ نہ تھی سکدا ہا۔ او

سلمیٰ کوں ڈسن چاہندا ہا جو عورت مرد دا ہک بے کوں جسمانی تسکین ڈیونزاں کوئی راہ
 دیندیاں دی لگی چھٹی راندنی بلکہ ہک بے کوں عزت تے احترام ڈیون دا وسیلہ ہے۔ او
 آکھن چاہندا ہا جو اے سھو کجھ آپووانی سُجھان قائم کرن دا ذریعہ ہے، سُجھان مُنچ کرن دا حربہ
 نی۔ پر او کجھ وی نہ آکھ سکیا۔ عورت دا احترام سامنے آ گیا ہا۔ او اوکوں کیوں ڈسیندا جو تسکین
 کیتے جسمیں دا وقار نی کیتا ویندا بلکہ ایندے کیتے تاں ڈوں بہتھاں دیاں ڈوں انگلیں دالمس
 ای کافی ہوندے۔ او آکھن چاہندا ہا پر آکھ نہ سکیا جو خالص احساس کوں دھوکہ نی ڈتا وُنج
 سکدا، دھوکہ، دھوکے کوں ای ڈتا ویندے۔

فیاض زبان نال تاں کجھ نہ آکھ سکیا پر اوندیاں اکھیں اے سارا کجھ اتنی توانائی
 نال آہدیاں پیاں ہن جو شاید زبان ایں طرحاں نہ آکھ سکدی۔ سلمیٰ کوں فیاض دیاں اکھیں
 وچ اپنے کیتے گریت، حقارت تے نفرت نظر دی پئی ہئی۔ ایں احساس نے اوندے اُتے
 جنون طاری کر ڈتا اتنا جو اوندے فیاض دے مُنہ تے ٹھکن توں وی گریز نہ کیتا۔ ایں توں
 پہلے جو فیاض سلمیٰ دی ایں حرکت کوں سمجھ سکدا، اوندے گروان توں پگوتے اوکوں اُتی تے
 اٹھایا تے ہکی چھک نال ای اوندی قمیض دا دامن لیراں کرتے گھلیندی ہوئی بیڈ روم
 وچوں کڈھن توں بعد ڈرائنگ روم دے باہروں دھک آئی۔ فیاض باہروں پورچ وچ
 حیران پریشان تے ہکا بکا پر سلمیٰ نے دروازہ اندروں بند کرتے دھاڑاں مار مار روون
 شروع کر ڈتا۔

(35)

سلمیٰ بدرالدین دی کوٹھی توں جیویں تیویں نکلن توں بعد فیاض اپنے چو بارے
تے پہنچیا تاں سویر دے چار و جدے پے ہن۔ بارش رکن توں بعد احمد پوری دروازے
دیاں حلوہ پڑی والیاں دکاناں کھلن لگ گیاں ہن۔ چھولیاں دیاں ریڑھیاں، دال منگ
دے تاسلے تے آلو بھی دے چھا بڑے وی لگن شروع تھیندے پے ہن۔ سونہیں
دکانداراں توں اکھ بچاتے ریلوے اسٹیشن کنوں پیریں رُدا فیاض تکھے تکھے چو بارے
دیاں پوڑیاں چڑھیاتے بسترے تے ڈھبہ کراہیں ڈسکیاں بھر بھر رُوون لگ پیا۔ اُوکوں
آپڑیں آپ کنوں کریت تھیندی پئی ہئی۔ ایویں لگدا ہا جو اوندی روح تک سلمیٰ دیاں
ٹھکاں وچ لہڑی پئی ہے۔ ہک عورت کوں احترام ڈیون دے قصور وچ اوند پورا وجود
کوڑے دا اروڑ بنا ڈتا گیا ہا۔ ایس ساری تذلیل دے باوجود کتھاؤں ہک بکی جنی لیک
اُوکوں ہن وی سو جھلا ڈکھیندی پئی ہئی۔ اُوکوں اپنے آپ تے مان تھیند محسوس تھیا جو نہ
تاں اُو ایس غلیظ راند دا حصہ بنڑے تے نہ ای کہیں عورت دی تذلیل دا موجب۔

ڈسکیاں ٹھاریاں تاں اوندی سوچ سلٹی دی سوچ تے غالب تھیدی گئی۔ ایں دوران اوندے اندر جاگن والی تبدیلی توں بعد فیاض کوں آپڑاں وجود دھاتا دھوتا لگن لگ پیا۔ جنیں ویلے جو سلٹی اوکوں اتجھی بدبودار روڑی وانگ جا پدی پئی ہی کہ جیندے اُتے خشبو والیاں چادران چوھا ڈتیاں گیاں ہوون۔ کیا عزت تے عصمت صرف عورت دی ہوندی ہے۔ ایں تصور دی توسیع مرد توڑیں کیوں نی۔ خیال بدلایا، سوچ بدلی تاں اوندے اندر سکون دی ہک لہر سرتوں پیراں تیں ڈرگھدی گئی۔ کجھ لکھلے بعد جنیں ویلے اوندیاں نندرا کیاں اکھیں نندر نال نونج گیاں، فیاض سھو کجھ بھل چکیا ہی جو گزری رات دے ڈوجھے پہر اوندے نال تھیا کیا ہے۔

فیاض جا گیا تاں ڈوپہار ڈھلدی پئی ہی۔ اداٹھیا تاں ویل تے ہا پر اڈے اڈے ڈیکھ کراہیں ولدا اکھیں مسلیندا ہو یا بسترے تے ڈبک تھیا۔ ہن اویا تاں سٹا ہا پر پیا جاگدا ہا۔ اوندے جاگن نال بت داتروڑ وی نویں سروں جاگ پیا۔ سویرے وڈے ویلے محسوس تھیون والا سکون ولد کتھائیں ہک اُن ڈٹھی اُن سونہی پجو بھ وچ بدلدا ویندا ہا۔ گزریل رات دی کہانی کہیں اٹھی فلم طرحاں اوندے دماغ دے پردے تے پوری آواز نال چیکدی رڈی پئی ہی۔ ول کتھاؤں ٹھوٹھو دیاں آوازاں آیاں تے اوندائے لیس نال لہرتیج گیا۔

فیاض ٹپ مارتے اٹھی بیٹھاتے جلدی جلدی ڈوہیں ہتھیں نال منہ کوں اکھنیں پر منہ تاں اصلوں سکا تے صاف ہا۔ اپنے آپ کوں گریٹ دا احساس کہیں دورے طرحاں نویں سروں اوندے سرتے سوار تھی چکیا ہا۔ ایں ساری کیفیت کنون بھج و نجن کیتے اوندے اٹھی تے چو بارے دی اودری وی کھول چھوڑی جیڑھی جو بزار آلے پاسے کھلدی ہئی۔ ڈینہہ ڈھلن دے نال لوکیں دی نور وچ وی تکھاج آ گیا ہا۔ دفتر اں والے لوک

گھراں ڈو ویندے پئے ہن۔ ڈ۔ نہہہ چڑھے بزاراں وچ آون والیاں تریمتیں آپڑیں ٹوپی والے سادے برقعیاں سمیت ولدیاں گھراں دیاں گھستاں وچ وڑ چکیاں ہن۔

”اے عورتاں وی عجیب ہن۔ پتہ نی چاہندیاں کیا ہن۔ کوئی ڈیکھن والا نہ ہووے تاں ٹوپی والے برقعے وچوں وی آپڑاں آپ ڈکھاؤن کیجئے نیاری والی دکان تے آن باہن۔ چھڑے ہتھ پیر ڈکھاتے باقی دے اندازے مرد ذات دے تصورات تے چھوڑ ڈیسن تے جے کوئی اناں کون ڈیکھن چاہوے تاں چچی انگل دا نوہہ وی نہ ڈیکھیں۔“

دروازے دی گنڈی کھڑکی تاں اپنی سوچ وچ منگن فیاض دی چھر کی نکل گئی۔

”آج تیں تاں اتھ کوئی اوند ا جانزوں نہ آیا ہا۔۔۔۔۔ اے کون تھی سگدے۔“ فیاض نے ایہو سوچ نچیندیاں گل وچوں اگوں جھریٹی ہوئی قمیض لہاتے پک پاسے سٹی تے جلدی نال گھنڈے تے پئی بنین پاتے دروازہ کھول ڈئس۔ باہروں متحدہ محاذ دا ورکر ادریس کھڑا ہا۔ اوکوں ڈیکھ کراہیں فیاض نے دروازے دا ڈوجھا طاق وی کھول چھوڑیا تاں جو اوندرا آ سکے۔

”میں باہو نزاں کانتی۔ بس پک سنیہا ہے قیادت طرفوں۔۔۔۔۔ آندے جمعے یعنی اپریل دی چوٹی کوں فریڈ گیٹ تے مک مکا دا پروگرام ہے۔“ ادریس اندر آئے بغیر اُتھائیں پوڑیاں وچ کھڑے کھڑے ہوئے ہولے الا نزاں۔

”مک مکا۔۔۔۔۔؟؟؟۔۔۔۔۔ فیاض نے حیران تھی تے اُوں ڈو ڈٹھا۔

”بہوں وڈا جلسہ۔۔۔۔۔ لکھاں بندیاں دا۔ متحدہ محاذ دی پوری قیادت کٹھی تھیندی پئی ہے۔ اوندے بعد اُتھاؤں جلوس نکلسے جیڑھا پورے بہاول پور وچ کھنڈ ویسی کہیں سمندر طرحاں۔ ول ڈیدھے ہئیں جو صوبہ کیویں نی بنزدا۔ توں بس اتنا کرنے جو

پورے شہر دیاں کندھیں تے ایندا اعلان لکھ ڈیونڑیں۔ ترے ور کر بے تیڈے کول عشاء
 توں بعد آوین۔ بس ہمت کرنی ہے ہُن، صوبہ محض اگلے جمعے دی مار ہے۔ جمعہ 24 اپریل
 1970ء....“ اے آکھ تے ادریس واپس مُزیا تے تلوں تے پوڑیاں لاہندا گیا۔
 ویندے ویلے اوند دیاں اکھیں وچ کامیابی دی چمک ہی۔ ایندے برعکس فیاض پہلے تاں
 اتھائیں کھڑا کھڑا کہیں سوچ وچ بڈ گیا تے ول پتہ نی دماغ وچ کیا آئیں جو متھے تے وٹ
 پنے گئے، کہیں اُن ڈنھی پریشانی دے۔

(36)

چوٹی اپریل انوی سوستر۔ پوری ریاست دے دھرتی واساں نے طے کر گھدا جو
 بہاول پور متحدہ محاذ دی قیادت وچ بہاول پور دے فرید دروازے طاقت دا بھر پور مظاہرہ
 کریندے ہوئے جنرل یحییٰ خان کون ڈس ڈٹا ویسی جو اتھوں دے لوکاں نال وعدہ خلائی
 کیڑھے مل وکدی ہے۔ صادق آباد کنوں لاتے منڈی گنج میکلوڈ تک دے قافلے ڈوں
 ڈ۔ نہاں توں بہاول پور پہنچن شروع تھی چکے ہن تے کل ساری رات توں ایہو سلسلہ جاری
 ہا۔ بھادریں جو سابقہ ریاست دے ہر شہر تے وستی کون رکا وناں نال بند کر ڈتا گیا ہا لیکن دل
 وی بہاول پور شہر دیاں سڑکاں تے ہر پاسے خلقت ای خلقت۔ بہاول وکٹوریہ ہسپتال دی
 باہری کندھ دے نال پلس دی بے تحاشہ نفری دے باوجود چوک فوارے والے پاسوں
 لوکاں دے جھپیاں دے جھسے فریڈ گیٹ ڈورواں دواں۔ ڈو جھے پاسوں شیر باغ، تر بجھے
 پاسوں وستی حمیتیاں تے چوتھے پاسوں کالی پٹی تے وی ساگی حال تے ساگی نقشہ۔
 پلس نے آپڑیں جانوں! ناں سکھ رستیاں کون بند کرن دی کوشش کیتی پر کوئی وی

بند نہ تھی سکيا۔ کالی پٹی تے دستی حمیتیاں والے رستے ڈی سی دفتر کول آن رلدے ہن کہ
جھاں ایس پی تے ڈی آئی جی دے دفتر اں توں علاوہ کمشنر دا دفتر وی راہ وچ پوندا ہا۔ اناں
دی حفاظت سانگے اتنی پلس گٹھی کیتی گئی جو اے جاء پوری پلس لائن بن گئی۔ فرید دروازہ
خود ترے وڈیاں سڑکاں دے ملاپ دی نکلون ہے تے انہاں وچوں ہر ہک سڑک کئی
سڑکاں دے جُورا ہون توں بعد اتھ پہنچدی ہے۔ ایں طرحاں اے نکلون ہک وڈا میدان
بن کراہیں ہزاراں لوکیں کول اپنے اندر لکا گھندی اے۔

اُوں ڈیہہ گھٹو گھٹ سٹھ ستر ہزار بندہ چھڑا ایں نکلون وچ مئے گیا ہاتے باقی دا
آون کار ہک پاسوں شیر باغ تیس ہاتے ڈو جھے پاسوں چوک فوارے تک۔ فرید گیٹ دی
اندر لی جاء تے اندر لا بزار متحدہ محاذ دی قیادت دی آمد کیتے چھوڑ رکھیا گیا ہا پر ول دی اتھ کر
ہزاراں دی تعداد وچ ور کر موجود ہن پئے کہ جہاں نے دروازے توں باہر فوٹو پلس کول
بنائے گئے اسٹیج دی حفاظت وی کرنی ہئی۔ فیاض اُوں جھے دا انچارج ہا کہ جیندی ذمہ داری
وچ اسٹیج توں علاوہ تریستیں دے رستے دی نگرانی وی ہئی کہ جھوں لکھ کراہیں اُوڈے
ویلے توں ای چار پھیر دیاں دکاناں دیاں پھتتاں تے چڑھیاں پٹھیاں ہن تے ہالی تیس
آون کار ہئی۔

جلے دے باقاعدہ آغاز تو پہلے وی کئی لیڈر صاحبان واری واری اسٹیج تے آمدے
تے صوبے دے حق وچ پر جوش تقریراں کرتے اڈے اڈے تھی ویندے۔ ایں دوران
ہک وڈا جلوس فرید گیٹ دے اندر لے پاسوں باہر آیا۔ سُنو تَج ہی جو ایندی قیادت کوئی
بہوں اچیری خاتون رہنما کریندی پئی ہئی کہ جیند اناں سر پرانز دے طور تے راز وچ رکھیا
گیا ہا۔ اُوں خاتون رہنما نال رُردیاں بیاں کئی تریست رہنماواں وچ سب توں نمایاں بیگم
سلمیٰ بدرالدین ہی جیندے پچھوں پچھوں میرانی کہیں پچھاویں طرحاں رُردا آندا ہا۔ سلمیٰ
نے تاں کالی عینک پاتی ہوئی ہی پر میرانی نال فیاض دی اکھ ٹلر ای گئی۔ میرانی دے تھوڈاں

تے آون والی مخصوص مُسک فیاض کیجے اوپری نہ ہئی۔ اُونے اگوں تے تھی تے سلمیٰ بی بی دے گن وچ کوئی نیکی جی ٹھہری کیتی۔ اُونے وی مُسک تے سر ایں طرحاں ہلایا جیویں اے خبر کہیں ردی اخبار وچوں پڑھ تے سُنزائی گئی ہووے۔

”آخ تھو.....“

فیاض کوں ایویں لکيا جو اوند اُمنہ وُلدا لیس نال لیڈ تِج گئے۔ اُونے وِبل تے ڈوہیں ہتھاں نال مُنہ کوں اُگھیا پر اُتھ تاں کُجھ نہ ہا۔ فیاض نے گردن موڑ تے اُناں ڈوہائیں کوں ہک واری وُل ڈیکھن دی کوشش کیتی پر یکدم ہر پاسے دھوں اندھا تھی گیا۔ عجیب جیسے دھوئیں دے گولے اوندے چار پھیر ڈھاندے پے ہن کہ جہاں وچوں نکلن والا چٹا چٹا دھواں مُنہ سر تے رتیاں مرچاں دالیپ کیتی ویندا ہا۔ اکھیں وچوں پانی تے گھنگ کنوں سینہ پھسدا ہا۔ لوکیں کوکاراڑا گھتیا جو پُلَس نے چارے پاسوں آنسوگیس مارنی شروع کر ڈتی ہے۔

پہلے تاں کُجھ بھا جڑ پئی پر وُل لوکیں نے جوتے آنسوگیس دے اُوہے گولے پُلَس ڈوئھکا وئیں شروع کر ڈتے جیزھے جو اُناں کوں مارے ویندے پے ہن۔ باقی ترے پاسیاں دی پُلَس تاں پدے پدے ہئی پر جیزھا لکيا ہو یا جتھا فریڈ گیٹ دے اندروں نکھیا اُونے لوکاں کوں سنھلن دا موقع ای نہ ڈتا جو اے آنسوگیس آندی کتھوں پئی ہے۔ کُجھ لکھلے بعد جنیں ویلے سُر ت آئی تاں لوکیں نے سلہاں دے ٹوٹے پٹ کراہیں فریڈ گیٹ دے اندر چارُخ کیتا۔ پُلَس آلیاں خلقت کوں آپڑیں پاسے آندا ڈٹھا تاں یکدم سدھا فائر کھول ڈتا۔ ایں توں بعد وُل کتنے لوک مرے تے کتنے پھنڑ تھئے، کون گنزداتے کیندے واسطے گنزداد۔ چالھی پنجاہ ہزار لوکیں تے کیڈی دیر توڑیں اندھا دھند گولی چلی پر سرکاری اعلان صرف ڈوں دے مرن دا تھیا۔

(37)

25 اپریل 1970ء — سویرے سویرے بچھ اُبھرن توں پہلے قلعہ ڈیر اور
 کنوں کئی میل اُگوں ریت دے ٹبیاں دے اُدھ وچ پک پُرانا جیہا ٹرک کھڑا ہا جیندے
 نال پک پُلَس دی جیپ تے جیپ وچوں گُجڑیاں ہویاں وردیاں تے جگراتے دیاں
 ماریاں شکلاں والے ڈاہ بارہاں سپاہی وی لتھے گھڑے ہن۔ اُناں دے نال کجھ مزدور نینگر
 دی ہن جہاں دے کپڑیاں تے جا بجا خون دے سکے ہوئے داغ صاف نظر دے پے
 ہن۔ کاہیاں موٹڈھے تے رکھی، سکیاں بوتھیاں والے اے سبھے ونگاروسڈے گئے مزدور
 کہیں حکم دی تاگھ وچ اڈے اڈے ڈیدھے کھڑے ہن۔ اُناں دے آٹھرے ہوئے
 ہونٹھاں دیاں روٹیاں خود بلیندیاں پیاں ہن جو اُوکئی گھنٹیاں توں بکھے ترے ہن۔

کجھ دیر دے بعد تھانیدار دی وردی والے افسرنے اُناں کوں ٹبیاں دے اُدھ
 وچ قدرتی طور تے بنزی ہوئی پیالہ نما جاء کوں تھوڑا بیا گھٹن دا اشارہ کیجا تاں جو گزری کل
 فریڈ دروازے فائرنگ نال مرن والے اُناں ریاستیاں کوں لُک لکاتے پور ڈتا ونجے

جیزھے صوبہ منکن دی سبک وچ مرن توں بعد وی مقتولاں دی گنتی وچ شمار نہ کیجے گئے
ہن۔ گھنائی اجاں فٹ فٹ وی نہ تھئی ہئی جو تلوں مُردیاں دے سکے ہوئے انسانی وینجر
ظاہر تھیون لگ پئے۔ مزدور چھرک تے اڈے اڈے تھیون لگے تاں تھانیدار کھل پیا۔
”کھٹو کھٹو بھین بھینکو..... اے تاں بنڑی بنڑائی قبر ہے۔ اتھائیں پُرنندے
ہئیں اناں بھین تڑیکاں کوں“۔ مزدوراں ڈردے ڈردے کجھ بنی صفائی کیتی تاں وچوں وینج
وینجر کپڑیاں سودھے نکل آئے۔ کپڑیاں توں پتہ لگدا ہا جو ترے جو ان ہن تے ڈوں
عورتاں۔

”ہڈیاں ہن تاں بہوں پُانڑیاں پراپویں لگدے جو تر بہ کنوں رُل موئے
ہو سن تے ول ہوانے ریت گھیل کراہیں اُتے ہا بنڑا چھوڑیا ہوسی“۔ تھانیدار نے آپو
وانڑیں گوڑ کریندے مزدوراں کوں ہنکل ڈتی جو تکھے تھیون تے ٹرک وچ لاتھیاں لاشاں
کڈھ تے کھڈے وچ سٹین۔ مزدوراں نے تکھے تکھے ٹرک وچوں لاشاں گھیلو دیاں شروع
کیتیاں تے کھڈے وچ سٹیندے گئے۔

سب توں پہلی لاش پوری حیاتی آپنی سُخان گولیندے فیاض دی ہئی۔ اوکوں
مُھکاتے سٹیا گیا تاں او ہک زانے وینجر دے نال ہک تھی تے وینج ڈنھی چیندے گل وچ
موٹے موٹے رتے موتیاں دی ڈوڑی مالاپدے کنوں وی صاف ڈسدی پئی ہئی۔ ڈوہیں
دے سچ ہتھ دیاں انگلیں ایویں ہک بے نال مہمبڑیاں پیاں ہن جیویں جو ہک بے دا
آڈر کریندیاں پیاں ہوون۔ لگدا ہا جو او کہیں ہکی منزل دے پاندھی ہن تے آج ول کہیں
بے پندھ تے روانہ تھیون سانگے کٹھے تھی گئے ہن۔ ہک ہک کرتے سبھے لاشاں ہک
بے دے اُتے سٹ ڈتیاں گیاں۔ مزدور ہالی ریت گھیلن دا سوچیندے ای پے ہن جو
یکدم زوردی اندھاری گھلی یا کوئی وا جھلوڑا ایس طرحاں آیا جو ہر پاسے دھوں اندھار تھی گیا۔

سارے دے سارے پلیسے تے مزدور مُنہ سر وڑھیندے بھج تے آپڑیاں آپڑیاں جنس وچ بہہ تھئے۔

ادھے گھننے بعد اندھاری تھلجی تاں کھڈے والی جاتے و لدے سروں ریت دا
 نواں بُبا بن چکيا ہا۔ کوئی نہ جان سکيا جو بیاں کئی ادھ ادھورے لوکاں طرحاں آپنی تے آپنی
 دھرتی دی سُجان گولیندے فیاض دی تلاش دا پندھ چھڑا اے توڑیں ہایا اتھاؤں شروع پیا
 تھیند اہا۔

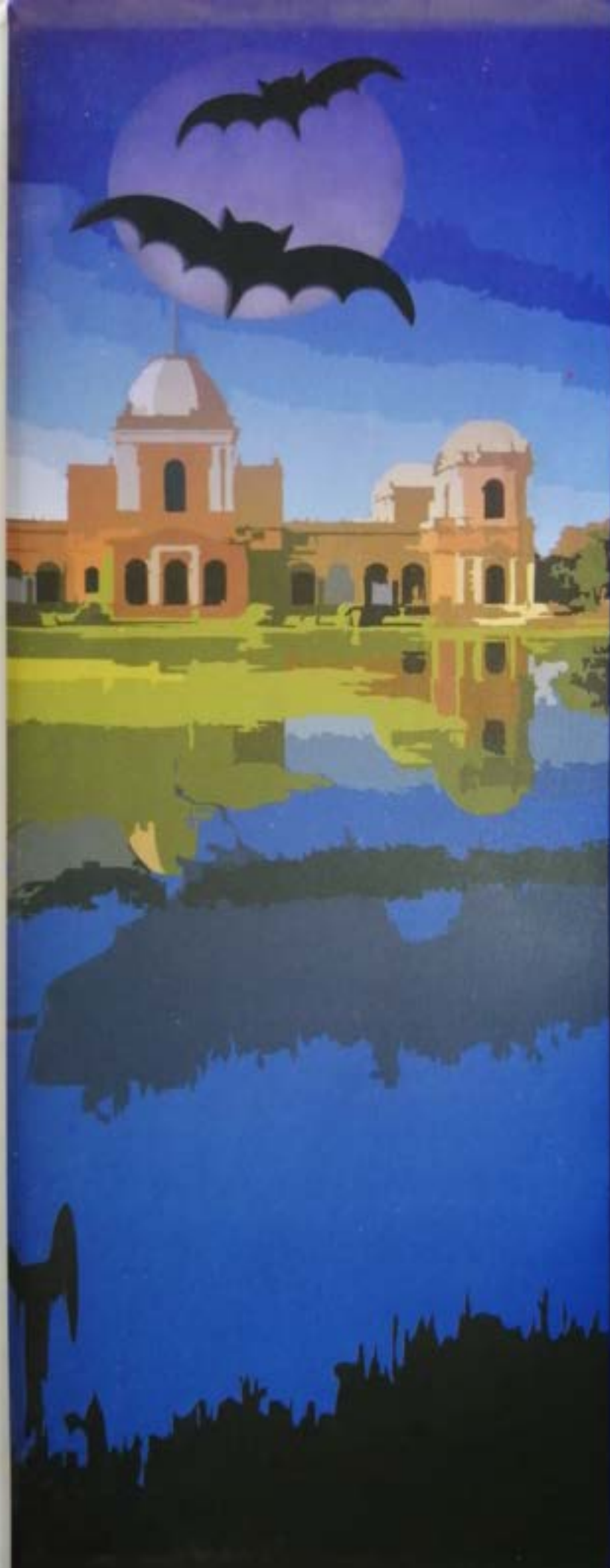
اسلام آباد 22 مارچ 2018ء

Waqar Aslam

0306-1446635

حفیظ خان کی دیگر کتب

- کچ دیاں ماڑیاں سرائیکی میں ڈراموں کی پہلی کتاب
 1989ء (اکادمی ادبیات پاکستان سے ایوارڈ یافتہ)
- ویندی رُت دی شام سرائیکی افسانے
 1990ء (اکادمی ادبیات پاکستان سے ایوارڈ یافتہ)
- ماما جمال خان سرائیکی میں بچوں کے ڈراموں کی پہلی کتاب
 1990ء
- اتفاق سے نفاق تک پاکستان کی آئینی تاریخ کا ایک فسوس خیز باب
 1993ء
- یہ جو عورت ہے اُردو افسانے
 1997ء
- پہلی شب تیرے جانے کے بعد نظمیں
 1999ء
- خواب گلاب بچوں کے سرائیکی ڈرامے
 2003ء
- اندر لیکھ داسیک سرائیکی افسانے
 2004ء
- زُٹھڑے پنڈھ سرائیکی ڈرامے
 2005ء
- رفعت عباس کی سرائیکی شاعری تحقیق و تنقید
 2006ء
- خرم بہاولپوری: شخصیت فن اور منتخب سرائیکی کلام
 2007ء
- حفیظ خان کی کہانیاں اُردو کہانیاں
 2007ء
- اس شہر خرابی میں منتخب کالم
 2008ء
- سرائیکی ادب: افکار و جہات تحقیق و تنقید
 2009ء
- ماثر ملتان ملتان کی غیر جانبدارانہ تاریخ
 2011ء
- کافی: سندھ وادی کی شعوری تاریخ تحقیق و تنقید
 2012ء
- کلام خرم بہاولپوری منتخب سرائیکی کلام
 2013ء
- ڈھیر ڈیہناں واقصہ سرائیکی تحقیق و تنقید
 2014ء
- رت جگلوں کی مراد تحقیق، تنقید تاثرات
 2016ء
- پٹھانے خان سرگذشت
 2017ء

ون یونٹ پاکستان کی سیاسی تاریخ کا سیاہ باب کہ جس کے سبب حکمران ذہنی ساخت نے بیک جنبشِ قلم محکوم
 انسانی ثقافتوں سے اُن کی تمام تر تہذیبی، تاریخی اور جغرافیائی پہچان سازشاً چھین کر اپنی غاصبانہ تحویل میں لے لی۔
 صدیوں سے اس خطے میں رہنے والے کروڑوں لوگ شب بھر میں اپنی شناخت کے بحران میں یوں مبتلا کیے گئے کہ زندہ
 رہنے کا ہنر تک بھلا بیٹھے۔ ”ادھ اُدھورے لوک“ چتا ہے ریاست بہاول پور میں جنم لینے والے فیاض جیسے اُن بد قسمت
 کرداروں کی، جن کی زندگی محض اس لیے کبھی نہ پوری ہونے والی خواہشوں کی بھینٹ چڑھ گئی کہ وہ تقسیم ہند کے
 مضمرات میں سے گزرتے ہوئے ون یونٹ جیسی سیاسی جکڑ بندی کے ٹوٹنے اور بہاول پور صوبہ بحالی کی اُمید میں اپنی
 غصب شدہ پہچان تلاشنے کے سفر پر نکلے تھے۔

محمد حفیظ خان

2018

ملتان انسٹیٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ، مہمان
 email: insafond@yahoo.com